АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

тәдриси

АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ

БАКЫ-1977

3

Scanned with CamScanner

МҮНДӘРИЧАТ

Бөјүк Октјабрын тәнтәнәси 3

Методика вә тәчрүбә

J. И. Равенски—Нитг инкишафы дәрсләриндә шакирдләрин ингилаби ән'әнәләр руһунда тәрбијәси 7

С. Ваһидов—Азәрбајчан дили дәрсләриндә проблемли тә'лимдән истифадә 19

Б. Асланов—Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләри Ленин идејалары руһунда нечә тәрбијә едирәм 24

Г. Зејналов—Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артырмаг бачарыг вә вәрдишләрини ашыламаг јоллары 30

М. Гасымов—Шакирдләрин мүстәгил билик әлдә етмәләриндә синифдәнхарич охудан истифадәнин јоллары . 35

О. Пириjева—Орта мәктәбдә Ч. Мәммәдгулузадә нәсринин тәдриси һаггында 42

Н. Һүммәтов—IV—VIII синифләрин Азәрбајчан дили дәрсләриндә иниша јазыја верилән тәләбләрин јеринә јетирилмәси тәчрүбәсиндән 53

А. Әһмәдова—Әдәбијјат дәрсләриндә совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији тәрбијәсинин шакирдләрә ашыланмасы тәчрүбәсиндән 59

Н. Әһмәдов—Тә'јини сөз бирләшмәләринин тәдриси һаггында 63

И. Чәфәров—Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси просесиндә тә'лим үсулларындан истифадәјә даир 70

А. Исмајылов—Сәһвләр үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкилинә даир 74

Дидактик материаллар

Имла мәтнләри 79

Нәзәри гејдләр

П. Әфәндијев—Һ. Зејналлы вә В. Хулуфлунун әдәби-мәдәни фәалијјәтинә даир 86

К. Әлијев—Классик әдәбијјатымызда вә «Нәсиһәтнамә»ләрдә мәдәни нитгә мүнасибәт 94

Консултасија

Р. Мустафајева, И. Зүлфүгаров—Әдәбијјатдан програм материалларынын планлашдырылмасы 98

Ш. Шыхәлијева—Рус мәктәбләринин IV—VII синифләриндә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы 108

Сизин китаб рәфиниз

VII—VIII синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләри . . . 112

БӨЈҮК ОКТЈАБРЫН ТӘНТӘНӘСИ

Бу ил гәһрәман совет халгы вә бүтүн тәрәггипәрвәр бәшәријјәт Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын шанлы 60 иллијини мисилсиз тәнтәнә илә гејд едир. 60 ил бундан әввәл гызыл бајраглы «Аврора»нын 300 ил һөкмранлыг етмиш Романовларын Гыш Сарајына туштладығы јајлым атәши бәшәријјәт тарихиндә јени бир дөврүн—һәр чүр зүлмдән вә истисмардан азад бир чәмијјәт гурулушунун јарандығыны бүтүн дүнјаја хәбәр верди. Бу хәбәр истисмар дүнјасыны, түфејлиләр аләмини ләрзәјә салды; ејни заманда бу хәбәр милјонларла зәһмәткешләрин, әмәкләри габарлыларын гәлбинә севинч вә шадлыг бәхш етди, мүстәмләкә зүлмү алтында инләјән халгларын көзүндә азадлығын үмид чырағыны јандырды.

Гыса тарихи бир дөвр әрзиндә шанлы Октјабрын тә'сири илә зүлм вә истисмар дүнјасы чох бөјүк сүр'әтлә тәнәззүлә уграды; сосиализмин гәләбәси бир өлкә чәрчивәсиндән чыхыб дүнја системинә чеврилди. Әкәр 60 ил бундан әввәл бәшәријјәтин јарыдан чоху мүстәмләкә әсарәти алтында инләјирдисә, инди бу әсарәтин сон дајаглары мәһв олмаг үзрәдир.

Дүнја зәһмәткешләринин бөјүк рәһбәри В. И. Ленинин өлмәз идејаларыны дөнмәдән һәјата кечирән шанлы совет халгы сијаси вә игтисади чәһәтдән јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатмышдыр. Елм, техника, мaариф вә мәдәнијјәт саһәсиндә әлдә етдијимиз мисилсиз наилијјәтләрин сорағы космосдан кәлир. Үстүндә даһи В. И. Ленинин шәкли вә ССРИ-нин дөвләт керби олан гызыл бајрағымыз Аја санчылмышдыр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һаггында Сов.ИКП МК-нын 1977-чи ил 31 јанвар тарихли гэрарында дејилир: «Октјабр Вэтэнинин алтмыш ил эрзиндэ элдэ етдији наилијјэтлэр инандырычы сурэтдэ көстэрир ки, сосиализм чэмијјэт һәјатынын бүтүн саһәләринин тарихдә мисли көрүнмэмиш бир сүр'этлэ тэрэггисини тэ'мин етмишдир».

ССРИ-дэ халг маарифинин, елм вэ мэдэнијјэтин инкишафы дөвлэт эһэмијјэтли вэзифэ оларағ галмагдадыр. Бу, һәр шејдән эввэл, коммунизм чэмијјэти гурачаг јени инсанын јетишдирилмэсиндэ мисилсиз эһэмијјэт кэсб едир. Мэ'нэви зэнкинлији, эхлаг сафлығыны вэ физики камиллији өзүндэ бирлэшдирэн јени инсанын формалашмасы коммунизм ичтимаи-игтисади формасијасынын ганунаујғунлугудур. Һәртэрэфли инкишаф етмиш инсан сосиализм гурулушунун мәһсулу олмагла сосиализмин тэрэггисинин мүһүм амиллэриндэн биридир. Белэ бир инсан исэ елми-техники ингилаб дөврүндэ јетишир.

Елми-техники ингилабын наилијјэтлэри бүтүн тэһсил системиндэ ардычыл һәјата кечирилир. Истэр орта үмумтэһсил вэ техники пешэ мэктэблэриндэ, истэрсэ дэ орта вэ али ихтисас мэктэблэриндэ тэ'лим вэ тэрбијэнин мэзмуну, форма вэ методлары кетдикчэ тэкмиллэшир, муасир һәјатымызын тэлэблэринэ ујғунлашдырылыр. Бу исэ јени инсанын гаршысында бир сыра чидди вэ мүһүм вэзифэлэр гојур. Коммунизми гурачаг јени инсан өз билијини даим артырмалы, шэхсијјэти, јарадычылыг габилијјэтини дурмадан инкишаф етдирмэли, өзүнүидарэ вэ өзүнүинкишаф кејфијјэтлэринэ малик олмалы, елми вэ сијаси информасијанын сүр'этли ахынындан баш ачмағы бачармалыдыр.

Бу мүнасибэтлэ ССРИ Маариф Назирлијинин «Үмумтэһсил мэктэблэри шакирдлэринин Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары илэ таныш едилмэси һаггында» тэ'лимати-методик мэктубунда дејилир: «Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары илэ шакирдлэрин таныш едилмэсинэ даир бүтүн ишлэр мэктэблилэрин јаш имканлары нэзэрэ алынмагла апарылмалы, онларда мөһкэм билик формалашмасына, һэмин биликлэри мүстэгил артырмаг, елми вэ сијаси информасијанын сүр'этли ахыны шэраитиндэ истигамэти мүэјјэн етмэк бачарығынын инкишафына көмэк етмэлидир. Бу заман идеја-сијаси, эмэк вэ эхлаг тэрбијэсинин сых вэһдэтини тэ'мин етмэк, тэ'лим методларына һәјатын мувафиг тэлэблэрини, лазыми тэдрис-әјани вэсаити тэтбиг етмэк, фэнлэрарасы элагэдэн кениш истифадэ етмэк мүһүм шэртдир.

Бу мэгсэдлэ шакирдлэрин идрак фэалијјэтини артыран методлардан истифадэ етмэк, сијаси, елми, мэ'лумат эдэбијјаты илэ, дөври мэтбуатла мүстэгил иш бачарығы вэ вэрдишлэрини мэктэблилэрин өјрэнмэсини тэкмиллэшдирмэк хүсусилэ мүһүмдүр».

Бунунла элагэдар оларағ габагчыл муэллимлэримиз вэ мэктэблэримиз ајры-ајры фэнлэрин тэдриси просесиндэ шакирдлэри елмин, техниканын сон наилијјэтлэри илэ таныш едир, онларын елми дүнјакөрүшүнүн кенишлэнмэсинэ вэ һәртэрэфли инкишафына чидди сэ'ј көстэрирлэр.

Һэмин мэгсэдлэ дэрс просесиндэ вэ дэрсдэнкэнар мэшғэлэлэрдэ шакирдлэр мүхтэлиф вэ рэнкарэнк тапшырыглары вэ чалышмалары јеринэ јетирмэјэ истигамэтлэндирилир, әјани вэ техники васитэлэрин тэтбиги нэтичэсиндэ эн мүрэккэб мэсэлэлэр белэ онлара дэриндэн вэ мөһкэм мэнимсэдилир. Лакин лазыми биликлэрин шакирдлэрэ мэнимсэдилмэси сон мэгсэд дејилдир. Бу, ишин бир тэрэфидир. Сон мэгсэд исэ газанылмыш биликлэрин һәјатда—тэчрүбэдэ, эмэкдэ, истеһсалатда тэтбигини бачармагдан ибарэт олмалыдыр. Бунун үчүн исэ шакирдлэримиз биринчи нөвбэдэ марксизм-ленинизм нэзэријјэсинэ дэриндэн јијэлэнмэлидирлэр (сөз јох ки, бу муддэа ејни дэрэчэдэ муэллимлэримизэ дэ аиддир).

Марксизм-ленинизм нэзэријјэсинэ јијэлэнмэдэн һәјаты дүзкүн гаврамаг вэ дэрк етмэк мүмкүн дејилдир. Һеч дэ тэсадүфи дејилдир ки, партијамыз һэмин мэсэлэјэ һэмишэ хүсуси диггэт јетирмиш вэ зэһмэткешлэрин марксизм-ленинизм нэзэријјэсинэ јијэлэнмэсини өн плана чэкмишдир. Орта мэктэб шакирдлэринин дэ коммунист эгидэли, јүксэк шүурлу вэ һәртэрэфли инкишаф етмиш инсан кими јетишмэлэри үчүн онларын марксизм-ленинизм нэзэријјэсинэ јијэлэнмэлэринэ чалышмаг муэллимлэримизин эн мүгэддэс борчудур. Бу ишдэ һуманитар фэнлэрин, о чүмлэдэн эдэбијјат муэллимлэринин үзэринэ чох бөјүк вэ мэс'ул вэзифэлэр дүшүр. Эдэбијјатын тэдриси просесиндэ шакирдлэр өјрэнмэлидирлэр ки, совет эдэбијјаты дүнјада эн габагчыл вэ мүтэрэгги эдэбијјатдыр.

Бу эдэбијјат нэзэри чэһэтдэн сосиалист реализми принсиплэринэ эсасланыр. Сосиалист реализми методуна садиг

Scanned with CamScanner

галан совет јазычылары бир сыра өлмәз әсәрләр јаратмышлар ки. бунлар нәинки бизим өлкәмиздә, һәмчинин бүтүн дүнјада зәһмәткешләрин мүтәрәгги идејалар руһунда тәрбијә олунмасына чох бөјүк көмәк көстәрир. Бу бөјүк һәгигәти ачыб көстәрмәк исә мүәллимләримизин ән шәрәфли вә мүгәддәс борчу олмалыдыр. Бунунла әлагәдар Сов.ИКП МК-нын әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггындакы тарихи гәрарларыны вә даһи рәһбәримиз В. И. Ленинин әдәбијјата даир јаздығы әсәрләрини, хүсусилә «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» мәгаләсини шакирдләрә даһа дәриндән вә мөһкәм мәнимсәтмәк башлыча јер тутмалыдыр.

Мүәллимләримиз бир ан белә унутмамалыдырлар ки, онларын мәктәбдә дәрс дедикләри вә тәрбијә етдикләри бу-күнкү шакирдләр коммунизм чәмијјәти гурмаг уғрунда апардығымыз мүбаризәнин өн чәркәләриндә аддымламагы бачармалыдырлар. Коммунизм чәмијјәтинин мөһкәм тәмәл дашлары исә артыг гојулмушдур, онун бүнөврәси сарсылмаздыр. Сов.ИКП XXV гурултајында Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Биз јени чәмијјәт, бәшәријјәт үчүн һәлә мисли көрүнмәмиш чәмијјәт јаратмышыг. Бу, бөһрансыз, даим артан игтисадијјат, јеткин сосиалист мүнасибәтләри, әсил азадлыг чәмијјәтидир. Бу, елми материалист дүнјакөрүшүнүн һөкм сүрдүјү бир чәмијјәтдир. Бу, кәләчәјә мөһкәм инам, ишыглы коммунист перспективләри чәмијјәтидир. Онун гаршысында даһа һәртәрәфли тәрәгги үчүн һүдудсуз үфүгләр ачылмышдыр».

Методика вә тәчрүбә

НИТГ ИНКИШАФЫ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ИНГИЛАБИ ӘН'ӘНӘЛӘР РУҺУНДА ТӘРБИЈӘСИ*

Ј. И. РАВЕНСКИ
(Москва)

Кәнчләрин идеја тәрбијәси, коммунизм чәмијјәти гуручусунун аһәнкдар инкишафы Совет Иттифагы Коммунист Партијасы вә Совет дөвләтинин һәмишә диггәт мәркәзиндә олмуш вә олмагдадыр. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш XXV гурултајдакы һесабат мә'рузәсиндә демишдир: «Партија коммунист шүурлулуғу, коммунизм гурмаг әзми, ирадәси вә бачарығы тәрбијә етмәјә даим гајғы көстәрир».[1]

Совет кәнчләриндә коммунист идејалылығы вә шүурлулуғу тәрбијә етмәјин, мөһкәмләтмәјин мүстәсна әһәмијјәти вә вачиблији партија сәнәдләриндә дәфәләрлә гејд олунмушдур. Л. И. Брежнев јолдаш ҮЛКГИ-нын XV гурултајындакы нитгиндә демишдир: **«Гурулушумузун јаратдығы шәраит, бүтүн ичтимаи һәјатымыз инсана нәчиб тә'сир көстәрир. Вәтәнин сүр'әтли тәрәггиси, коммунизм гуручулуғунун мүвәффәгијјәтләри јени характерли адамлар јетишдирир. Лакин коммунист шүуру көртәбии, автоматик тәрздә формалашмыр, өз-өзүнә әмәлә кәлмир. Коммунизм уғрунда мүбаризә чәмијјәтин бүтүн үзвләрини, хүсусән кәнчләри тәрбијә етмәк саһәсиндә**

* Мәгалә «Русскиј јазык в школе» журналынын 1977-чи ил 2-чи нөмрәсиндән ихтисарла тәрчүмә олунмушдур.

[1] Л. И. Брежнев. Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри. Бакы, 1976, сәһ. 92.

партијанын вә комсомолун јорулмадан вә мүнтәзәм иш апармасыны тәләб едир».[1]

Инкишаф етмиш коммунизм чәмијјәтиндәки үмумтәһсил мәктәбләриндә үмуми орта тәһсил һәјата кечирилмәклә ушагларын вә кәнчләрин тә'лим вә тәрбијәсинә даһа чох диггәт јетирилир. Бу онунла әлагәдардыр ки, «Коммунизм гурмаға там гадир олан истe'дадлы кәнчләр тәрбијә етмәк» —адлы Ленин вәсијјәтинин һәјата кечирилмәсиндә үмумтәһсил мәктәбләринин ролу өлчүјәкәлмәз дәрәчәдә артмышдыр. **«Һазыркы миниллијин сонунда дүнјанын нечә олачағы јетмишинчи илләрин кәнчләриндән чох асылыдыр. Кәнчләрин үзәринә инсанларын кәләчәји илә әлагәдар бөјүк мәс'улијјәт дүшүр, чүнки кәләчәк—кәнчләрә, зәһмәткеш халга мәхсусдур» (Л. И. Брежнев).**

Үмуми орта тәһсилә кечилмәсини тә'мин етмәклә совет мәктәби кәнчләрин коммунист тәрбијәсини практик олараг һәјата кечирир. ССРИ маариф назири М. А. Прокофјев ријазијјат мүәллими С. И. Мелехинлә сөһбәтиндә үмуми орта тәһсил шәраитиндә мәктәбләрин тәрбијәви ролунун артмасынын әһәмијјәтини нәзәрә чарпдырараг демишдир: «Биз јахшы билирик (буну јаддан чыхармаға да һаггымыз јохдур) ки, мәктәб идеоложи мүәссисәдир, кәнчләрин идеја-сијаси тәрбијәси исә онун фәалијјәтинин әсасынын әсасыдыр».[2]

Кәнчләри ингилаби ән'әнәләрә гошмаг, онлары халгларын азадлығы уғрунда дөјүшәнләрин әбәди гәһрәманлығына, јашлы нәслин дөјүш вә әмәк фәдакарлығына һөрмәт вә сонсуз мәһәббәт һисси руһунда тәрбијә етмәк мәктәбдә шакирдләрин коммунист тәрбијәси үзрә иш системинин вачиб тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Л. И. Брежнев јолдашын дедији кими, кәнчләрдә бәшәријјәтин кәләчәјинә мәс'улијјәт вә коммунизм чәмијјәти гурмаг һисси о заман тәрбијә олуна биләр ки, онлар әввәлки нәслин гојуб-кетдији бөјүк ирсин нәјин баһасына әлдә олундуғуну ајдын тәсәввүр етсинләр. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш ҮЛКГИ-нын XV гурултајындакы нитгиндә һазыркы дөврдә кәнчләрин ингилаби ән'әнәләр руһунда тәрбијә едилмәсинин хүсуси әһәмијјәти һаггында демишдир: **«Бөјүк Октјабр күнләри тарихән узаглашдыгча, ағыр һәјат сынаглары кечмә-**

[1] Л. И. Брежнев. Ленин јолу илә. Бакы, 1970, I чилд, сәһ. 423.
[2] Маренко И. С. Организасија и руководство воспитателной работы в школе, М., 1974, стр. 8.

дән коммунистләр сырасына кәлән оғланларын вә гызларын сајы артдыгча, идеја тәрбијәси саһәсиндә гаршыда даһа мәс'улијјәтли вәзифәләр дурур. Биз ингилабымызын үмуми мәгсәдләрини һәр бир кәнчә баша салмалы, дүнјанын ингилаби јолла дәјишдирилмәсиндә өз конкрет јерини тапмагда она көмәк етмәлијик. Кәнчләр јашлы нәсилләрин шанлы ингилаби ән'әнәләрини давам етдирмәсәләр, бу мәгсәдә лазымынча наил олмаг мүмкүн дејилдир».[1]

1977-чи илдә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү тамам олур. Совет халгы бу бөјүк бајрамы Коммунист Партијасы вә онун Ленинчи Мәркәзи Комитәси әтрафында сых бирләшәрәк гаршылајыр. Өлкәдә совет гурулушунун әсил демократик характерини, сосиалист һәјат тәрзини там мә'насыјла ачыб көстәрән јарадычы мүһит јаранмышдыр.

Үмумхалг вәтәнпәрвәрлијинин јүксәлдији бир шәраитдә совет мәктәби шакирдләрин коммунизм вә совет вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијәси мәсәләсинә диггәти артырмаја билмәз. 60-чы илдөнүмүнә һазырлыг вә шанлы јубилејин кечирилмәси мәктәбләр гаршысында коммунист тәрбијәсинин, хүсусән шакирдләри јашлы нәслин ингилаби ән'әнәләри руһунда тәрбијә едилмәсинин сонсуз имканларыны ачыр. Бу истигамәтдә иш апармаг үчүн мүәллимләр зәнкин имканлара маликдирләр. Шакирдләри грамматика, хүсусән нитг инкишафы дәрсләриндә ингилаби ән'әнәләр әсасында тәрбијә етмәк мүмкүндүр. Бунун үчүн мүәллим чәсур ингилабчыларын көстәрдикләри гәһрәманлыгларла, В. И.Ленинин һәјат вә фәалијјәти илә, Октјабр ингилабы, Вәтәндаш вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси илә бағлы һадисәләрдән бәһс едән мәтнләр, совет халгынын мүһарибә илләриндә вә динч гуручулуг дөврүндәки әмәк наилијјәтләриндән сөз ачан һекајәләрдән ифадә мәтнләри сечә биләр. Һәмчинин Октјабр ингилабынын һазырланмасы вә һәјата кечирилмәсиндә, Вәтәндаш вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндәки дөјүшләрдә, Вәтәнин сәадәти намина динч әмәкдә кәнчләрин иштиракыны әкс етдирән һекајәләрә дә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. Јарадычы ишләрин дә мөвзу вә мәтнләринә ејни тәләблә јанашмаг лазым кәлир. Шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик мөвзуларын-

[1] Л. И. Брежнев. Ленин јолу илә. Бакы, 1970, I чилд, сәһ. 416.

да чыхышлары мәктәб һәјатында һәмишә мүһүм јер тутмушдур. Октјабрын 60 иллијинә һазырлыг күнләриндә исә бу мөвзулар әсас, мәркәзи мөвзулара чеврилмәлидир.

Ашағыда VIII синифдә «Вәтәнимизин бајрағы» мөвзусунда иншa јазмаг ишинә һазырлыг мәшғәләси үчүн материал вә бә'зи методик көстәришләр веририк.

Иншаја һазырлыг ишләри бир дәрс әввәл апарылыр. Мүәллим тәгдим олунмуш материалы әввәлчәдән өјрәдәркән синифдәки шакирдләрин сәвијјәсини нәзәрә алыб нитг нөгсанлары, орфографија вә дургу ишарәләри сәһвләри илә әлагәдар лазыми иш апармалыдыр.

Тәгдим олунмуш материал әсасында һазырлыг мәшғәләси апарыларкән мүәллим нәзәрә алмалыдыр ки, бу мәшғәләнин әсас мәгсәди шакирдләрдә мүәјјән сәмими вә емосионал әһвал-руһијјә јаратмагдыр. Елә әһвал-руһијјә ки, бунун тә'сириндән шакирдләр мөвзуну мүстәгил јазырлар. Бундан башга, јадда сахламаг лазымдыр ки, «Вәтәнимизин бајрағы» мөвзусу кенишдир, о, бир груп дар мөвзулары әһатә едир. Иншаны мәһз бу дар мөвзулар үзрә јаздырмаг нәзәрдә тутулур. (Мүәллимин кириш сөзү һаггындакы һиссәјә бах).

Һазырлыг мәшғәләси үчүн материал тарихи тәдгигатлардан, нәср шәклиндә олан әдәби-бәдии парчалардан сечилир. Мүәллим әввәлчәдән шакирдләри композисијаја дахил едилмиш парчалары охумаг ишинә һазырлајыр. Шакирдләр нәср парчаларыны өз сөзләри илә данышмағы өјрәнирләр.

Шакирдләри парчаларын ифадәли охусуна һазырламаг даһа бөјүк диггәт тәләб едир. Чүнки тәчрүбә көстәрир ки, бу парчаларын емосионал, ифадәли охусундан чох шеј асылыдыр.

Мүәллим, лазым кәлсә, композисијанын һиссәләрә бөлүнмәси илә әлагәдар дүзәлишләр етмәли вә синфин имканларыны нәзәрә алыб парчаларын ифадәли гираәти күнүнү (тарихини) мүәјјәнләшдирмәлидир.

Һазырлыг ишини ики саата (гоша дәрсдә) апармаг мәгсәдәујғундур.

Тәчһизат: 1) Магнитофон (лентә бүтүн дәрсин кедиши јазылыр); 2) Л. И. Брежнев јолдашын ашағыдакы сөзләри јазылмыш плакат: «Биз гырмызы бајраг алтында сүлһ ишиндә вә әмәкдә јер күрәсинин бүтүн намуслу адамларыны һејран гојан көркәмли наилијјәтләр әлдә етмишик. Биз бу бајраг алтында јени-јени бөјүк гәләбәләр чалачағыг» (плакат

јазы тахтасындан асылыр); 3) Мәшғәләнин мөвзусу илә әлагәдар рәсм әсәрләриндән һазырланмыш «Мүбаризә вә әмәк бајрағы» адлы стенд.

Ишин әсас мәрһәләләри

1. Мүәллимин кириш сөзү.

— Севимли Вәтәнимиз, бүтүн мүтәрәгги бәшәријјәт бу бөјүк бајрама—Октјабрын 60 иллијинә һазырлашыр. 60 ил әввәл зәһмәткеш халг болшевикләр партијасы вә бөјүк Ленинин рәһбәрлији, истигамәти әсасында истисмарчыларын һакимијјәтини девирмиш, јер күрәси үзәриндә гырмызы бајраг галдырмышдыр. О күндән е'тибарән гырмызы бајраг Вәтәнимизин рәмзи, Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын дөвләт бајрағы олмушдур. Бу күнкү мәшғәләмиздә биз гырмызы бајрағын тарихи илә таныш олачағыг: бә'зи тарихи мә'лумат вә фактлары өјрәнәчәк, гырмызы бајрага һәср олунмуш әдәби әсәрләрә гулаг асачағыг. Мәшғәләнин мәгсәди гырмызы бајраг һаггында јазылачаг ев иншасына һазырлыгдыр, она көрә дә јолдашларынызын чыхышына гулаг асаркән гејд апарын вә иншаны јазанда онлардан истифадә един. Сизә иншанын конкрет мөвзусу верилмәјәчәк, ону өзүнүз мүәјјәнләшдирәчәксиниз. Лакин унутмајын ки, иншанын мөвзусу бу вә ја дикәр шәкилдә гырмызы бајрагла бағланмалыдыр. Һәмин мөвзулар Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндәки дөјүш епизодлары, әмәк гәһрәманлыгларына көрә мүәссисәләрә кечичи Гырмызы бајрағын тәгдим едилмәси илә әлагәдар гоһум вә танышларыныздан ешитдијиниз сөһбәтләрдән, шәхси һәјатынызда гырмызы бајрағын—пионер дружинасы бајрағынын әһәмијјәтли рол ојнадығы һәр һансы бир һадисәдән, нәһајәт, Вәтәнимизин бајрағы һаггында шәхси һисс вә фикирләринизи ифадә едәчәјиниз иншанын өзүндән көтүрүлә биләр. Сиз бу күнләрдә ҮЛКГИ-нын бајрағы алтында Ленин комсомолу сыраларына дахил олмуш вә јахуд олачагсыныз. Мәсәлән, данышын көрәк, һәјатыныздакы бу әламәтдар һадисә илә әлагәдар нә кими һиссләр кечирмисиниз?

— Ушаглар, фикирләшин, дәриндән дүшүнүн, шүбһә јох ки, сизи нараһат едән бу вачиб мөвзуну мүтләг тапачагсыныз.

Инди исә гулаг асын.[1]

[1] Композисија лент јазысы шәклиндә сәсләндирилир (редактор).

2. «Гырмызы бајрағын» тарихи-әдәби композисијасы.

1

Гырмызы бајраг!

Нә үчүн мәһз о, өлкәмизин зәһмәткешләрини, мүтәрәгги бәшәријјәти сүлһ вә коммунизм уғрунда мүбаризәјә руһландырыр, нә үчүн гырмызы бајраг јер күрәсиндәки садә вә намуслу адамларын гәлбинә, зәкасына бу гәдәр јахын вә әзиздир?

Узаг кечмишдә гырмызы рәнк күч вә мәрдлик, мүбаризә вә гуруб-јаратмаг рәмзи олмуш, күнәш вә одла синонимлик тәшкил етмишдир.

Биз гырмызы бајраг алтында илк дәфә халг күтләсинин азадлыг мүбаризәсинин һарада вә нә вахт баш вердијини дәгиг билмирик. Бурасы исә мә'лумдур ки, VIII әсрдә Ирандакы антифеодал кәндли һәрәкатында үсјанчылар «Сорх әләм» («Гырмызы бајраг») көздирмишләр. XVI әсрин әvvәлләриндә гырмызы бајраг феодал әсарәтинә гаршы үсјан едән Ираг кәндли вә сәнәткарларынын бајрағы олмушдур. Һәмин әсрдә Алманијадакы Бөјүк кәндли мүһарибәси заманы кәндлиләр гырмызы бајраг алтында феодаллара гаршы вурушмушлар. Бу һәмин мүһарибә иди ки, Фридрих Енкелс онун һаггында јазырды: «О, кәләчәк синфи мүбаризәни дүзкүн көстәрди, чүнки мејданда јалныз үсјанчы кәндлиләр чыхыш етмирди, онларын архасынча дилләриндә ичтимаи мүлкијјәт тәләби, әлләриндә исә гырмызы бајраг тутмуш мүасир пролетариатын сәләфләри көрүндү».

XVII әсрин орталарында инкилис буржуа ингилабынын гызгын чағында ингилаби тәшәббүс буржуазијадан халг күтләсинә тәрәф кечәркән гырмызы бајраг инкилис республикасынын бајрағы олду.

2

10 август 1792-чи ил һадисәси әрәфәсиндә, јә'ни Парис ингилаби Коммунасынын рәһбәрлији алтында монархијаны девирәндә Коммунанын көстәриши илә гырмызы парчадан дөрд бөјүк бајраг һазырланмышды. Онларын үзәриндә «Зора гаршы мүгавимәт», «Азадлыг вә демократија» сөзләри јазылмышды.

Франсанын чәнубунда 1818-чи илдә үсјан етмиш халг күтләси гырмызы бајрагла ирәлиләмишдир. Бу бајраг 1832-чи илин ијунунда республикачыларын үсјан етдији күндән ловланмаға башламыш вә о вахтдан е'тибарән өлкәдә баш вермиш бүтүн ингилабларын бајрағы олмушдур.

1844-чү илин 5 ијунунда Алманијада Силезија тохучулары өз чәлладларынын игамәткаһына доғру гырмызы бајрагла јолланмышлар. Бу бајраг полис вә әскәрләрлә силаһлы дөјүш анларында да фәһлә синфинин башы үзәриндә далғаланмышдыр.

3

Гәһрәман Парис коммунарлары гырмызы бајрағы буржуа дөвләтинә гаршы пролетариатын мүбаризә бајрағы кими гануниләшдирдикләринә көрә мүһакимә олунмушлар. 1871-чи илин 18 март ахшамы үсјан етмиш Парис фәһләләри һакимијјәти әлә алмыш, гырмызы бајрағы шәһәрин үзәринә санчмышлар. Карл Маркс јазырды ки, фәһлә Париси вә онун Коммунасы чох јашамады, лакин онун гурбанлары фәһлә синфинин бөјүк гәлбиндә әбәди олараг һәкк олунду.

Коммунанын гырмызы рәнкли бајрағы сонралар экс-ингилаби гүввәләрә гаршы гејри-бәрабәр мүбаризәдә һәлак олмуш Парис Коммунарларындан кәнч пролетариатын мөһкәм вә е'тибарлы әлинә кечди.

Русијада гырмызы бајраг XVII әсрдә Степан Разинин рәһбәрлији илә феодал әсарәтинә гаршы үсјан етмиш кәндли вә казак дәстәләри үзәриндә шө'лә сачмышдыр.

4

Рус пролетариаты илк дәфә гырмызы бајрағы 1876-чы ил декабрын 6-да Петербургда баш вермиш фәһлә вә тәләбәләрин әзәмәтли нүмајишиндә галдырмышлар. Дағ-мә'дән институтунун тәләбәси Кеорки Плеханов о вахт нүмајишчиләрә Разин, Пугачов, Чернышевски вә башга халг мүчаһидләриндән данышмыш, һамыны Петербург, бүтүн Русија гаршысында бу адамларла һәмрә'ј олмаға чағырмышдыр. Натиг демишдир: «Бизим бајраг онларын бајрағыдыр. Будур о!»

Бу вахт әјнинә јарымкүрк кејмиш уста көмәкчиси Јаков Потапов голтуғундан гумаш бајрағы чыхарыб һаваја галдырмыш, бајраг топлашанларын үзәриндә аловланмаға башламышдыр. О вахтдан Јаков Семјонович Потапов Русијадакы күтләви фәһлә нүмајишиндә илк бајрагдар кими тарихә дахил олмушдур.

5

1891-чи илин мајында Петербургдакы Путилов заводу јахынлығында фәһлә М. И. Бруснев тозағачынын зирвәсинә галхды вә әлиндәки гырмызы бајрағы ора бәркитди, фәһлә Е. А. Климанов исә үзәриндә «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» сөзләри јазылмыш тахта лөвһәни ағача вурду. Бу ағач алтында да әли бајраглы Русија фәһләләринин илк мајовкасы олду. 1900-чу ил мајын 1-дә исә Русијада илк дәфә олараг үзәриндә «Јашасын сијаси азадлыг!», «Рәдд олсун мүтләгијјәт!» јазылмыш гырмызы бајраг далғаланды.

1902-чи илдә Сормовода гырмызы бајрағы халг күтләсинин башы үзәриндә ингилаби һәрәкатын шанлы иштиракчысы, чилингәр Пјотр Андрејевич Заломов галдырмышдыр. Онун һәјаты вә фәалијјәти М. Горкинин «Ана» романындакы Павел Власов сурәтинин јаранмасы үчүн нүмунә олмушдур. Максим Горки бу һагда белә јазыр.

6

Павелин мөһкәм вә чинкилтили сәси курлады:

— Јолдашлар! Биз ким олдуғумузу ачыг-ачығына демәји гәрара алмышыг; бу күн биз бајрағымызы, ағыл, һагг, азадлыг бајрағыны галдырырыг!

Ағ, узун бир ағач һавада парлады, әјилди, издиһамы јарды, адамларын арасында кизләнди вә бир дәгигәдән сонра фәһлә халгын

Scanned with CamScanner

2. «Гырмызы бајрағын» тарихи-әдәби композисијасы.

1

Гырмызы бајраг!

Нә үчүн мәһз о, өлкәмизин зәһмәткешләрини, мүтәрәгги бәшәријјәти сүлһ вә коммунизм уғрунда мүбаризәјә руһландырыр, нә үчүн гырмызы бајраг јер күрәсиндәки садә вә намуслу адамларын гәлбинә, зәкасына бу гәдәр јахын вә әзиздир?

Узаг кечмишдә гырмызы рәнк күч вә мәрдлик, мүбаризә вә гуруб-јаратмаг рәмзи олмуш, күнәш вә одла синонимлик тәшкил етмишдир.

Биз гырмызы бајраг алтында илк дәфә халг күтләсинин азадлыг мүбаризәсинин һарада вә нә вахт баш вердијини дәгиг билмирик. Бурасы исә мә'лумдур ки, VIII әсрдә Ирандакы антифеодал кәндли һәрәкатында үсјанчылар «Сорх әләм» («Гырмызы бајраг») көздирмишләр. XVI әсрин әввәлләриндә гырмызы бајраг феодал әсарәтинә гаршы үсјан едән Ираг кәндли вә сәнәткарларынын бајрағы олмушдур. Һәмин әсрдә Алманијадакы Бөјүк кәндли мүһарибәси заманы кәндлиләр гырмызы бајраг алтында феодаллара гаршы вурушмушлар. Бу һәмин мүһарибә иди ки, Фридрих Енкелс онун һаггында јазырды: «О, кәләчәк синфи мүбаризәни дүзкүн көстәрди, чүнки мејданда јалныз үсјанчы кәндлиләр чыхыш етмирди, онларын архасынча дилләриндә ичтимаи мүлкијјәт тәләби, әлләриндә исә гырмызы бајраг тутмуш мүасир пролетариатын сәләфләри көрүнду».

XVII әсрин орталарында инкилис буржуа ингилабынын гызғын чағында ингилаби тәшәббүс буржуазијадан халг күтләсинә тәрәф кечәркән гырмызы бајраг инкилис республикасынын бајрағы олду.

2

10 август 1792-чи ил һадисәси әрәфәсиндә, ја'ни Парис ингилаби Коммунасынын рәһбәрлији алтында монархијаны девирәндә Коммунанын көстәриши илә гырмызы парчадан дөрд бөјүк бајраг һазырланмышды. Онларын үзәриндә «Зора гаршы мүгавимәт», «Азадлыг вә демократија» сөзләри јазылмышды.

Франсанын чәнубунда 1818-чи илдә үсјан етмиш халг күтләси гырмызы бајрагла ирәлиләмишдир. Бу бајраг 1832-чи илин ијунунда республикачыларын үсјан етдији күндән аловланмаға башламыш вә о вахтдан е'тибарән өлкәдә баш вермиш бүтүн ингилабларын бајрағы олмушдур.

1844-чү илин 5 ијунунда Алманијада Силезија тохучулары өз җәлладларынын игамәткаһына доғру гырмызы бајрагла јолланмышлар. Бу бајраг полис вә әскәрләрлә силаһлы дөјүш анларында да фәһлә синфинин башы үзәриндә далғаланмышдыр.

3

Гәһрәман Парис коммунарлары гырмызы бајрағы буржуа дөвләтинә гаршы пролетариатын мүбаризә бајрағы кими гануниләшдирдикләринә көрә мүһакимә олунмушлар. 1871-чи илин 18 март ахшамы үсјан етмиш Парис фәһләләри һакимијјәти әлә алмыш, гырмызы бајрағы шәһәрин үзәринә санчмышлар. Карл Маркс јазырды ки, фәһлә Париси вә онун Коммунасы чох јашамады, лакин онун гурбанлары фәһлә синфинин бөјүк гәлбиндә әбәди олараг һәкк олунду.

Коммунанын гырмызы рәнкли бајрағы сонралар экс-ингилаби гүввәләрә гаршы гејри-бәрабәр мүбаризәдә һәлак олмуш Парис Коммунарларындан кәнч пролетариатын мөһкәм вә е'тибарлы әлинә кечди.

Русијада гырмызы бајраг XVII әсрдә Степан Разинин рәһбәрлији илә феодал әсарәтинә гаршы үсјан етмиш кәндли вә казак дәстәләри үзәриндә шө'лә сачмышдыр.

4

Рус пролетариаты илк дәфә гырмызы бајрағы 1876-чы ил декабрын 6-да Петербургда баш вермиш фәһлә вә тәләбәләрин әзәмәтли нүмајишиндә галдырмышлар. Дағ-мә'дән институтунун тәләбәси Кеорки Плеханов о вахт нүмајишчиләрә Разин, Пугачов, Чернишевски вә башга халг мүчаһидләриндән данышмыш, һамыны Петербург, бүтүн Русија гаршысында бу адамларла һәмрә'ј олмаға чағырмышдыр. Натиг демишдир: «Бизим бајраг онларын бајрағыдыр. Будур о!»

Бу вахт әјнинә јарымкүрк кејмиш уста көмәкчиси Јаков Потанов голтуғундан гумаш бајрағы чыхарыб һаваја галдырмыш, бајраг топлашанларын үзәриндә аловланмаға башламышдыр. О вахтдан Јаков Семјонович Потапов Русијадакы күтләви фәһлә нүмајишиндә илк бајрагдар кими тарихә дахил олмушдур.

5

1891-чи илин мајында Петербургдакы Путилов заводу јахынлығында фәһлә М. И. Бруснев тозағачынын зирвәсинә галхды вә әлиндәки гырмызы бајрағы ора бәркитди, фәһлә Е. А. Климанов исә үзәриндә «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» сөзләри јазылмыш тахта лөвһәни ағача вурду. Бу ағач алтында да әли бајраглы Русија фәһләләринин илк мајовкасы олду. 1900-чу ил мајын 1-дә исә Русијада илк дәфә олараг үзәриндә «Јашасын сијаси азадлыг!», «Рәдд олсун мүтләгијјәт!» јазылмыш гырмызы бајраг далғаланды.

1902-чи илдә Сормовода гырмызы бајрағы халг күтләсинин башы үзәриндә ингилаби һәрәкатын шанлы иштиракчысы, чилинкәр Пјотр Андрејевич Заломов галдырмышдыр. Онун һәјаты вә фәалијјәти М. Горкинин «Ана» романындакы Павел Власов сурәтинин јаранмасы үчүн нүмунә олмушдур. Максим Горки бу һагда белә јазыр.

6

Павелин мөһкәм вә чинкилтили сәси курлады:

— Јолдашлар! Биз ким олдуғумузу ачыг-ачығына демәјә гәрара алмышыг; бу күн биз бајрағымызы, ағыл, һагг, азадлыг бајрағыны галдырырыг!

Ағ, узун бир ағач һавада парлады, әјилди, издиһамы јарды, адамларын арасында кизләнди вә бир дәгигәдән сонра фәһлә халгын

бајрағы гырмызы гуш кими, үзләрини јухары галдырмыш адамларын башы үзәриндә јүксәлди.

Павел әлини јухары галдырды, ағач әјилән кими олду. Бу заман бир чох әл ағ, һамар ағачдан тутду, бу әлләрин арасында ананын да әлләри варды.

Павел:

— Јашасын фәһлә халг! —деја гышгырды. Она чаваб олараг јүзләрлә сәс курлады:

— Јашасын сосиал-демократ фәһлә партијасы, бизим партијамыз, јолдашлар, бизим мә'нәви Вәтәнимиз!

... Издиһам сыхлашды. Павел бајрағы јелләтди; бајраг күнәшин ишығы алтында санки гырмызы вә енли үзү күләрәк, һавада ачылды вә ирәлијә доғру үздү...

— Бу көһнә дүнјаны јыхаг кокүндән, — деја Феди Мазин охумаға башлады вә бир чох сәс, јумшаг гүввәтли далға кими, бу нәғмәни давам етдирди:

— Гыраг зәнчирләри, азад олаг биз!...

Ана, үзүндә нәш'әли вә гызғын тәбәссүм, Мазинин далынча кедир вә онун башы үстүндән оғлуна вә бајраға бахырды...

(А. М. Горки)

7

Рәссам Келија Коржеванын «Бајраггалдыранлар» әсәри, хүсусән шәклин «Коммунистләр» адланан һиссәси совет тәсвири сәнәтинин гызыл фондуна дахил олмушдур. Әсәрә баханда мә'лум олур ки, дашларла дөшәнмиш күчә трамвај хәтти илә кәсишир, су кәмәринин чуғун чардағы бу күчәнин үст тәрәфиндә јерләшир. Бу күчәдә ингилабдан әввәлки фачиәләрдән бири тәзәчә баш вермишдир: шәһәр фәһләләринин нүмајиши күлләбаран едилмишдир. Әскәрләр чыхыб кетмиш, јердә чәсәдләр галмышдыр. Чисмән һисс едирсән ки, гурғушун кими ағыр сүкут һөкмранлыг едир. Өн планда, һәлак олмуш бајрагдарын саралмыш сифәти вә әбәди олараг сојумуш әлләри тәсвир олунур. Башга бир фәһлә онун үзәринә еһтијатла әјилмиш, лакин бөјүк бир гәтијјәтлә гырмызы бајрағын дәстәјиндән тутуб јухары галдырыр. Онун ирәли дикилмиш, кәркин бахышлары мәтин вә чох чиддидир. Мөһкәм инанырсан ки, о, дөјүш бајрағыны ахырадәк апарачаг. Әкәр о јыхылырса, онун тагәтдән дүшмүш әлиндән бајрағы башгасы көтүрәчәк, фәһлә синфинә әсарәт вә көләлик кәтирән капиталист дүнјасына галиб кәләнәдәк апарачагдыр.

8

Гырмызы бајраг тарихә дахил олан зиреһли «Кнјаз Потјомкин» кәмисинин үсјан етмиш матросларынын башы үзәриндә далғаланмышдыр. Һөкумәт гәһрәман ингилаб чәсурларына амансыз диван тутмуш, лакин чар чәлладлары нифрәтлә бахдыглары ингилаб бајрағыны мәһв етмәкдә ачиз галмышлар. Бајрағын ифтихарла долу, шанлы талеји һаггында чәсур ингилабчы, матрослар тәрәфиндән «кәминин комиссијасы»на башчы сечилмиш машинист А. Н. Матјушенко дејирди: «Биз дәниздә өзүмүзүн, рус халгынын гырмызы дөјүш бајрағыны, — азадлыг, бирлик вә гардашлыг бајрағыны дәфн етдик ки, о јад әлләрә кечмәсин. Ону кәмидән атанда Гара дәниз бизим көз јашлары вә кәдәримизин шаһиди олду! Далғалар гојнунда батыб-чыхараг санки матрослары мүбаризәјә сәсләјән бу бајраға бахмаг нә гәдәр ағыр иди».

В. И. Ленин 1905-чи илин нојабрында јазырды ки, шәһәрләрдә фәһләләрин јүксәкләрә галдырдыглары бу гырмызы бајраг тәкчә буржуа-демократик азадлыглар уғрунда мүбаризә бајрағы олмамыш, һабелә о, инсанын инсан тәрәфиндән истисмар едилмәсинә, халг күтләсинин јохсуллуғуна, капитал һөкмранлығына гаршы чеврилмишдир.

9

6 ијул 1924-чү илдә Совет халгы ССРИ Конститусијасынын гәбул олунмасынын биринчи илдөнүмүнү тәнтәнәли шәкилдә гејд етди. Москва зәһмәткешләринин күтләви митингинин иштиракчылары Октјабр мејданында Франса коммунистләринин нүмајәндәләрини севинчлә гаршыламышлар. Онлар Вәтәнимизин пајтахт зәһмәткешләринә 1871-чи илдә дөјүшмүш Парис коммунасы гәһрәманларынын бајрағыны һәдијјә вермишләр. Һәмин бајраг әвәзсиз һәдијјә кими һазырда Мәркәзи В. И. Ленин музејиндә сахланылыр. Бу мүнасибәтлә кечирилән митингдә М. И. КАЛИНИН демишдир: «Франсыз пролетарнаты илк Парис коммунарларынын дөјүшләрдән кечмиш гырмызы бајрағыны көндәрмишләр. Бу бөјүк шәрәфдир, јолдашлар! 50 ил әрзиндә һеч бир ингилаби партија бу шәрәфә наил олмамышдыр».

10

Гочаман коммунист, өзбәк Султанхоча Гасымхочајев кәнч нәслин нүмајәндәләри илә сөһбәтиндә зәһмәткеш халгын гырмызы бајраға бәсләдији мәһәббәт һиссини, чох көзәл ифадә етмишдир: «Балаларым, бизим шанлы гырмызы бајрағымызы горујун, она һөрмәт един. Өзүм гоча вә хәстә олсам да, онун һаггында олан фикирләрим һәмишә чавандыр. Мән ону рус гардашларымызын әлиндә көрдүјүм күндән чох-чох илләр кечмишдир. О вахт баша дүшә билмирдим ки, онлар Дашкәндин күчәләриндә ағача бағланмыш бу гырмызы парчаны чәсарәт вә ифтихарла нә үчүн апарырлар. Буну биләндән сонра бүтүн милләтләрин нүмајәндәләри илә бирликдә бир нечә он илдир ки, онун алтында ирәлиләјирәм. Инди сиз кәнчләр ата вә гардашларынызын фираван һәјат вә Совет һакимијјәти уғрунда ахытдыглары ган рәнкиндә олан бу бајрағын алтында мөһкәм дајанын. Һәмишә онун алтында ирәлијә доғру аддымлајын. Чүнки о, Ленин бајрағыдыр, Октјабр бајрағыдыр вә о һеч вахт сизи дарда гојмаз; сизи даим гәләбәјә, хошбәхтлијә доғру апарар».

11

ССРИ халглары гырмызы бајраг алтында биринчи бешиллијин тапшырыгларыны јеринә јетирмиш, јер күрәсинин алтыда бир һиссәсиндә сосиализм гурмушлар. Сосиализм јарышы галибләрини һәвәсләндирмәк формаларындан бири олан кечичи Гырмызы бајраг әмәк наилијјәти рәмзи һесаб олунур. Әмәк коллективләринин даһа

јахшысына әбәди сахланмаг үчүн исә хатирә бајрағы тәгдим едилир. Динч гуручулуг дөврүнүн гызғын чағында совет халгы гырмызы бајрағы јенидән дөјүш бајрағына чевирдиләр. Бу бајраг ејни заманда Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин чәтин, лакин шәрәфли илләриндә учсуз-бучагсыз Вәтәнимизин башы үзәриндә шө'лә сачмышдыр. Онун алтында гәһрәман Совет Ордусунун милјонларла әскәр вә забити өлүмә кетмиш, гәддар дүшмәнлә дөјүшә кирмишләр, лазым кәләндә исә сон анда һитлерчи гәсбкарларын әлинә кечмәмәк үчүн бајрағын кәтан парчасыны ағачындан гопарыб кизләтмишләр.

Һиссәнин бајрағы дөјүшчү шәрәфи вә шүчаәтинин рәмзи иди, о һәр бир әскәр, сержант, забит вә кенерала Вәтән гаршысындакы мүгәддәс борчуну,—ону мәрдликлә горумағы, чаныны әсиркәмәдән Вәтән торпағынын һәр гарышыны дүшмәндән мүдафиә етмәји һәр аддымда хатырладырды.

«Һиссәнин бүтүн шәхси һеј'әти дөјүшдә бајрағы фәдакарлыгла мүдафиә етмәјә борчлудур, јә'ни ону дүшмән тәрәфиндән ишғал олунмаға гојмамалыдыр» (Совет Ордусунун дахили хидмәт Низамнамәсиндән).

12

Полкун бајрағы.

Полковник Марченконун рәһбәрлик етдији полк баталјонундан 27 нәфәр дөјүшчү дүшмән мүһасирәсиндән хилас олду. Әскәрләр полкун дөјүш бајрағыны горујуб сахлаја билмишдиләр. Ағыр јараланмыш полковникин өзү гәһрәманлары гаршылајырды.

О, гара көзләри од парчасы кими парылдајан бир әскәрин сифәтинә нәзәр јетирди вә бирдән уча сәслә деди:

— Әскәрләр! Вәтән сизин костәрдијиниз гәһрәманлығы вә чәкдијиниз әзабы һеч вахт унутмајачаг. Полкун бајрағыны горудуғунуз үчүн сағ олун...

Полковник дүјүнләнмиш јумруғуну башы үзәринә галдырды. Онун инамла долу вә еһтираслы сәси тарым чәкилмиш сим кими чинкилдәди:

— Гој дүшмән һәләлик бајрам етсин, лакин гәләбә бизимлә олачаг! Сиз бајрағынызы Алманијаја апарачагсыныз. Хиласкар ордумуз алман торпағында дөјүшәндә гумаш бајрағымыз бу јыртычы гулдур јувасынын башы үзәриндә далғаланачаг, о заман гатилләрин лә'нәтә кәлмиш өлкәсини кәдәр, гәм бүрүјәчәкдир. Сағ олун, әскәрләр!

Күләк ағачдан асылмыш, үстүнә хырда гырышлар дүшмүш, тутгун гызыл сачаглы кәтан бајрағы сакит-сакит јелләдирди. Полковник бајраға јавашча јахынлашды, гаршысында диз чөкдү. О ани олараг сәндәләди вә сағ әли үстә нәм гума сөјкәнди, лакин дәрһал өзүнү әлә алыб дикәлди, сарғылы башыны еһтирамла ендириб, тозлу, барыт гохулу бајрағы титрәјән додагларына сыхды.

Лопахин дишләрини бир-биринә сыхараг о вахтадәк тәрпәнмәдән дајанды ки, сағ тәрәфдән боғуг бир һычгырты ешитди. Старшина Попришенконун чијинләри галхыб-енир, гырышлар дүшмүш јанағындан исә јаш дамчылары сүзүлүрдү. Анчаг о, көз јашларыны силмир, чал башыны даһа да ашағы әјирди. (**Шолохов. Онлар Вәтән уғрунда вурушмушлар**).

13

(Гәләбә бајрағы Рејхстаг үзәриндә)

(Кичик сержант М. В. Кантаријанын сөһбәтиндән)

Мәнә дөјүш јолдашым Јегоровла бирликдә бајрағы Рејхстагын күнбәзинә санчмаг кими бөјүк бир хошбәхтлик нәсиб олмушдур.

Бу белә олду.

Биз дөјүшә-дөјүшә Берлинин мәркәзинә чатанда полк командири полковник Зинченко мәни вә Јегорову јанына чағырыб һәрби шуранын Гырмызы бајрағыны бизә верди. Биз ону Рејхстага санчмалы идик.

Јегоровла Рејхстага јахынлашдыг. Әввәлчә бајрағы он гапынын јанына гојдуг. Шиддәтли вурушма кедирди. Кизлинчә бинаја дахил олдуг. Күнорта саат ики иди. Бајрағы гапынын јанына сөјкәдик. Јегоров бајрағын јанында галды, мән исә чардаға галхмаг үчүн пилләкән ахтармаға башладым.

Сол тәрәфдә тахта пилләкән вар иди. Биз онунла бинанын икинчи мәртәбәсинә чыхдыг. Бурада бајрағы мәрминин ачдығы дешијә санчдыг. Мәртәбәнин сағ тәрәфиндә алманларла шиддәтли атышма кедирди.

Гәрара кәлдик ки, бајрағы нә гәдәр јүксәјә санчсаг, дөјүшчүләримиз ону бир гәдәр јахшы көрәрләр. Одур ки, јухарыја галхмаға башладыг. Бөјүк әзијјәтдән сонра пилләкәнлә Рејхстагын чардағына галхдыг.

Биз ора чыханда артыг гаранлыг иди. Бизи күчлү атәшә тутмушдулар. Биз дә атәшә атәшлә чаваб верирдик. Јанымыздан мәрми гәлпәләри выјылты илә кечирди. Бу гәлпәләр бајрағымызы дөрд јердән дешмишди.

Чардагдан күнбәзә јарым саата чәтинликлә кечдик. Белә ки, бир нечә метр сүрүнүб сонра ашағы јатырдыг. Беләликлә, чардагла күнбәзә доғру гырх метр ирәлиләдик.

Нәһајәт, күнбәзә чатдыг. Һәр тәрәфдән атәш ачылырды; биз елә бил һеч бир шеј һисс етмирдик. Бәрк тәрләмишдик. Нәһајәт, бајрағы санчдыг, күләк ону далғаландырмаға башлады.

Севинчимизин һәдди-һүдуду јох иди. Кери гајытмаға башладыг. Бир аз сонра ашағы ендик. Баталјон командиринә мә'лумат вердик:

— Бајраг Рејхстагын үзәриндә далғаланыр! Сәһәр ону 15 километрәдәк мәсафәдән көрмәк мүмкүн олачаг!

О деди:

— Афәрин, ушаглар!

Һамымызын үзү күлүрдү. Биздән сонра башга һиссәләрин әскәрләри дә өз бајрагларыны Рејхстагын күнбәзинә санчдылар. Тезликлә чардагда 20-јә гәдәр бајраг далғаланмаға башлады.

14

60 илдир ки, Вәтәнимизин башы үзәриндә сосиалист ингилабынын шанлы бајрағы ифтихарла далғаланыр.

Гырмызы бајраг бизи даим кәләчәјә, мүбаризәјә вә гәләбәјә сәсләјир. О бизим өлкәмиздә, һабелә гардаш сосиалист өлкәләриндә халгы јени-јени әмәк гәһрәманлыгларына, сүлһ вә коммунизм уғрунда јарадычылыг наилијјәтләринә чағырыр. Бу бајраг алтында доғма Коммунист партијасы сосиалист Вәтәнимизин чичәкләнмәси вә гүввәтләнмәси үчүн халгы XXV партија гурултајынын тарихи гәрарларыны, онунчу бешиллик планын тапшырыгларыны мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәјә чағырыр.

15

Шаир Михаил Дудин гырмызы бајраг һаггында чох көзәл демишдир: «Биз ингилаб јашыдлары гырмызы бајраг алтында пионер анды ичмишик. Бу бајраг алтында пулемјотларын одлу атәшиндән кечмишик, ону һәбсханаларда вә өлүм дүшәркәләриндә горујуб сахламышыг. Бу бајрагы Рејхстага санчмышыг. Онунла XX әсрин ән бөјүк бәласына—фашизмә галиб кәлмишик.

Бизим бајраг ганымыз рәнкдәдир. О, ганымыз баһасына әлдә едилдији үчүн гәлбимиздә әбәди јер тутмушдур». Бу бајраг пионерләрин, мүстәгил һәјата гәдәм басанларын, Вәтәнә садиг олачагларына анд ичән Совет Ордусу дөјүшчүләринин, коммунизмин мөһтәшәм бинасыны учалдан ајдын зәкалы милјонларла совет адамынын гәлбиндә әбәди јашајыр.

16

Пионер бајрагы

Гырмызы бајраг! Вачиб дејил ки, о гызыл сапла тикилсин, јахуд кәтан парчадан бичилсин, гызылы готазларла бәзәдилсин вә ја ади агача бәркидилсин. Јох, ону совет адамы үчүн әзиз едән күләбәтинләр, парылдајан сачаглар дејил. Бу бајрагы онун алтында инсанларын көстәрдикләри гәһрәманлыглар көзәлләшдирмишдир.

Пионерләрин топладыгы дәмир гырынтыларындан гатарлар һазырланыр, онларын әли илә әкилмиш ағачлар бој атыр, јашыллашыр. Кәнч ленинчиләр кечилмәз мешәликләрә һүчум чәкир, чәтинликләрдән горхмур, чәтин анларда јолдашларынын көмәјинә кәлир, хејирхаһ ишләр көрүр, өз гүввә вә бачарыгларыны Вәтән јолунда сәрф едирләр. Ушагларын көрдүјү бу ишләр бә'зән чох садә бир шеј кими көрүнүр, гәһрәманлыг һесаб олунмур. Лакин ән әсас вә вачиб олан будур ки, һәмин ишләр шанлы пионер бајрагы алтында едилир. Она көрә дә о, өлкәмизин һәм кичик, һәм дә бөјүк вәтәндашлары үчүн әзиздир **(Ј. Јаковлев).**

* * *

Нәтичәдә мүәллим шакирдләрин суалларына чаваб верир, иншаны 10—12 күн мүддәтиндә јазмаг лазым кәлдијини сөјләјир, ону јазаркән гаршыја чыхан чәтинликләрлә әлагәдар һансы күнләрдә мәсләһәтләр верәчәјини билдирир.

Композисијанын лент јазысыны редактә вә әлавәләр етмәклә ондан синифдәнкәнар ишләрдә вә башга синифләрдә дә истифадә етмәк мүмкүндүр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ПРОБЛЕМЛИ ТӘ'ЛИМДӘН ИСТИФАДӘ

Сабир ВАҺИДОВ
педагожи елмләр намизәди,
Азәрб. ЕТПЕИ-нин баш елми ишчиси

Совет педагогларынын апардыглары тәдгигатлар көстәрир ки, мәктәб тәчрүбәсиндә индијәдәк үч тә'лим типи мөвчуд олмушдур: а) догматик тә'лим б) изаһедичи-иллүстратив тә'лим вә в) проблемли тә'лим[1]. Сонунчу тә'лим типи партија вә һөкумәтимизин халг маарифи гаршысында гојдуғу тәләбләрә мүвафиг олараг мејдана кәлмиш вә мәктәбләримиздә кетдикчә даһа кениш јер тутмаға башламышдыр.

Мөвчуд әдәбијјатларда көстәрилдији кими, проблемли тә'лимдә шакирдләр сүн'и олараг јарадылмыш чәтинлији дәрк етмәли, онун шүурунда мөвчуд олан билдији илә (мә'лумла) билмәдији (намә'лум) тоггушмалы, сонра еһтијат билијини араштырмалы, көтүр-гој етмәли, өлчүб-бичмәли, ахтармалы, бир сөзлә, дәриндән дүшүнмәлидирләр. Әкәр гаршыја чыхмыш чәтинлији дәф етмәк үчүн шакирддә база варса (билик, тәчрүбә вә с.) һәмин проблеми мүәллимин вердији истигамәтә әсасән, ја да онун иштиракы илә вә јахуд там мүстәгил олараг һәлл едир. Јох әкәр шакирд белә базаја, еһтијат билијә малик дејилсә, бу заман проблемин һәллиндә онун ролу, бир нөв, арха плана кечир. Тәчрүбә көстәрир ки, проблемин һәллиндә шакирдләрин иштирак етмәси һәмин проблемин характери илә, ондакы чәтинлијин сәвијјәси илә сых бағлыдыр.

Сон вахтлар чап олунмуш педагожи әдәбијјатда проблемли тә'лимлә әлагәдар мүлаһизәләрдә бә'зи зиддијјәтли фикирләрә тәсадүф олунур. Лакин бир шеј ајдындыр: бүтүн фәнләрин, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин тәдриси просесиндә шакирдләри сүн'и олараг јарадылмыш чәтинлијә салмаг (проблем ситуасијасы јаратмаг) мүмкүндүр. Һәмин чәтинлијин кимин јарадачағы вә проблеми кимин һәлл едәчәји мәсәләсинә кәлдикдә исә гејд етмәк лазымдыр ки, бурада мүәллим вә шакирдин иштиракындан асылы олараг бир нечә форма мөвчуддур. Бунлар тәхминән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Вопросы дидактики, М., сәһ. 2—7

1) проблеми мүәллим мејдана чыхарыр, өзү дә һәлл едир;

2) проблеми мүәллим мејдана чыхарыр, шакирдләрлә бирликдә һәлл едир;

3) проблеми мүәллим мејдана чыхарыр, шакирд һәлл едир;

4) проблеми шакирд мејдана чыхарыр, лакин мүәллим һәлл едир;

5) проблеми шакирд мејдана чыхарыр, мүәллимлә бирликдә һәлл едир;

6) проблеми шакирд мејдана чыхарыр, өзү дә һәлл едир.

Бу формаларын сон икиси даһа мүрәккәбдир. Чүнки бурада шакирд јүксәк әгли фәалијјәт тәләб едән мәрһәләләрин икисиндә дә, јә'ни проблемин мејдана чыхарылмасында, һәм дә проблемин һәллиндә иштирак етмиш олур. Гејд етмәк лазымдыр ки, беш вә алтынчы формалар, даһа чох, дил фактларынын тәһлили просесиндә мејдана чыхыр. Мәсәлән, исмин тәдриси заманы мүәллим шакирдләрә өјрәдир ки, дан (-дән) шәкилчиләри һәм јени сөз дүзәлдир, һәм дә онлар чыхышлыг һалын шәкилчиләри кими чыхыш едир. Мүәллим дүзәлтмә зәрфләрин әмәлә кәлмәси һаггында мә'лумат верәркән шакирдләрин диггәтини гәнддан, күлдан, күлдән, учадан, астадан, бирдән сөзләринә гошулмуш шәкилчиләрә чәлб едир. Шакирдләр мүәллимин истигамәти илә -дан (-дән) шәкилчиләринин сөзләрдәки ролу илә әлагәдар зиддијјәти көрүр, мејдана чыхарырлар. Мүәјјәнләшдирирләр ки, учадан, астадан вә бирдән сөзләриндәки-дан (-дән) шәкилләри нә һал шәкилчиләридир, нә дә исимдән исим дүзәлдән шәкилчиләрдир. Онда гаршыја белә бир суал чыхыр: бәс һәмин сөзләрдәки -дан (-дән) нә шәкилчиләридир? Бу суалын чавабыны мүәллимин өзү дә шәрһ едә биләр, тәдгигат јолу илә шакирдләрә дә тапдыра биләр. Икинчи јолдан истифадә етмәк үчүн -дан (-дән) шәкилчиләри илә дүзәлмиш учадан, астадан вә бирдән сөзләринин контекст дахилиндә шакирдләрә тәгдим етмәк вә онларын гаршысына белә бир тәләб гојмаг лазым кәлир:

— Ушаглар, мәтндәки учадан, астадан вә бирдән сөзләринә әлавә олунмуш шәкилчиләрин нөвүнү, онларын сөздәки ролуну тә'јин етмәјә чалышын.

Бу тәләбдән сонра шакирдләр мүстәгил тәдгигата башлајыр. Әввәлчә суалларын көмәји илә һәмин сөзләрин һансы нитг һиссәси олдуғуну, сонра -дан (-дән)-ин сөздүзәлдичи, јахуд сөздәјишдиричи шәкилчи олдуғуну мүәјјәнләшдирир, нәһајәт, бу шәкилчиләрин һансы нитг һиссәләриндән зәрф дүзәлдә билдијини тапырлар.

Беләликлә, онлар өјрәнирләр ки, -дан (-дән) нәинки һал шәкилчиси олур, һабелә исимдән исим дүзәлдир, һәтта сајдан вә сифәтдән зәрф дә әмәлә кәтирә билир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, көстәрилән проблемли тә'лим формаларынын һәр бири илә әлагәдар белә нүмунәләр көстәрмәк мүмкүндүр. Лакин бурада јалныз јени билијин мәнимсәдилмәси просесиндә мүәллимин проблем јаратмасы илә бағлы бә'зи имканлары ачмаг нәзәрдә тутулмушдур.

Бир мәсәләни дә нәзәрә алмамаг олмаз; мүәллим тәрәфиндән һәлл едилән проблемләр елә проблемләрдир ки, шакирдләрин әввәлләр газанмыш олдуғу биликләр ону һәлл етмәјә имкан вермир. Бу заман проблемин һәллини онлардан көзләмәк артыг вахт апардығы үчүн мүәллим бирбаша онун шәрһинә кечмәлидир. Белә проблемләр дәрсә, тәдрис олунан мөвзуја, үмумән фәннә олан марағы артырмаг, диггәти сәфәрбәр етмәк бахымындан чох фајдалыдыр.

Көркәмли алимләр проблемин гојулушуну онун һәллинин башланғычы һесаб едирләр. Чүнки проблемин мејдана чыхмасы вә онун формалашдырылмасы, јә'ни чәтинлијин мүәјјәнләшдирилмәси јарадычы тәфәккүрүн биринчи мәрһәләси һесаб олунур[1].

Инди исә һаггында данышдығымыз проблемә даир бир нечә нүмунәни нәзәрдән кечирәк.

Мүәллим VI синифдә «Фе'лин һекајә шәкли» мөвзусунун тәдрисинә башламаздан әввәл ,шакирдләрә ашағыдакы сөзләри тәркибинә көрә тәһлил етмәји тапшырыр:

јазды	јазырды
охуду	охујурду
ишләди	ишләјирди
үзду	үзүрдү

Тәһлил просесиндә шакирдләр һәм биринчи, һәм дә икинчи групдакы сөз көкләринә әлавә олунмуш заман шәкилчиләрини, онларын нөвүнү мүәјјәнләшдирәндә чәтинлик чәкмирләр. Лакин икинчи групдакы сөзләрә артырылмыш сонунчу һиссәчикләри мүәјјәнләшдирмәјә кәләндә онлар чәтинлијә дү-

1. М. И. Махмутов. Теория и практика проблемного обучения. Казань, 1972, сәһ. 128.

Scanned with CamScanner

шүрләр; белә ки, шакирдләр сөзә гошулмуш бу сон һиссәчикләри формасына көрә заман шәкилчиләри һесаб едирләр. Белә һалда мүәллим дилимиздәки фе'лләрин ејни вахтда бирдән артыг заман шәкилчисини гәбул етмәдијини сөјләјир, беләликлә дә шакирдләри чәтинликлә гаршылашдырыр: заһирән заман шәкилчиләринә охшајан бу һиссәчикләр нәдир? Онлар гошулдуғу сөзләрдә һансы мә'на чаларлары јарадыр? Бунлар нәјә көрә заман шәкилчиләриндән фәргләнирләр?

Ајдындыр ки, бу кими суаллары доғуран проблемин һәллини шакирддән тәләб етмәк мүмкүн дејил, чүнки шакирдин еһтијат билији буна имкан вермир. Она көрә дә мүәллим икинчи груп сөзләрә әлавә олунмуш -ди (-ды, -ду, -дү) шәкилчиләринин иди һиссәчији олдуғуну (бунларын гошулдуғу фе'лләрдә һәрәкәтин ичрасынын һекајә јолу илә, шаһидликлә билдирилдијини) изаһ едир.

Белә бир проблеми фе'лин рәвајәт шәклини өјрәдәндә дә јаратмаг мүмкүндүр. Буна шакирдләри тәхминән ашағыдакы сөзләрин тәһлилинә чәлб етмәклә башламаг олар.

алмыш	алырмыш
кәсмиш	кәсирмиш
гурмуш	гурурмуш
сүрмүш	сүрүрмүш

Тәһлил заманы шакирдләр (ола билсин ки, бә'зи шакирдләр) икинчи груп сөзләрдәки -мыш (-миш, -муш, -мүш) һиссәчикләрини дә заман шәкилчиләри һесаб едирләр; бу вахт мүәллим е'тиразыны билдирир: икинчи групдакы -мыш (-миш,-муш,-мүш) һиссәчикләрини заман шәкилчиләри адландырсаг сәһв етмиш оларыг, чүнки онларын сөзләрдәки грамматик вәзифәси башгадыр.

Беләликлә, шакирдләрин шүурунда зиддијјәт јараныр, онларда бу зиддијјәтин сәбәбини арашдырмаг мејли баш галдырыр. Бу заман чалышмаг лазымдыр ки, кениш мүзакирә ачылмасын. Чүнки шакирдләрдә еһтијат биликләр -мыш (-миш, -муш, -мүш) морфемләринин имиш һиссәчијинин шәкилчиләшмиш формасы олдуғуну, онун битишдији сөзләрин һәрәкәтин ичрасыны рәвајәт јолу илә билдирдијини мүәјјәнләшдирмәјә имкан вермир. Одур ки, мүәллим фе'лин рәвајәт шәкли һаггында мә'лумат өзү шәрһ етмәли, ону әмәлә кәтирән формал әламәтләрин хүсусијјәтләрини фе'лин нәгли кечмиш заман шәкилчиләри илә мүгајисәдә өјрәнмәјә наил олмалыдыр.

«Фе'лин шәрт шәкли» мөвзусунун тәдрисиндә дә дәрси елә гурмаг олар ки, шакирдләр проблемлә гаршылашсынлар. Чәтинлијә дүшсүнләр. Бунун үчүн мүәллим ашағыдакы сөзләри шакирдләрин мүшаһидәсинә вериб, онлардан тәләб едә билләр ки, шәкилчиләрин нөвүнү тә'јин етмәјә чалышсынлар:

охусам	**охујарамса**
әләсән	**әләјирсәнсә**

Шакирдләр тапшырығы јеринә јетирәркән мүәјјәнләшдирирләр ки, һәм биринчи, һәм дә икинчи групдакы -са (-сә) фе'лин шәрт формасынын шәкилчиләридир. Мүәллим онларын кәлдији нәтичәнин там доғру олмадығыны гејд едәндә шакирдләр дүшүнмәли олурлар: «Бәс онда бунлар нәдир?» Бундан сонра мүәллим һәмин суалын чавабыны шәрһ едиб, шакирдләри чалышмалар үзәриндә ишләдир.

Башга бир мисал. Мүәллим кечмиш вә кәләчәк заман фе'ли сифәтләри һаггында шакирдләрә мә'лумат верәркән проблем јаратмаг имканына маликдир. Белә ки, шакирдләр һәлә IV синифдә өјрәнмишләр ки, -мыш (-миш, -муш, -мүш) шәкилчиләри фе'лләрә әлавә олундугда һәмин фе'лләр һәрәкәтин кечмишдә ичра едилдијини билдирир. Одур ки, мүәллим шакирдләрә мә'лум олан бу билијә әсасланыб онларын гаршысына проблем гојур:

—Ушаглар, -мыш (-миш, -муш, -мүш) шәкилчиләри ашағыдакы сөзләрдә сизә мә'лум олан мә'наны әмәлә кәтирмир; тапа биләрсинизми һәмин шәкилчиләр көстәрилән сөзләрдә һансы мә'на чаларлары јаратмышдыр?

газылмыш (торпаг)
сүрүлмүш (гарла)
охунмуш (мүһазирә)
ишләнмиш (мәгалә)

Шакирдләр верилмиш дил фактларыны нәзәрдән кечирдикдән сонра гаршыја гојулмуш проблемин чәтинлијини анлајыр вә һисс едирләр ки, онларын әлдә етдикләри биликләр бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн кифајәт етмир.

Кәләчәк заман фе'ли сифәтләри илә әлагәдар проблеми ашағыдакы шәкилдә јаратмаг олар:

—Ушаглар өјрәнмисинизми ки, -ачаг (-әчәк) шәкилчиләри фе'лләрә гошулдугда һәмин фе'лләр һәрәкәтин кәләчәкдә гәти шәкилдә ичра олуначағыны, -асы (-әси) шәкилчиләри гәбул етмиш фе'лләр һәрәкәтин ичрасынын лазым олдуғуну, нәһајәт, -малы (-мәли) шәкилчили фе'лләр исә һәрәкәтин ва-

Scanned with CamScanner

чиб олдуғуну билдирир. Дејә биләрсинизми һәмин шакирдләр ашағыдакы сөзләрдән фе'лин һансы формасыны әмәлә кәтирмишдир?

охуначаг (китаб) — көрүлмәли (иш)
әләнәчәк (ун) — јазылмалы (мәктуб)
данышыласы (әһвалат)
кәзиләси (парк)

Доғрудур, шакирдләр истәр кечмиш, истәрсә дә кәләчәк заман фе'ли сифәтләри илә әлагәдар проблемләри мүстәгил һәлл едә билмәзләр. Лакин буна бахмајараг, һәмин проблемләр она көрә әһәмијјәтлидир ки, онлар шакирдләрдә бу вахтадәк газанылмыш билик системиндәки кәсири долдурмаг сә'ји, һабелә онларда јени билик әлдә етмәк һәвәси јарадыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, проблемин јалныз мүәллим тәрәфиндән һәлл олунмасы мәсәләси нисби мә'нада баша дүшүлмәлидир, чүнки мүәллим гаршыја гојдуғу проблеми һәлл едәркән шакирдләр һеч дә пассив сејирчи олмур, мүәллим бу вә ја дикәр дәрәчәдә онларын фәаллығына әсасланыр.

Нәтичә е'тибарилә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дили дәрсләрини проблемләр үзәриндә гуранда шакирдләрдә јарадычы чалышмалары һәлл едә билмәк, мүстәгил вә тәнгиди шәкилдә дүшүнмәк, өз нөгтеји-нәзәрини вә эгидәсини мүдафиә етмәк, билијини артырмаг, јенииләшдирмәк кими кејфијјәтләр ашыланыр.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИ ЛЕНИН ИДЕЈАЛАРЫ РУҺУНДА НЕЧӘ ТӘРБИЈӘ ЕДИРӘМ

Бајрамәли **АСЛАНОВ**
Лерик рајону, Анзолу кәнд мәктәбинин мүәллими

VIII синифдә совет әдәбијјаты һаггында сөһбәт апармаг үчүн 6 саат вахт верилмишдир. Мән һәмин вахтын ики саатыны Азәрбајчан совет поезијасынын сон дөврдәки ән гијмәтли нанлијјәтләриндән бири олан севимли шаиримиз Б. Ваһабзадәнин «Ленинлә сөһбәт» поемасынын тәдрисинә һәср едирәм. Чүнки бу әсәр шакирдләри һәм Ленин идејалары руһунда тәрбијәләндирмәк, һәм дә онлары Азәрбајчан совет әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләриндән бири илә таныш етмәк чәһәтиндән гијмәтлидир. Бу мәгсәдлә мән тәдрис илинин әввәлиндә шакирдләрә совет әдәбијјаты үзрә ил әрзиндә кечәчәјим мөвзулары билдирир (Б. Ваһабзадә «Ленинлә сөһбәт», Н. Хәзри «Сумгајыт сәһифәләри», Р. Һәмзәтов «Доғулдуғум ил», Һ. Һүсејнзадә «Јолда») вә һәмин әсәрләри охумағы тапшырырам.

Мән «Ленинлә сөһбәт» поемасынын тәдрисинә башламаздан әввәл (I-чи рүбүн сонунда) шакирдләрдән Ленин һаггында һансы әсәрләри охудугларыны соруשур вә онларын кечмиш биликләрини тәкрарлатдырырам. Шакирдләр Б. Ваһабзадәнин һәјат вә јарадычылығы илә VII синифдән танышдырлар. Буна көрә дә онлара шаирин сон дөврдәки јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат верирәм.

Б. Ваһабзадә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын гүдрәтли нүмајәндәләриндән биридир. Партија вә һөкумәтимиз јарадычы адамларын, сәнәткарларын әмәјини һәмишә јүксәк гијмәтләндирир. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, халгымызын севимли шаири Б. Ваһабзадә 1976-чы илдә «Ленинлә сөһбәт» вә «Муғам» поемаларына көрә Азәрбајчан ССР Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Бу күнкү дәрсдә кечәчәјимиз мөвзу да «Ленинлә сөһбәт» поемасыдыр.

Шакирдләрин әксәријјәти поеманы әввәлчәдән охусалар да, әсәрдәки бә'зи чәтин сөз вә ифадәләри нәзәрә алараг мән дәрсдә поемадан бә'зи фәсилләрин охусуну тәшкил едир вә чалышырам ки, шакирдләр поеманын мәзмунуну дәрк едә билсинләр.

«Ленинлә сөһбәт» поемасында ваһид композисија вә сүжет олмаса да, «Ингилаб», «Халг, халг!», «Ачыг сөһбәт», «Јахшы адам», «Һерберт Уелс», «Гәһгәһә», «Әскәр-Сәркәрдә», «Һәгигәт» фәсилләриндә мүәллиф Ленин идејаларынын бәдии тәсвирини поетик шәкилдә вермишдир. Бу фәсилләрин һәр бири бизи даһи рәһбәрин бәшәри идејаларынын тәнтәнәси илә таныш едир.

Мүәллиф бизи коммунизмә апаран ленинизмин бүтүн идеја мигјасында ингилаби нәзәријјә олдуғуну, онун фәал дәјишдиричи ролуну әсәрдә парлаг бојаларла әкс етдирир. Шаир бу күн дә бизимлә јанашы аддымлајан, коммунизмә кедән

Scanned with CamScanner

јоллары нурландыран Ленини өз мүасири, һәмсөһбәти кими көстәрир.

«Халг, халг!» фәслинин охусу заманы көстәрирәм ки, Ленин социализм чәмијјәтини гураркән биринчи нөвбәдә халга архаланмышдыр.

Мән сәни охудум
Дедин:—һәр заман
Халг бир үммандырса, дамчыларыг биз.
Халгын габағында өзүнү даим
Дамчы сандығындан сән үмман олдун!

«Һерберт Уелс» фәсли конкрет тарихи факта әсасән јазылмышдыр. Бурада Ленинин инкилис јазычысы Һерберт Уелслә тарихи көрүшү өз бәдии әксини тапмышдыр. Фантастик әсәрләр мүәллифи Уелс ијирминчи илдә Ленинлә көрүшәркән даһи рәһбәрин електрикләшдирмә планынын кәләчәјинә инанмырды. Лакин Ленин идејалары галиб кәлди, електрикләшдирмә планы тезликлә һәјата кечирилди.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, 1934-чү илдә Уелс јенидән өлкәмизә кәләркән Ленин планы әсасында Советләр јурдунун чичәкләндијини көрүр вә шүбһәләринин сәһв олдуғуну е'тираф едир.

Поеманын «Һәгигәт» адлы сон фәслиндә ленинизм идејаларынын галиб күчүндән данышылыр:

Ленинин сәпдији һагг тохумлары
Чүчәрди дүнјанын һәр кушәсиндә.
Әсрин јарысында әрзин јарысы
Ленин бајрағынын алтына кәлди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын тарихи гәләбәсиндән сонра дүнја капитализм системи көкүндән сарсылды. Авропанын бир нечә өлкәсиндә социализм гурулду. Мүстәмләкәчилик системи дағылмаға үз гојду. 1959-чу ил јанвары 1-дә Кубада социалист ингилабы галиб кәлди. Бу күн азадлыг уғрунда мүбаризә апаран дүнјанын тәрәггипәрвәр инсанлары В. И. Ленини өзләринин мүәллими адландырырлар.

Беләликлә, дәрси јекунлашдырыр, «Халг, халг!» фәслиндән бир парча әзбәрләмәји вә поеманын мәзмунуну өјрәнмәји шакирдләрә тапшырырам.

Шакирдләрин поеманын мәзмунуну нә дәрәчәдә мәнимсәдикләрини јохламаг мәгсәдилә јени дәрсә мүсаһибә илә башлајырам. Бу, әсәрин әсас идејасынын мәнимсәнилмәсинә, шакирдләрә өз фикирләрини ајдын шәкилдә ифадә етмәјә көмәк көстәрир.

Мүәллим—Биринчи фәсилдә һансы мәсәләләрдән бәһс олунур?

Шакирд—Бу фәсилдә шаир Лениндән дәрс алдығыны, онун фикирләрини дәрк едәндән сонра јенидән доғулдуғуну билдирир. Мүәллиф көстәрир ки, Ленин Вәтәнә архаланды, ингилаба рәһбәрлик етди вә Вәтәнин сабаһыны јаратды.

Мүәллим—«Халг, халг!» фәслиндә шаир нә демәк истәјир?

Шакирд—Шаир көстәрир ки, халг иши уғрунда мүбаризә апаранлар вә халга бағлы оланлар һәмишә гәләбә газанырлар. Ленин халга инанырды вә халг да ону севирди.

Көмәји кәнардан көзләмәдин сән.
Вәтәнә күвәндин, халга гошулдун.
Сән өз Вәтәнини чох севдијиндән
Бу бојда дүнјаја вәтәндаш олдун.

Мүәллим—«Ачыг сөһбәт» фәслиндән чыхан нәтичә нәдән ибарәтдир?

Шакирд—Бурада көстәрилир ки, биз Ленин кими Вәтәнимизи, јурдумузу, ата-анамызы, дилимизи севмәли, даим Лениндән өјрәнмәјә чалышмалыјыг. Чәмијјәтимиздә олан бә'зи әлиәјриләрә, рүшвәтхорлара гаршы Ленин кими мүбаризә апармалыјыг.

Мүәллим—Мүәллиф поемада кимләри јахшы адам адландырыр?

Шакирд—Шаир әсәрдә мәтләби, мәрамы, мәсләки дүз оланлары әсил инсан һесаб едир. Чүнки дили илә гәлби, дедикләри илә әмәлләри арасында учурум олан адамлар ел көзүндә учала билмәзләр.

Мүәллим—«Әскәр-Сәркәрдә» фәслиндә шаир кими тәнгид едир?

Шакирд—Бу фәсилдә шаир һәр чүр дона кирмәји бачаран, достлуғу да, дүшмәнчилији дә ајдын олмајан мәтләбсиз гапалы адамлары ифша едир. Чүнки онларын тутдуғу мөвге һеч кимә бәлли дејил.

Бу гајда илә мүсаһибәни јекунлашдырыр вә «Халг, халг!» фәслиндән әзбәрләмәјә вердијим һиссәни бир нечә шакирддән сорушурам. Сонра әсәрин идеја-бәдии хүсусијјәтләрини шакирдләрә мәнимсәтмәјә чалышырам.

Бәшәријјәтин даһи рәһбәри, дүнјада илк социалист дөвләтинин јарадычысы Ленинин ады социалист ингилабы илә го-

ша чәкилир. Чүнки о, Октјабрын һәм әскәри, һәм дә сәркәрдәсидир. Ленин дүнјаны дәјишдирмәк мәрамына ингилабдан башлады. Она бу чәтин вә шәрәфли ишиндә әсас дајаг вә арха зәһмәткеш халг күтләләри олду:

Дајаг нөгтәсини сән Архимед тәк
Кәзмәдин...
Тапмышдын өзүндә халгын.

Ленинизмин күчү онун халгла гырылмаз әлагәсиндәдир. Ленинин јаратдығы Коммунист Партијасы да мәһз халгын партијасыдыр.

Ленинин даһилији бир дә һәгигәти сөјләмәсиндә, ону ингилаби күтләләрә вә зәһмәткешләрә олдугу кими чатдырмасында иди. Шаир дә һәгигәти демәји Лениндән өјрәндијини сөјләјир вә бир коммунист кими онун гаршысында һесабат верир:

Бунлар сәнин габағында
Вичданымын һесабаты!...
Үрәјимин арзусудур,
өз сөзүдүр әмәлләрим.
Һәјатымын мә'насыдыр,
күзкүсүдүр әмәлләрим.

Ленинин ингилаби зәкасы, бүтүн планетин талејини узагкөрәнликлә дүшүнән даһи бир инсан олмасы поемада өз бәдии әксини тапмышдыр:

Ән бөјүк мүнәччим Лениндир...
Анчаг,
Ешги—һәјат олду, сәмасы—торпаг.
Онун һүнәри илә анамыз чаһан,
Күнәшә јүксәлди, улдуза чатды.
Инсанын ән бөјүк арзуларындан
О өзү јерләрдә күнәш јаратды.

Көркәмли сәнәткар Бәхтијар Ваһабзадә поемада сөздән бачарыгла истифадә етмишдир. Әсәр бәдии чәһәтдән поетик сәнәт нүмунәси кими охучуну мәфтун едир. Шаир бүтүн әсәр боју, һәјат, ингилаб, инкишаф, инам, һәгигәт, халг вә башга анлајышлара даир поетик мүлаһизәләрини Ленинә хитабән сөјләјир.

Дәрси јекунлашдыраркән, шакирдләрә поема әсасында «Ленинин идејалары јашајыр вә галиб кәлир» мөвзусунда ев иншасы јазмағы тапшырырам.

РЕПК—77

Редаксијадан: Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији вә Мәркәзи Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту чари илин мај ајында «Үмумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили» мөвзусуна һәср олунмуш республика елми-практик конфрансы (РЕПК) кечирмишдир. Конфрансын пленар ичласында Азәрбајчан ССР маариф назири, академик **М Меһдизадә** кириш сөзү сөјләмиш, педагожи елмләр доктору **J. Талыбов** «Үмумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили» мөвзусунда мә'рузә охумуш вә бир сыра чыхышлар динләнилмишдир.

Пленар ичласындан сонра конфрансда беш бөлмә, о чүмләдән дил вә әдәбијјат тәдриси бөлмәси фәалијјәт көстәрмишдир. Бу бөлмәдә «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артырма бачарыг вә вәрдишләринин ашыланмасы јоллары» (**Ә. Әлијев**—Азәрбајчан МТИ Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдрис-методика кабинетинин мүдири, филоложи елмләр намизәди), «Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили тәчрүбәсиндән» (**Ә. Бахышов**—Чәлилабад рајону, Приволноје кәнд орта мәктәбинин мүәллими), «Азәрбајчан дилинин тәдриси просесиндә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили» (**Р. Әсәдов**—Азәрбајчан Мәркәзи МТИ педагокика-психолокија кафедрасынын досенти, педагожи елмләр доктору), «Әдәбијјатдан шакирдләрин мүстәгил сурәтдә билик әлдә етмәләриндә синифдәнхарич охунун тә'сири» (**М. Гасымов**—Фүзули рајону, Һорадизлү орта мәктәбин мүәллими), «Шакирдләрин мүстәгил билик вә вәрдишләр газанмасында әдәбијјат кабинетинин имканларындан истифадә» (**А. Сәфәров**—Давәчи шәһәри, 1 №-ли орта мәктәбин мүәллими), «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артырмаг бачарыг вә вәрдишләрини ашыламаг јоллары» (**Г. Зејналов**—Сабирабад рајону, Покровка кәнд мәктәбинин мүәллими) вә башга мөвзуларда бир сыра мә'рузә вә чыхышлар динләнилмишдир.

Мәчмуәмиз республика елми-практик конфрансында Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинә аид охунмуш мә'рузә вә чыхышларын ән јахшыларыны өз сәһифәләриндә чап етмәји нәзәрдә тутмушдур. Бу нөмрәдә онлардан икисини чап едирик.

2. «Гырмызы бajрағын» тарихи-әдәби композисиjасы.

1

Гырмызы бajраг!

Нә үчүн мәhз о, өлкәмизин зәhмәткешләрини, мүтәрәгги бәшәриjjәти сүлh вә коммунизм уғрунда мүбаризәjә руhландырыр, нә үчүн гырмызы бajраг jер күрәсиндәки садә вә намуслу адамларын гәлбинә, зәкасына бу гәдәр jахын вә әзиздир?

Узаг кечмишдә гырмызы рәнк күч вә мәрдлик, мүбаризә вә гуруб-jаратмаг рәмзи олмуш, күнәш вә одла синонимлик тәшкил етмишдир.

Биз гырмызы бajраг алтында илк дәфә халг күтләсинин азадлыг мүбаризәсинин hарада вә нә вахт баш вердиjини дәгиг билмирик. Бурасы исә мә'лумдур ки, VIII әсрдә Ирандакы антифеодал кәндли hәрәкатында үсjанчылар «Сорх әләм» («Гырмызы бajраг») көздирмишләр. XVI әсрин әввәлләриндә гырмызы бajраг феодал әсарәтинә гаршы үсjан едән Ираг кәндли вә сәнәткарларынын бajрағы олмушдур. Һәмин әсрдә Алманиjадакы Бөjүк кәндли мүhарибәси заманы кәндлиләр гырмызы бajраг алтында феодаллара гаршы вурушмушлар. Бу hәмин мүhарибә иди ки, Фридрих Енкелс онун hаггында jазырды: «О, кәләчәк синфи мүбаризәни дүзкүн көстәрди, чүнки меjданда jалныз үсjанчы кәндлиләр чыхыш етмирди, онларын архасынча дилләриндә ичтимаи мүлкиjjәт тәләби, әлләриндә исә гырмызы бajраг тутмуш мүасир пролетариатын сәләфләри көрүндү».

XVII әсрин орталарында инкилис буржуа ингилабынын гызғын чағында ингилаби тәшәббүс буржуазиjадан халг күтләсинә тәрәф кечәркән гырмызы бajраг инкилис республикасынын бajрағы олду.

2

10 август 1792-чи ил hадисәси әрәфәсиндә, jә'ни Парис ингилаби Коммунасынын рәhбәрлиjи алтында монархиjаны девирәндә Коммунанын көстәриши илә гырмызы парчадан дөрд бөjүк бajраг hазырланмышды. Онларын үзәриндә «Зора гаршы мүгавимәт», «Азадлыг вә демократиjа» сөзләри jазылмышды.

Франсанын чәнубунда 1818-чи илдә үсjан етмиш халг күтләси гырмызы бajрагла ирәлиләмишдир. Бу бajраг 1832-чи илин иjунунда республикачыларын үсjан етдиjи күндән аловланмаға башламыш вә о вахтдан е'тибарән өлкәдә баш вермиш бүтүн ингилабларын бajрағы олмушдур.

1844-чү илин 5 иjунунда Алманиjада Силезиjа тохучулары өз чәлладларынын игамәткаhына доғру гырмызы бajрагла jолланмышлар. Бу бajраг полис вә әскәрләрлә силаhлы доjүш анларында да фәhлә синфинин башы үзәриндә далғаланмышдыр.

3

Гәhрәман Парис коммунарлары гырмызы бajрағы буржуа дөвләтинә гаршы пролетариатын мүбаризә бajрағы кими гануниләшдирдикләринә көрә мүhакимә олунмушлар. 1871-чи илин 18 март ахшамы үсjан етмиш Парис фәhләләри hакимиjjәти әлә алмыш, гырмызы бajрағы шәhәрин үзәринә санчмышлар. Карл Маркс jазырды ки, фәhлә Париси вә онун Коммунасы чох jашамады, лакин онун гурбанлары фәhлә синфинин бөjүк гәлбиндә әбәди олараг hәкк олунду.

Коммунанын гырмызы рәнкли бajрағы сонралар әкс-ингилаби гүввәләрә гаршы геjри-бәрабәр мүбаризәдә hәлак олмуш Парис Коммунарларындан кәнч пролетариатын мөhкәм вә е'тибарлы әлинә кечди.

Русиjада гырмызы бajраг XVII әсрдә Степан Разинин рәhбәрлиjи илә феодал әсарәтинә гаршы үсjан етмиш кәндли вә казак дәстәләри үзәриндә шө'лә сачмышдыр.

4

Рус пролетариаты илк дәфә гырмызы бajрағы 1876-чы ил декабрын 6-да Петербургда баш вермиш фәhлә вә тәләбәләрин әзәмәтли нүмаjишиндә галдырмышлар. Дағ-мә'дән институтунун тәләбәси Кеорки Плеханов о вахт нүмаjишчиләрә Разин, Пугачов, Чернишевски вә башга халг мүчаhидләриндән данышмыш, hамыны Петербург, бүтүн Русиjа гаршысында бу адамларла hәмрә'j олмаға чағырмышдыр. Натиг демишдир: «Бизим бajраг онларын бajрағыдыр. Будур о!»

Бу вахт әjнинә jарымкүрк кеjмиш уста көмәкчиси Jаков Потапов голтуғундан гумаш бajрағы чыхарыб hаваjа галдырмыш, бajраг топлашанларын үзәриндә аловланмаға башламышдыр. О вахтдан Jаков Семjонович Потапов Русиjадакы күтләви фәhлә нүмаjишиндә илк бajрагдар кими тарихә дахил олмушдур.

5

1891-чи илин маjында Петербургдакы Путилов заводу jахынлығында фәhлә М. И. Бруснев тозағачынын зирвәсинә галхды вә әлиндәки гырмызы бajрағы ора бәркитди, фәhлә Е. А. Климанов исә үзәриндә «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» сөзләри jазылмыш тахта лөвhәни ағача вурду. Бу ағач алтында да әли бajраглы Русиjа фәhләләринин илк маjовкасы олду. 1900-чу ил маjын 1-дә исә Русиjада илк дәфә олараг үзәриндә «Jашасын сиjаси азадлыг!», «Рәдд олсун мүтләгиjjәт!» jазылмыш гырмызы бajраг далғаланды.

1902-чи илдә Сормовода гырмызы бajрағы халг күтләсинин башы үзәриндә ингилаби hәрәкатын шанлы иштиракчысы, чилингәр Пjотр Андреjевич Заломов галдырмышдыр. Онун hәjаты вә фәалиjjәти М. Горкинин «Ана» романындакы Павел Власов сурәтинин jаранмасы үчүн нүмунә олмушдур. Максим Горки бу hагда белә jазыр.

6

Павелин мөhкәм вә чинкилтили сәси курлады:

— Jолдашлар! Биз ким олдуғумузу ачыг-ачығына деjәjи гәрара алмышыг; бу күн биз бajрағымызы, ағыл, hагг, азадлыг бajрағыны галдырырыг!

Аг, узун бир ағач hавада парлады, әjилди, издиhамы jарды, адамларын арасында кизләнди вә бир дәгигәдән сонра фәhлә халгын

бајрағы гырмызы гуш кими, үзләрини јухары галдырмыш адамларын башы үзәриндә јүксәлди.

Павел әлини јухары галдырды, ағач әјилән кими олду. Бу заман бир чох әл аг, һамар ағачдан тутду, бу әлләрин арасында ананын да әлләри варды.

Павел:

— Јашасын фәһлә халг! —деје гышгырды. Она чаваб олараг јүзләрлә сәс курлады:

— Јашасын сосиал-демократ фәһлә партијасы, бизим партијамыз, јолдашлар, бизим мә'нәви Вәтәнимиз!

... Издиһам сыхлашды. Павел бајрағы јеллэтди; бајраг күнәшин ишығы алтында санки гырмызы вә енли үзү күләрәк, һавада ачылды вә ирәлијә доғру үздү...

— Бу көһнә дүнјаны јыхаг көкүндән, — деје Феди Мазин охумаға башлады вә бир чох сәс, јумшаг гүввәтли далға кими, бу нәғмәни давам етдирди:

— Гыраг зәнчирләри, азад олаг биз!...

Ана, үзүндә нәш'әли вә гызғын тәбәссүм, Мазинин далынча кедир вә онун башы үстүндән оғлуна вә бајрağа бахырды...

(А. М. Горки)

7

Рәссам Келија Коржеванын «Бајрагалдыранлар» әсәри, хүсусән шәклин «Коммунистләр» адланан һиссәси совет тәсвири сәнәтинин гызыл фондуна дахил олмушдур. Әсәрә бахан да мә'лум олур ки, дашларла дөшәнмиш күчә трамвај хәтти илә кәсишир, су кәмәринин чугун чардағы бу күчәнин үст тәрәфиндә јерләшир. Бу күчәдә ингилабдан әввәлки фачиәләрдән бири тәзәчә баш вермишдир: шәһәр фәһләләринин нүмајиши күлләбаран едилмишдир. Әскәрләр чыхыб кетмиш, јердә чәсәдләр галмышдыр. Чисмән һисс едирсән ки, гурғушун кими ағыр сүкут һөкмранлыг едир. Өн планда, һәлак олмуш бајрагдарын саралмыш сифәти вә әбәди олараг сојумуш әлләри тәсвир олунур. Башга бир фәһлә онун үзәринә еһтијатла әјилмиш, лакин бөјүк бир гәтијјәтлә гырмызы бајрағын дәстәјиндән тутуб јухары галдырыр. Онун ирәли дикилмиш, кәркин бахышлары мәтин вә чох чиддидир. Мөһкәм инанырсан ки, о, дөјүш бајрағыны ахырадәк апарачаг. Әкәр о јыхылырса, онун тағәтдән дүшмүш әлиндән бајрағы башгасы көтүрәчәк, фәһлә синфинә әсарәт вә көләлик кәтирән капиталист дүнјасына галиб кәләнәдәк апарачагдыр.

8

Гырмызы бајраг тарихә дахил олан зиреһли «Кнјаз Потјомкин» кәмисинин үсјан етмиш матросларынын башы үзәриндә далғаланмышдыр. Һөкумәт гәһрәман ингилаб чәсурларына амансыз диван тутмуш, лакин чар чәлладлары нифрәтлә бахдыглары ингилаб бајрағыны мәһв етмәкдә ачиз галмышлар. Бајрағын ифтихарла долу, шанлы талеји һаггында чәсур ингилабчы, матрослар тәрәфиндән «кәминин комиссијасы»на башчы сечилмиш машинист А. Н. Матјушенко дејирди: «Биз дәниздә өзүмүзүн, рус халгынын гырмызы дөјүш бајрағыны, — азадлыг, бирлик вә гардашлыг бајрағыны дәфн етдик ки, о јад әлләрә кечмәсин. Ону кәмидән атанда Гара дәниз бизим көз јашлары вә кәдәримизин шаһиди олду! Далғалар гојнунда батыб-чыхараг санки матрослары мүбаризәјә сәсләјән бу бајрағa бахмаг нә гәдәр ағыр иди».

В. И. Ленин 1905-чи илин нојабрында јазырды ки, шәһәрләрдә фәһләләрин јүксәкләрә галдырдыглары бу гырмызы бајраг тәкчә буржуа-демократик азадлыглар уғрунда мүбаризә бајрағы олмамыш, һабелә о, инсанын инсан тәрәфиндән истисмар едилмәсинә, халг күтләсинин јохсуллуғуна, капитал һөкмранлығына гаршы чеврилмишдир.

9

6 ијул 1924-чү илдә Совет халгы ССРИ Конституси јасынын гәбул олунмасынын биринчи илдөнүмүнү тәнтәнәли шәкилдә гејд етди. Москва зәһмәткешләринин күтләви митингинин иштиракчылары Октјабр мејданында Франса коммунистләринин нүмајәндәләрини севинчлә гаршыламышлар. Онлар Вәтәнимизин пајтахт зәһмәткешләринә 1871-чи илдә дөјүшмүш Парис коммунасы гәһрәманларынын бајрағыны һәдијјә вермишләр. Һәмин бајраг әвәзсиз һәдијјә кими һазырда Мәркәзи В. И. Ленин музејиндә сахланылыр. Бу мүнасибәтлә кечирилән митингдә М. И. КАЛИНИН демишдир: «Франсыз пролетарнаты илк Парис коммунарларынын дөјүшләрдән кечмиш гырмызы бајрағыны көндәрмишләр. Бу бөјүк шәрәфдир, јолдашлар! 50 ил әрзиндә һеч бир ингилаби партија бу шәрәфә наил олмамышдыр».

10

Гочаман коммунист, өзбәк Султанхоча Гасымхочајев кәнч нәслин нүмајәндәләри илә сөһбәтиндә зәһмәткеш халгын гырмызы бајрағa бәсләдији мәһәббәт һиссини, чох көзәл ифадә етмишдир: «Баларым, бизим шанлы гырмызы бајрағымызы горујун, она һөрмәт един. Өзүм гоча вә хәстә олсам да, онун һаггында олан фикирләрим һәмишә чавандыр. Мән ону рус гардашларымызын әлиндә көрдүјүм күндән чох-чох илләр кечмишдир. О вахт баша дүшә билмирдим ки, онлар Дашкәндин күчәләриндә ағача бағланмыш бу гырмызы парчаны чәсарәт вә ифтихарла нә үчүн апарырлар. Буну биләндән сонра бүтүн милләтләрин нүмајәндәләри илә бирликдә бир нечә он илдир ки, онун алтында ирәлиләјирәм. Инди сиз кәнчләр ата вә гардашларынызын фираван һәјат вә Совет һакимијјәти уғрунда ахытдыглары ган рәнкиндә олан бу бајрағын алтында мөһкәм дајанын. Һәмишә онун алтында ирәлијә доғру аддымлајын. Чүнки о, Ленин бајрағыдыр, Октјабр бајрағыдыр вә о һеч вахт сизи дарда гојмаз; сизи даим гәләбәјә, хошбәхтлијә доғру апарар».

11

ССРИ халглары гырмызы бајраг алтында биринчи бешиллијин тапшырыгларыны јеринә јетирмиш, јер күрәсинин алтыда бир һиссәсиндә социализм гурмушлар. Социализм јарышы галибләрини һәвәсләндирмәк формаларындан бири олан кечичи Гырмызы бајраг әмәк наилијјәти рәмзи һесаб олунур. Әмәк коллективләринин даһа

Scanned with CamScanner

јахшысына әбәди сахланмаг үчүн исә хатирә бајрағы тәгдим едилир. Динч гуручулуг дөврүнүн гызгын чағында совет халгы гырмызы бајрағы јенидән дөјүш бајрағына чевирдиләр. Бу бајраг ејни заманда Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин чәтин, лакин шәрәфли илләриндә учсуз-бучагсыз Вәтәнимизин башы үзәриндә ше'лә сачмышдыр. Онун алтында гәһрәман Совет Ордусунун милјонларла әскәр вә забити өлүмә кетмиш, гәддар дүшмәнлә дөјүшә кирмишләр, лазым кәләндә исә сон анда һитлерчи гәсбкарларын әлинә кечмәмәк үчүн бајрағын кәтан парчасыны ағачындан гопарыб кизләтмишләр.

Һиссәнин бајрағы дөјүшчү шәрәфи вә шүчаәтинин рәмзи иди, о һәр бир әскәр, сержант, забит вә кенерала Вәтән гаршысындакы мүгәддәс борчуну,—ону мәрдликлә горумағы, чаныны әсиркәмәдән Вәтән торпағынын һәр гарышыны дүшмәндән мүдафиә етмәји һәр аддымда хатырладырды.

«Һиссәнин бүтүн шәхси һеј'әти дөјүшдә бајрағы фәдакарлыгла мүдафиә етмәјә борчлудур, јә'ни ону дүшмән тәрәфиндән ишғал олунмаға гојмамалыдыр» (Совет Ордусунун дахили хидмәт Низамнамәсиндән).

12

Полкун бајрағы.

Полковник Марченконун рәһбәрлик етдији полк баталјонундан 27 нәфәр дөјүшчү дүшмән мүһасирәсиндән хилас олду. Әскәрләр полкун дөјүш бајрағыны горујуб сахлаја билмишдиләр. Ағыр јараланмыш полковникин өзү гәһрәманлары гаршылајырды.

О, гара көзләри од парчасы кими парылдајан бир әскәрин сифәтинә нәзәр јетирди вә бирдән уча сәслә деди:

— Әскәрләр! Вәтән сизин көстәрдијиниз гәһрәманлығы вә чәкдијиниз әзабы һеч вахт унутмајачаг. Полкун бајрағыны горудуғунуз үчүн сағ олун...

Полковник дүјүнләнмиш јумруғуну башы үзәринә галдырды. Онун инамла долу вә еһтираслы сәси тарым чәкилмиш сим кими чинкилдәди:

— Гој дүшмән һәләлик бајрам етсин, лакин гәләбә бизимлә олачаг! Сиз бајрағынызы Алманијаја апарачагсыныз. Хиласкар ордумуз алман торпағында дөјүшәндә гумаш бајрағымыз бу јыртычы гулдур јувасынын башы үзәриндә далғаланачаг, о заман гатилләрин лә'нәтә кәлмиш өлкәсини кәдәр, гәм бүрүјәчәкдир. Сағ олун, әскәрләр!

Күләк ағачдан асылмыш, үстүнә хырда гырышлар дүшмүш, тутгун гызыл сачаглы кәтан бајрағы сакит-сакит јелләдирди. Полковник бајраға јавашча јахынлашды, гаршысында диз чөкдү. О ани олараг сәндәләди вә сағ әли үстә нәм гума сөјкәнди, лакин дәрһал өзүнү әлә алыб дикәлди, сарғылы башыны еһтирамла ендириб, тозлу, барыт гохулу бајрағы титрәјән додагларына сыхды.

Лопахин дишләрини бир-биринә сыхараг о вахтадәк тәрпәнмәдән дајанды ки, сағ тәрәфдән боғуг бир һычгырты ешитди. Старшина Попришенконун чијинләри галхыб-енир, гырышлар дүшмүш јанағындан исә јаш дамчылары сүзүлүрдү. Анчаг о, көз јашларыны силмир, чал башыны даһа да ашағы әјирди. (**Шолохов.** Онлар Вәтән уғрунда вурушмушлар).

13

(Гәләбә бајрағы Рејхстаг үзәриндә)

(Кичик сержант М. В. Кантаријанын сөһбәтиндән)

Мәнә дөјүш јолдашым Јегоровла бирликдә бајрағы Рејхстагын күнбәзинә санчмаг кими бөјүк бир хошбәхтлик нәсиб олмушдур.

Бу белә олду.

Биз дөјүшә-дөјүшә Берлинин мәркәзинә чатанда полк командири полковник Зинченко мәни вә Јегорову јанына чағырыб һәрби шуранын Гырмызы бајрағыны бизә верди. Биз ону Рејхстага санчмалы идик.

Јегоровла Рејхстага јахынлашдыг. Әввәлчә бајрағы өн гапынын јанына гојдуг. Шиддәтли вурушма кедирди. Кизлинчә бинаја дахил олдуг. Күнорта саат ики иди. Бајрағы гапынын јанына сөјкәдик. Јегоров бајрағын јанында галды, мән исә чардаға галхмаг үчүн пилләкән ахтармаға башладым.

Сол тәрәфдә тахта пилләкән вар иди. Биз онунла бинанын икинчи мәртәбәсинә чыхдыг. Бурада бајрағы мәрминин ачдығы дешијә санчдыг. Мәртәбәнин сағ тәрәфиндә алманларла шиддәтли атышма кедирди.

Гәрара кәлдик ки, бајрағы нә гәдәр јүксәјә санчсаг, дөјүшчүләримиз ону бир гәдәр јахшы көрәрләр. Одур ки, јухарыја галхмаға башладыг. Бөјүк әзијјәтдән сонра пилләкәнлә Рејхстагын чардағына галхдыг.

Биз ора чыханда артыг гаранлыг иди. Бизи күчлү атәшә тутмушдулар. Биз дә атәшә атәшлә чаваб верирдик. Јанымыздан мәрми гәлпәләри вызылты илә кечирди. Бу гәлпәләр бајрағымызы дөрд јердән дешмишди.

Чардагдан күнбәзә јарым саата чәтинликлә кечдик. Белә ки, бир нечә метр сүрүнүб сонра ашағы јатырдыг. Беләликлә, чардагла күнбәзә доғру гырх метр ирәлиләдик.

Нәһајәт, күнбәзә чатдыг. Һәр тәрәфдән атәш ачылырды; биз елә бил һеч бир шеј һисс етмирдик. Бәрк тәрләмишдик. Нәһајәт, бајрағы санчдыг, күләк ону далғаландырмаға башлады.

Севинчимизин һәдди-һүдуду јох иди. Кери гајытмаға башладыг. Бир аз сонра ашағы ендик. Баталјон командиринә мә'лумат вердик:

— Бајраг Рејхстагын үзәриндә далғаланыр! Сәһәр ону 15 километрәдәк мәсафәдән көрмәк мүмкүн олачаг!

О деди:

— Афәрин, ушаглар!

Һамымызын үзү күлүрдү. Биздән сонра башга һиссәләрин әскәрләри дә өз бајрагларыны Рејхстагын күнбәзинә санчдылар. Тезликлә чардагда 20-јә гәдәр бајраг далғаланмаға башлады.

14

60 илдир ки, Вәтәнимизин башы үзәриндә сосиалист ингилабынын шанлы бајрағы ифтихарла далғаланыр.

Гырмызы бајраг бизи даим кәләчәјә, мүбаризәјә вә гәләбәјә сәсләјир. О бизим өлкәмиздә, һабелә гардаш сосиалист өлкәләриндә халгы јени-јени әмәк гәһрәманлыгларына, сүлһ вә коммунизм уғрунда јарадычылыг наилијјәтләринә чағырыр. Бу бајраг алтында доғма Коммунист партијасы сосиалист Вәтәнимизин чичәкләнмәси вә гүввәтләнмәси үчүн халгы XXV партија гурултајынын тарихи гәрарларыны, онунчу бешиллик планын тапшырыгларыны мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәјә чағырыр.

15

Шаир Михаил Дудин гырмызы бајраг һаггында чох көзәл демишдир: «Биз ингилаб јашыдлары гырмызы бајраг алтында пионер анды ичмишик. Бу бајраг алтында пулемјотларын одлу атәшиндән кечмишик, ону һәбсханаларда вә өлүм дүшәркәләриндә горујуб сахламышыг. Бу бајрағы Рејхстага санчмышыг. Онунла XX әсрин ән бөјүк бәласына—фашизмә галиб кәлмишик.

Бизим бајраг ганымыз рәнкдәдир. О, ганымыз баһасына әлдә едилдији үчүн гәлбимиздә әбәди јер тутмушдур». Бу бајраг пионерләрин, мүстәгил һәјата гәдәм басанларын, Вәтәнә садиг олачагларына анд ичән Совет Ордусу дөјүшчүләринин, коммунизмин мөһтәшәм бинасыны учалдан ајдын зәкалы милјонларла совет адамынын гәлбиндә әбәди јашајыр.

16

Пионер бајрағы

Гырмызы бајраг! Вачиб дејил ки, о гызыл сапла тикилсин, јахуд кәтан парчадан бичилсин, гызылы готазларла бәзәдилсин вә јаади ағача бәркидилсин. Јох, ону совет адамы үчүн әзиз едән күләбәтинләр, парылдајан сачаглар дејил. Бу бајрағы онун алтында инсанларын көстәрдикләри гәһрәманлыглар көзәлләшдирмишдир.

Пионерләрин топладығы дәмир гырынтыларындан гатарлар һазырланыр, онларын әли илә әкилмиш ағачлар бој атыр, јашыллашыр. Кәнч ленинчиләр кечилмәз мешәликләрә һүчум чәкир, чәтинликләрдән горхмур, чәтин анларда јолдашларынын көмәјинә кәлир, хејирхаһ ишләр көрүр, өз гүввә вә бачарыгларыны Вәтән јолунда сәрф едирләр. Ушагларын көрдүјү бу ишләр бә'зән чох садә бир шеј кими көрүнүр, гәһрәманлыг һесаб олунмур. Лакин ән әсас вә вачиб оланы будур ки, һәмин ишләр шанлы пионер бајрағы алтында едилир. Она көрә дә о, өлкәмизин һәм кичик, һәм дә бөјүк вәтәндашлары үчүн әзиздир (**Ј. Јаковлев**).

* * *

Нәтичәдә мүәллим шакирдләрин суалларына чаваб верир, иншаны 10—12 күн мүддәтиндә јазмаг лазым кәлдијини сөјләјир, ону јазаркән гаршыја чыхан чәтинликләрлә әлагәдар һансы күнләрдә мәсләһәтләр верәчәјини билдирир.

Композисијанын лент јазысыны редактә вә элавәләр етмәклә ондан синифдәнкәнар ишләрдә вә башга синифләрдә дә истифадә етмәк мүмкүндүр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ПРОБЛЕМЛИ ТӘ'ЛИМДӘН ИСТИФАДӘ

Сабир ВАҺИДОВ
педагожи елмләр намизәди,
Азәрб. ЕТПЕИ-нин баш елми ишчиси

Совет педагогларынын апардыглары тәдгигатлар көстәрир ки, мәктәб тәчрүбәсиндә индијәдәк үч тә'лим типи мөвчуд олмушдур: а) догматик тә'лим б) изаһедичи-иллүстратив тә'лим вә в) проблемли тә'лим[1]. Сонунчу тә'лим типи партија вә һөкумәтимизин халг маарифи гаршысында гојдуғу тәләбләрә мүвафиг олараг мејдана кәлмиш вә мәктәбләримиздә кетдикчә даһа кениш јер тутмаға башламышдыр.

Мөвчуд әдәбијјатларда көстәрилдији кими, проблемли тә'лимдә шакирдләр сүн'и олараг јарадылмыш чәтинлији дәрк етмәли, онун шүурунда мөвчуд олан билдији илә (мә'лумла) билмәдији (намә'лум) тоггушмалы, сонра еһтијат билијини арашдырмалы, көтүр-гој етмәли, өлчүб-бичмәли, ахтармалы, бир сөзлә, дәриндән дүшүнмәлидирләр. Әкәр гаршыја чыхмыш чәтинлији дәф етмәк үчүн шакирддә база варса (билик, тәчрүбә вә с.) һәмин проблеми мүәллимин вердији истигамәтә әсасән, ја да онун иштиракы илә вә јахуд там мүстәгил олараг һәлл едир. Јох әкәр шакирд белә базаја, еһтијат билијә малик дејилсә, бу заман проблемин һәллиндә онун ролу, бир нөв, арха плана кечир. Тәчрүбә көстәрир ки, проблемин һәллиндә шакирдләрин иштирак етмәси һәмин проблемин характери илә, ондакы чәтинлијин сәвијјәси илә сых бағлыдыр.

Сон вахтлар чап олунмуш педагожи әдәбијјатда проблемли тә'лимлә әлагәдар мүлаһизәләрдә бә'зи зиддијјәтли фикирләрә тәсадүф олунур. Лакин бир шеј ајдындыр: бүтүн фәнләрин, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин тәдриси просесиндә шакирдләри сүн'и олараг јарадылмыш чәтинлијә салмаг (проблем ситуасијасы јаратмаг) мүмкүндүр. Һәмин чәтинлији кимин јарадачағы вә проблеми кимин һәлл едәчәји мәсәләсинә кәлдикдә исә гејд етмәк лазымдыр ки, бурада мүәллим вә шакирдин иштиракындан асылы олараг бир нечә форма мөвчуддур. Бунлар тәхминән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Вопросы дидактики, М., сәһ. 2—7

2*

1) проблеми мүəллим мejдана чыхарыр, өзү дə һəлл едир;
2) проблеми мүəллим мejдана чыхарыр, шакирдлəрлə бирликдə һəлл едир;
3) проблеми мүəллим мejдана чыхарыр, шакирд һəлл едир;
4) проблеми шакирд мejдана чыхарыр, лакин мүəллим һəлл едир;
5) проблеми шакирд мejдана чыхарыр, мүəллимлə бирликдə һəлл едир;
6) проблеми шакирд мejдана чыхарыр, өзү дə һəлл едир.

Бу формаларын сон икиси даһа мүрəккəбдир. Чүнки бурада шакирд jүксəк əгли фəалиjjəт тəлəб едəн мəрһəлəлəрин икисиндə дə, jə'ни проблемин мejдана чыхарылмасында, һəм дə проблемин һəллиндə иштирак етмиш олур. Гejд етмəк лазымдыр ки, беш вə алтынчы формалар, даһа чох, дил фактларынын тəһлили просесиндə мejдана чыхыр. Мəсəлəн, исмин тəдриси заманы мүəллим шакирдлəрə өjрəдир ки, дан (-дəн) шəкилчилəри һəм jени сөз дүзəлдир, һəм дə онлар чыхышлыг һалын шəкилчилəри кими чыхыш едир. Мүəллим дүзəлтмə зəрфлəрин əмələ кəлмəси һаггында мə'лумат верəркəн шакирдлəрин диггəтини **гəнддан, күлдан, күлдəн, учадан, астадан, бирдəн** сөзлəринə гошулмуш шəкилчилəрə чəлб едир. Шакирдлəр мүəллимин истигамəти илə -дан (-дəн) шəкилчилəринин сөзлəрдəки ролу илə əлагəдар зиддиjjəти көрүр, мejдана чыхарырлар. Мүəjjəнлəшдирирлəр ки, **учадан, астадан** вə **бирдəн** сөзлəриндəки-дан (-дəн) шəкилчилəри нə һал шəкилчилəридир, нə дə исимдəн исим дүзəлдəн шəкилчилəрдир. Онда гаршыjа белə бир суал чыхыр: бəс һəмин сөзлəрдəки -дан (-дəн) нə шəкилчилəридир? Бу суалын чавабыны мүəллимин өзү дə шəрһ едə билəр, тəдгигат jолу илə шакирдлəрə дə тапдыра билəр. Икинчи jолдан истифадə етмəк үчүн -дан (-дəн) шəкилчилəри илə дүзəлмиш **учадан, астадан** вə **бирдəн** сөзлəринин контекст дахилиндə шакирдлəрə тəгдим етмəк вə онларын гаршысына белə бир тəлəб гоjмаг лазым кəлир:

— Ушаглар, мəтндəки **учадан, астадан** вə **бирдəн** сөзлəринə əлавə олунмуш шəкилчилəрин нөвүнү, онларын сөздəки ролуну тə'jин етмəjə чалышын.

Бу тəлəбдəн сонра шакирдлəр мүстəгил тəдгигата башлаjыр. Əввəлчə суалларын көмəjи илə һəмин сөзлəрин һансы нитг һиссəси олдугуну, сонра -дан (-дəн)-ин сөздүзəлдичи, jахуд сөздəjишдиричи шəкилчи олдуғуну мүəjjəнлəшдирир, нəһаjəт, бу шəкилчилəрин һансы нитг һиссəлəриндəн зəрф дүзəлдə билдиjини тапырлар.

Белəликлə, онлар өjрəнирлəр ки, -дан (-дəн) нəинки һал шəкилчиси олур, һабелə исимдəн исим дүзəлдир, һəтта саjдан вə сифəтдəн зəрф дə əмələ кəтирə билир.

Гejд етмəк лазымдыр ки, көстəрилəн проблемли тə'лим формаларынын һəр бири илə əлагəдар белə нүмунəлəр көстəрмəк мүмкүндүр. Лакин бурада jалныз jени билиjин мəнимсəдилмəси просесиндə мүəллимин проблем jаратмасы илə бағлы бə'зи имканлары ачмаг нəзəрдə тутулмушдур.

Бир мəсəлəни дə нəзəрə алмамаг олмаз; мүəллим тəрəфиндəн һəлл едилəн проблемлəр елə проблемлəрдир ки, шакирдлəрин əввəллəр газанмыш олдуғу биликлəр ону һəлл етмəjə имкан вермир. Бу заман проблемин һəллини онлардан көзлəмəк артыг вахт апардығы үчүн мүəллим бирбаша онун шəрһинə кечмəлидир. Белə проблемлəр дəрсə, тəдрис олунан мөвзуjа, үмумəн фəннə олан марағы артырмаг, диггəти сəфəрбəр етмəк бахымындан чох фаjдалыдыр.

Көркəмли алимлəр проблемин гоjулушуну онун һəллинин башланғычы һесаб едирлəр. Чүнки проблемин мejдана чыхмасы вə онун формалашдырылмасы, jə'ни чəтинлиjин мүəjjəнлəшдирилмəси jарадычы тəфəккүрүн биринчи мəрһəлəси һесаб олунур[1].

Инди исə һаггында данышдығымыз проблемə даир бир нечə нүмунəни нəзəрдəн кечирəк.

Мүəллим VI синифдə «Фе'лин һекаjə шəкли» мөвзусунун тəдрисинə башламаздан əввəл ,шакирдлəрə ашағыдакы сөзлəри тəркибинə көрə тəһлил етмəjи тапшырыр:

jазды	jазырды
охуду	охуjурду
ишлəди	ишлəjирди
үздү	үзүрдү

Тəһлил просесиндə шакирдлəр һəм биринчи, һəм дə икинчи групдакы сөз көклəринə əлавə олунмуш заман шəкилчилəрини, онларын нөвүнү мүəjjəнлəшдирəндə чəтинлик чəкмирлəр. Лакин икинчи групдакы сөзлəрə артырылмыш сонунчу һиссəчиклəри мүəjjəнлəшдирмəjə кəлəндə онлар чəтинлиjə ду-

1. М. И. Махмутов. Теория и практика проблемного обучения. Казань, 1972, сəһ. 128.

шүрләр; белә ки, шакирдләр сөзә гошулмуш бу сон һиссәчикләри формасына көрә заман шәкилчиләри һесаб едирләр. Belә һалда мүәллим дилимиздәки фе'лләрин ејни вахтда бирдән артыг заман шәкилчисини гәбул етмәдијини сөјләјир, беләликлә дә шакирдләри чәтинликлә гаршылашдырыр: заһирән заман шәкилчиләринә охшајан бу һиссәчикләр нәдир? Онлар гошулдуғу сөзләрдә һансы мә'на чаларлары јарадыр? Бунлар нәјә көрә заман шәкилчиләриндән фәргләнирләр?

Ајдындыр ки, бу кими суаллары доғуран проблемин һәллини шакирддән тәләб етмәк мүмкүн дејил, чүнки шакирдин еһтијат билији буна имкан вермир. Она көрә дә мүәллим икинчи груп сөзләрә әлавә олунмуш -ди (-ды, -ду, -дү) шәкилчиләринин **иди** һиссәчији олдуғуну (бунларын гошулдуғу фе'лләрдә һәрәкәтин ичрасынын һекајә јолу илә, шаһидликлә билдирилдијини) изаһ едир.

Белә бир проблеми фе'лин рәвајәт шәклини өјрәдәндә дә јаратмаг мүмкүндүр. Буна шакирдләри тәхминән ашағыдакы сөзләрин тәһлилинә чәлб етмәклә башламаг олар.

алмыш	алырмыш
кәзмиш	кәзирмиш
гурмуш	гурурмуш
сүрмүш	сүрүрмүш

Тәһлил заманы шакирдләр (ола билсин ки, бә'зи шакирдләр) икинчи груп сөзләрдәки -мыш (-миш, -муш, -мүш) һиссәчикләрини дә заман шәкилчиләри һесаб едирләр; бу вахт мүәллим е'тиразыны билдирир: икинчи групдакы -мыш (-миш,-муш,-мүш) һиссәчикләрини заман шәкилчиләри адландырсаг сәһв етмиш оларыг, чүнки онларын сөзләрдәки грамматик вәзифәси башгадыр.

Беләликлә, шакирдләрин шүурунда зиддијјәт јараныр, онларда бу зиддијјәтин сәбәбини арашдырмаг мејли баш галдырыр. Бу заман чалышмаг лазымдыр ки, кениш мүзакирә ачылмасын. Чүнки шакирдләрдә еһтијат билликләр -мыш (-миш, -муш, -мүш) морфемләрини **имиш** һиссәчијинин шәкилчиләшмиш формасы олдуғуну, онун битишдији сөзләрин һәрәкәтин ичрасыны рәвајәт јолу илә билдирдијини мүәјјәнләшдирмәјә имкан вермир. Одур ки, мүәллим фе'лин рәвајәт шәкли һаггында мә'луматы өзү шәрһ етмәли, ону әмәлә кәтирән формал әламәтләрин хүсусијјәтләрини фе'лин нәгли кечмиш заман шәкилчиләри илә мүгајисәдә өјрәнмәјә наил олмалыдыр.

«Фе'лин шәрт шәкли» мөвзусунун тәдрисиндә дә дәрси елә гурмаг олар ки, шакирдләр проблемлә гаршылашсынлар, чәтинлијә дүшсүнләр. Бунун үчүн мүәллим ашағыдакы сөзләри шакирдләрин мүшаһидәсинә вериб, онлардан тәләб едә биләр ки, шәкилчиләрин нөвүнү тә'јин етмәјә чалышсынлар:

охусам	**охујарамса**
әләсәм	**әләјирсәнсә**

Шакирдләр тапшырығы јеринә јетирәркән мүәјјәнләшдирирләр ки, һәм биринчи, һәм дә икинчи групдакы -са (-сә) фе'лин шәрт формасынын шәкилчиләридир. Мүәллим онларын кәлдији нәтичәнин там доғру олмадығыны гејд едәндә шакирдләр дүшүнмәли олурлар: «Бәс онда бунлар нәдир?» Бундан сонра мүәллим һәмин суалын чавабыны шәрһ едиб, шакирдләри чалышмалар үзәриндә ишләдир.

Башга бир мисал. Мүәллим кечмиш вә кәләчәк заман фе'ли сифәтләри һаггында шакирдләрә мә'лумат верәркән проблем јаратмаг имканына маликдир. Белә ки, шакирдләр һәлә IV синифдә өјрәнмишләр ки, -мыш (-миш, -муш, -мүш) шәкилчиләри фе'лләрә әлавә олундугда һәмин фе'лләр һәрәкәтин кечмишдә ичра едилдијини билдирир. Одур ки, мүәллим шакирдләрә мә'лум олан бу билијә әсасланыб онларын гаршысына проблем гојур:

—Ушаглар, -мыш (-миш, -муш, -мүш) шәкилчиләри ашағыдакы сөзләрдә сизә мә'лум олан мә'наны әмәлә кәтирмир; тапа биләрсинизми һәмин шәкилчиләр көстәрилән сөзләрдә һансы мә'на чаларлары јаратмышдыр?

газылмыш (торпаг)
сүрүлмүш (гарла)
охунмуш (мүһазирә)
ишләнмиш (мәгалә)

Шакирдләр верилмиш дил фактларыны нәзәрдән кечирдикдән сонра гаршыја гојулмуш проблемин чәтинлијини анлајыр вә һисс едирләр ки, онларын әлдә етдикләри билликләр бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн кифајәт етмир.

Кәләчәк заман фе'ли сифәтләри илә әлагәдар проблеми ашағыдакы шәкилдә јаратмаг олар:

—Ушаглар өјрәнмисинизми ки, -ачаг (-әчәк) шәкилчиләри фе'лләрә гошулдугда һәмин фе'лләр һәрәкәтин кәләчәкдә гәти шәкилдә ичра олунačағыны, -асы (-әси) шәкилчиләри гәбул етмиш фе'лләр һәрәкәтин ичрасынын лазым олдуғуну, нәһајәт, -малы (-мәли) шәкилчили фе'лләр исә һәрәкәтин ва-

Scanned with CamScanner

чиб олдуғуну билдирир. Дејә биләрсинизми һәмин шакирдләр ашағыдакы сөзләрдән фе'лин һансы формасыны әмәлә кәтирмишдир?

охуначаг (китаб) — көрүлмәли (иш)
әләнәчәк (ун) — јазылмалы (мәктуб)
данышыласы (әһвалат)
кәзиләси (парк)

Доғрудур, шакирдләр истәр кечмиш, истәрсә дә кәләчәк заман фе'ли сифәтләри илә әлагәдар проблемләри мүстәгил һәлл едә билмәзләр. Лакин буна бахмајараг, һәмин проблемләр она көрә әһәмијјәтлидир ки, онлар шакирдләрдә бу вахтадәк газанылмыш билик системиндәки кәсири долдурмаг сә'ји, һабелә онларда јени билик әлдә етмәк һәвәси јарадыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, проблемин јалныз мүәллим тәрәфиндән һәлл олунмасы мәсәләси нисби мә'нада баша дүшүлмәлидир, чүнки мүәллим гаршыја гојдуғу проблеми һәлл едәркән шакирдләр һеч дә пассив сејирчи олмур, мүәллим бу вә ја дикәр дәрәчәдә онларын фәаллығына әсасланыр.

Нәтичә е'тибарилә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дили дәрсләринин проблемләр үзәриндә гуранда шакирдләрдә јарадычы чалышмалары һәлл едә билмәк, мүстәгил вә тәнгиди шәкилдә дүшүнмәк, өз нөгтеји-нәзәрини вә әгидәсини мүдафиә етмәк, билијини артырмаг, јенниләшдирмәк кими кејфијјәтләр ашыланыр.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИ ЛЕНИН ИДЕЈАЛАРЫ РУҺУНДА НЕЧӘ ТӘРБИЈӘ ЕДИРӘМ

Бајрамәли АСЛАНОВ
Лерик рајону, Анзолу кәнд мәктәбинин мүәллими

VIII синифдә совет әдәбијјаты һаггында сөһбәт апармаг үчүн 6 саат вахт верилмишдир. Мән һәмин вахтын ики саатыны Азәрбајчан совет поезијасынын сон дөврдәки ән гијмәтли наилијјәтләриндән бири олан севимли шаиримиз Б. Ваһабзадәнин «Ленинлә сөһбәт» поемасынын тәдрисинә һәср едирәм. Чүнки бу әсәр шакирдләри һәм Ленин идејалары руһунда тәрбијәләндирмәк, һәм дә онлары Азәрбајчан совет әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләриндән бири илә таныш етмәк чәһәтиндән гијмәтлидир. Бу мәгсәдлә мән тәдрис илинин әввәлиндә шакирдләрә совет әдәбијјаты үзрә ил әрзиндә кечәчәјим мөвзулары билдирир (Б. Ваһабзадә «Ленинлә сөһбәт», Н. Хәзри «Сумгајыт сәһифәләри», Р. Һәмзәтов «Доғулдуғум ил», Һ. Һүсејнзадә «Јолда») вә һәмин әсәрләри охумағы тапшырырам.

Мән «Ленинлә сөһбәт» поемасынын тәдрисинә башламаздан әввәл (1-чи рүбүн сонунда) шакирдләрдән Ленин һаггында һансы әсәрләри охудугларыны соруушур вә онларын кечмиш биликләрини тәкрарлатдырырам. Шакирдләр Б. Ваһабзадәнин һәјат вә јарадычылығы илә VII синифдән танышдырлар. Буна көрә дә онлара шаирин сон дөврдәки јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат верирәм.

Б. Ваһабзадә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын гүдрәтли нүмајәндәләриндән биридир. Партија вә һөкумәтимиз јарадычы адамларын, сәнәткарларын әмәјини һәмишә јүксәк гијмәтләндирир. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, халгымызын севимли шаири Б. Ваһабзадә 1976-чы илдә «Ленинлә сөһбәт» вә «Муғам» поемаларына көрә Азәрбајчан ССР Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Бу күнкү дәрсдә кечәчәјимиз мөвзу да «Ленинлә сөһбәт» поемасыдыр.

Шакирдләрин әксәријјәти поеманы әввәлчәдән охусалар да, әсәрдәки бә'зи чәтин сөз вә ифадәләри нәзәрә алараг мән дәрсдә поемадан бә'зи фәсилләрин охусуну тәшкил едир вә чалышырам ки, шакирдләр поеманын мәзмуну дәрк едә билсинләр.

«Ленинлә сөһбәт» поемасында ваһид композисија вә сүжет олмаса да, «Ингилаб», «Халг, халг!», «Ачыг сөһбәт», «Јахшы адам», «Һерберт Уелс», «Гәһгәһә», «Әскәр-Сәркәрдә», «Һәгигәт» фәсилләриндә мүәллиф Ленин идејаларынын бәдии тәсвирини поетик шәкилдә вермишдир. Бу фәсилләрин һәр бири бизи даһи рәһбәрин бәшәри идејаларынын тәнтәнәси илә таныш едир.

Мүәллиф бизи коммунизмә апаран ленинизмин бүтүн идеја мигјасында ингилаби нәзәријјә олдуғуну, онун фәал дәјишдиричи ролуну әсәрдә парлаг бојаларла әкс етдирир. Шаир бу күн дә бизимлә јанашы аддымлајан, коммунизмә кедән

јоллары нурландыран Ленини өз мүасири, һәмсөһбәти кими көстәрир.

«Халг, халг!» фәслинин охусу заманы көстәрирәм ки, Ленин сосиализм чәмијјәтини гураркән биринчи нөвбәдә халга архаланмышдыр.

Мән сәни охудум
Дедин:—һәр заман
Халг бир үммандырса, дамчыларыг биз.
Халгын габағында өзүнү даим
Дамчы сандығындан сән үмман олдун!

«Һерберт Уелс» фәсли конкрет тарихи факта әсасән јазылмышдыр. Бурада Ленинин инкилис јазычысы Һерберт Уелслә тарихи көрүшү өз бәдии әксини тапмышдыр. Фантастик әсәрләр мүәллифи Уелс ијирминчи илдә Ленинлә көрүшәркән даһи рәһбәрин електрикләшдирмә планынын кәләчәјинә инанмырды. Лакин Ленин идејалары галиб кәлди, електрикләшдирмә планы тезликлә һәјата кечирилди.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, 1934-чү илдә Уелс јенидән өлкәмизә кәләркән Ленин планы әсасында Советләр јурдунун чичәкләндијини көрүр вә шүбһәләринин сәһв олдуғуну е'тираф едир.

Поеманын «Һәгигәт» адлы сон фәслиндә ленинизм идејаларынын галиб күчүндән данышылыр:

Ленинин сәпдији һагг тохумлары
Чүчәрди дүнјанын һәр кушәсиндә.
Әсрин јарысында әрзин јарысы
Ленин бајрағынын алтына кәлди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын тарихи гәләбәсиндән сонра дүнја капитализм системи көкүндән сарсылды. Авропанын бир нечә өлкәсиндә сосиализм гурулду. Мүстәмләкәчилик системи дағылмаға үз гојду. 1959-чу ил јанварын 1-дә Кубада сосиалист ингилабы галиб кәлди. Бу күн азадлыг уғрунда мүбаризә апаран дүнјанын тәрәггипәрвәр инсанлары В. И. Ленини өзләринин мүәллими адландырырлар.

Беләликлә, дәрси јекунлашдырыр, «Халг, халг!» фәслиндән бир парча әзбәрләмәји вә поеманын мәзмунуну өјрәнмәји шакирдләрә тапшырырам.

Шакирдләрин поеманын мәзмунуну нә дәрәчәдә мәнимсәдикләрини јохламаг мәгсәдилә јени дәрсә мүсаһибә илә башлајырам. Бу, әсәрин әсас идејасынын мәнимсәнилмәсинә,

шакирдләрә өз фикирләрини ајдын шәкилдә ифадә етмәјә көмәк көстәрир.

Мүәллим—Биринчи фәсилдә һансы мәсәләләрдән бәһс олунур?

Шакирд—Бу фәсилдә шаир Ленидән дәрс алдығыны, онун фикирләрини дәрк едәндән сонра јенидән доғулдуғуну билдирир. Мүәллиф көстәрир ки, Ленин Вәтәнә архаланды, ингилаба рәһбәрлик етди вә Вәтәнин сабаһыны јаратды.

Мүәллим—«Халг, халг!» фәслиндә шаир нә демәк истәјир?

Шакирд—Шаир көстәрир ки, халг иши уғрунда мүбаризә апаранлар вә халга бағлы оланлар һәмишә гәләбә газанырлар. Ленин халга инанырды вә халг да ону севирди.

Көмәји кәнардан көзләмәдин сән,
Вәтәнә күвәндин, халга гошулдун.
Сән өз Вәтәнини чох севдијиндән
Бу бојда дүнјаја вәтәндаш олдун.

Мүәллим—«Ачыг сөһбәт» фәслиндән чыхан нәтичә нәдән ибарәтдир?

Шакирд—Бурада көстәрилир ки, биз Ленин кими Вәтәнимизи, јурдумузу, ата-анамызы, дилимизи севмәли, даим Лениндән өјрәнмәјә чалышмалыјыг. Чәмијјәтимиздә олан бә'зи әлиәјриләрә, рүшвәтхорлара гаршы Ленин кими мүбаризә апармалыјыг.

Мүәллим—Мүәллиф поемада кимләри јахшы адам адландырыр?

Шакирд—Шаир әсәрдә мәтләби, мәрамы, мәсләки дүз оланлары әсил инсан һесаб едир. Чүнки дили илә гәлби, дедикләри илә әмәлләри арасында учурум олан адамлар ел көзүндә учала билмәзләр.

Мүәллим—«Әскәр-Сәркәрдә» фәслиндә шаир кими тәнгид едир?

Шакирд—Бу фәсилдә шаир һәр чүр дона кирмәји бачаран, достлуғу да, дүшмәнчилији дә ајдын олмајан мәтләбсиз гапалы адамлары ифша едир. Чүнки онларын тутдуғу мөвге һеч кимә бәлли дејил.

Бу гајда илә мүсаһибәни јекунлашдырыр вә «Халг, халг!» фәслиндән әзбәрләмәјә вердијим һиссәни бир нечә шакирддән сорушурам. Сонра әсәрин идеја-бәдии хүсусијјәтләрини шакирдләрә мәнимсәтмәјә чалышырам.

Бәшәријјәтин даһи рәһбәри, дүнјада илк сосиалист дөвләтинин јарадычысы Ленинин ады сосиалист ингилабы илә го-

Scanned with CamScanner

ша чәкилир. Чүнки о, Октјабрын һәм әскәри, һәм дә сәркәрдәсидир. Ленин дүнјаны дәјишдирмәк мәрамына ингилабдан башлады. Она бу чәтин вә шәрәфли ишиндә әсас дајаг вә арха зәһмәткеш халг күтләләри олду:

Дајаг нөгтәсини сән Архимед тәк
Кәзмәдин...
Тапмышдын өзүндә халгын.

Ленинизмин күчү онун халгла гырылмаз әлагәсиндәдир. Ленинин јаратдығы Коммунист Партијасы да мәһз халгын партијасыдыр.

Ленинин даһилији бир дә һәгигәти сөјләмәсиндә, ону ингилаби күтләләрә вә зәһмәткешләрә олдугу кими чатдырмасында иди. Шаир дә һәгигәти демәји Лениндән өјрәндијини сөјләјир вә бир коммунист кими онун гаршысында һесабат верир:

Бунлар сәнин габағында
Вичданымын һесабаты!...
Үрәјимин арзусудур,
өз сөзүдүр әмәлләрим.
Һәјатымын мә'насыдыр,
күзкүсүдүр әмәлләрим.

Ленинин ингилаби зәкасы, бүтүн планетин талејини узагкөрәнликлә дүшүнән даһи бир инсан олмасы поемада өз бәдии әксини тапмышдыр:

Ән бөјүк мүнәччим Лениндир...
Анчаг,
Ешги—һәјат олду, сәмасы—торпаг.
Онун һүнәри илә анамыз чаһан,
Күнәшә јүксәлди, улдуза чатды.
Инсанын ән бөјүк арзуларындан
О өзү јерләрдә күнәш јаратды.

Көркәмли сәнәткар Бәхтијар Ваһабзадә поемада сөздән бачарыгла истифадә етмишдир. Әсәр бәдии чәһәтдән поетик сәнәт нүмунәси кими охучуну мәфтун едир. Шаир бүтүн әсәр боју, һәјат, ингилаб, инкишаф, инам, һәгигәт, халг вә башга анлајышлара даир поетик мулаһизәләрини Ленинә хитабән сөјләјир.

Дәрси јекунлашдыраркән, шакирдләрә поема әсасында «Ленинин идејалары јашајыр вә галиб кәлир» мөвзусунда ев иншасы јазмағы тапшырырам.

РЕПК—77

Редаксијадан: Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији вә Мәркәзи Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту чари илин мај ајында «Үмумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили» мөвзусуна һәср олунмуш республика елми-практик конфрансы (РЕПК) кечирмишдир. Конфрансын пленар ичласында Азәрбајчан ССР маариф назири, академик **М Меһдизадә** кириш сөзү сөјләмиш, педагожи елмләр доктору **Ј. Талыбов** «Үмумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили» мөвзусунда мә'рузә охумуш вә бир сыра чыхышлар динләнилмишдир.

Пленар ичласындан сонра конфрансда беш бөлмә, о чүмләдән дил вә әдәбијјат тәдриси бөлмәси фәалијјәт көстәрмишдир. Бу бөлмәдә «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артырма бачарыг вә вәрдишләринин ашыланмасы јоллары» (**Ә. Әлијев**—Азәрбајчан МТИ Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдрис-методика кабинетинин мүдири, филоложи елмләр намизәди), «Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили тәчрүбәсиндән» (**Ә. Бахышов**—Чәлилабад рајону, Приволноје кәнд орта мәктәбинин мүәллими), «Азәрбајчан дилинин тәдриси просесиндә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили» (**Р. Әсәдов**—Азәрбајчан Мәркәзи МТИ педагокика-психолокија кафедрасынын досенти, педагожи елмләр доктору), «Әдәбијјатдан шакирдләрин мүстәгил сурәтдә билик әлдә етмәләринә синифдәнхарич охунун тә'сири» (**М. Гасымов**—Фүзули рајону, Һоракөзлү орта мәктәбин мүәллими), «Шакирдләрин мүстәгил билик вә вәрдишләр газанмасында әдәбијјат кабинетинин имканларындан истифадә» (**А. Сәфәров**—Дәвәчи шәһәри, 1 №-ли орта мәктәбин мүәллими), «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артырмаг бачарыг вә вәрдишләрини ашыламаг јоллары» (**Г. Зејналов**—Сабирабад рајону, Покровка кәнд мәктәбинин мүәллими) вә башга мөвзуларда бир сыра мә'рузә вә чыхышлар динләнилмишдир.

Мәчмуәмиз республика елми-практик конфрансында Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинә аид охунмуш мә'рузә вә чыхышларын ән јахшыларыны өз сәһифәләриндә чап етмәји нәзәрдә тутмушдур. Бу нөмрәдә онлардан икисини чап едирик.

Scanned with CamScanner

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРӘ ӨЗ БИЛИКЛӘРИНИ МҮСТӘГИЛ СУРӘТДӘ АРТЫРМАГ БАЧАРЫГ ВӘ ВӘРДИШЛӘРИНИ АШЫЛАМАГ ЈОЛЛАРЫ

Губад ЗЕЈНАЛОВ

Сабирабад рајону, Покровка кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Шакирдләрин мүстәгил ишләринин мәгсәдәмүвафиг вә сәмәрәли тәшкили, тәдрисин јүксәлдилмәсиндә, өјрәдилән материалын узун мүддәт јадда сахланмасында, шакирдләрин тә'лимдә фәаллығынын вә шүурлулуғунун там тә'мин едилмәсиндә хүсуси әһәмијјәти вардыр.

Шакирдләрин мүстәгил ишә һазырлығынын психоложи чәһәтдән дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Бу просес заманы онларда сәбирлилик, дөзүмлүлүк тәрбијә едилир, тәхәјјүл вә тәсәввүрләринин фәал иштиракы тә'мин олунур.

Шакирдләрин әдәбијјатдан мүстәгил иши о заман мүвәффәгијјәтли олур ки, онлар бу вә ја дикәр мәсәләнин јахшы ашыланмасы үчүн тәләб олунан билик вә бачарыглара әввәлчәдән малик олсунлар. Белә һазырлыға исә ичраедичи фәалијјәт просесиндә наил олмаг мүмкүндүр. Нәзәрә алырам ки, шакирдә ичраедичи тапшырыгларын верилмәси онун мүстәгил иши үчүн зәмин јарадыр. Белә тапшырыглар бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә олур вә бир-бирини тамамлајыр. Адәтән, дәрс заманы шакирд мүәјјән чәтинликлә гаршылашдыгда һәмин чәтинликдән чыхмаг үчүн јоллар ахтарыр вә мәним рәһбәрлијим илә буна наил олур. Белә һалларда шакирд гаршылашдығы чәтинлији малик олдуғу биликләрлә арадан галдырмағын мүмкүн олмадығыны дәрк едир. Буна көрә дә о, һәмин билик сәвијјәсиндән кәнара чыхмаға чалышыр, јени биликләрә јијәләнмәјин зәрурилијини һисс едир, бу биликләрә јијәләнмәјә, һәм дә шүурлу олараг јијәләнмәјә чан атыр. Белә бир һал јарадылдыгда, шакирдләр ахтарычы олмаға башлајыр, јени-јени билик вә бачарыглара јијәләнмәк, гаршыларына чыхан чәтинлији арадан галдырмаг үчүн еһтималлар сөјләмәли олурлар.

Әдәбијјат фәнни үзрә шакирдләрин мүстәгил ишләрини әсасән үч истигамәтдә тәшкил едирәм.

1. Програм материаллары илә әлагәдар олан мәчбури вә ја охунмасы көнүллү һесаб едилән әсәрләрин мүталиәси вә иншаа јазылара һазырлыг үзрә.

2. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән әлагәдар тәрздә верилән бу вә ја дикәр мәсәләләр һаггында әлавә мә'лумат топламаг (ашағы синифләрдә өјрәниләнләрин зәнкинләшдирилмәси үзрә).

3. Мәним тапшырығыма мүвафиг олараг әјани вәсаитләрин һазырланмасы үзрә.

Тәчрүбәмә әсасән бунларын һәр бирини ајрылыгда изаһ етмәјә чалышаг.

Мә'лумдур ки, бәдии әсәрин тәһлили бир нечә јолла апарыла биләр: а) башлыча сурәт вә персонажлар үзрә тәһлил; б) мөвзу вә проблемләр үзрә тәһлил; в) мәзмуну тәшкил едән һадисәләрин бағлылығы вә инкишафы үзрә тәһлил.

Иш тәчрүбәмә әсасән мүәјјән етмишәм ки, сурәт вә персонажлар, мөвзу вә проблемләр үзрә апарылан тәһлил мәзмуну тәшкил едән һадисәләрин бағлылығы вә инкишафы үзрә апарылан тәһлилдән аз мараглы олур. Шакирдләр характер кејфијјәтләрин үмумиләшдирилмәсинә вә мөвзунун проблемләрә ајрылмасына нисбәтән, һадисәләрин нағыл едилмәсинә даһа диггәтли олурлар. Мән буну нәзәрә алараг өз шәрһими елә гурурам ки, шакирдләрин мүстәгил ишләри үчүн тапшырыглары мүәјјәнләшдирәркән сәһв јол вермәјим. Шакирдләрин бәдии мүталиәсинә хүсуси диггәт јетирирәм. Чалышырам ки, синифдә тәһлил едиләчәк һәр бир бәдии әсәр әввәлчәдән шакирдләр тәрәфиндән охунмуш олсун. Әкәр шакирдләрин һамысы тәһлил едилән әсәри, тутаг ки, М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романыны охумајыбса, онда вәзијјәтдән белә чыхырам. Романы һиссәләрә ајырыб, охумаг үчүн шакирдләрә тапшырырам. Мүәјјән дәрс саатында һәр бир шакирд она тапшырылан парчаны нағыл едир. Онларлан бири дикәрини тамамламагла әсәрин мәзмуну илә танышлыг баша чатыр. Сонра тәһлилә кечмәк асан олур.

Шакирдләри бәдии әсәрин мүталиәсинә тәһрик етмәк үчүн онларда габагчадан мараг һисси јаратмаға чалышырам. «Бөјүк дајаг» романынын мәзмунуна мараг јаратмаг үчүн шакирдләрә Рүстәм кишинин чаја атылмасы епизодуну нағыл едирәм. Колхоз сәдрини өлдүрмәк фикринә дүшән Чармәммәдлә Јасты Салманын мәгсәди вә Рүстәм кишинин сонраки талеји һаггында исә сусурам. Шакирдләрә дејирәм ки, инди исә галан суалларын чавабларыны өзләри тапсынлар. Беләликлә, әсәрин охунмасы үчүн тәкан верир, ша-

Scanned with CamScanner

кирдләрин мүстәгил суратдә ичра едәчәкләри мүстәгил иш үчүн зәмин јарадырам.

Сонра шакирдләрин иш просесини мүәјјәнләшдирирәм. Синфә ашағыда көстәрилән схеми тәклиф едирәм.

№	Мүәллифин ады	Әсәрин ады	Сурәтләр		Аннотасија (гыса хүласә)	Сәчијјәви һадисә вә епизодларын сәһифәләри
			Мүсбәт	Мәнфи		
1.	М. Ибраһимов	«Бөјүк дајаг»	Сәкинә, Маја Гараш	Јармәммәд, Јасты Салман	Романда республиканын кәнд рајонларындан бириндә колхоз гуручулуғу, бу ишин дүшмәнләри, идарәетмә ишиндә Рүстәм кишинин тәкбашына һакимијјәт үсулу, Сәкинә ханымын бир ана вә зәһмәт адамы кими аличәнаблығы вә сәмими рәфтарындан сөһбәт кедир.	37. 43. 56. 68. 97. 112. 119. 164. 176. 212.

Шакирдләрә хатырладырам ки, бу схемдә әлавәләр етмәк вә ихтисарлар апармаг да олар. Белә схемләрин мүсбәт чәһәти ондан ибарәтдир ки, шакирдләр бәдии әсәри охумаға башларкән мәсәләјә мүәјјән мәгсәдлә јанашыр, нәләрә даһа чох диггәт јетирәчәкләрини мүәјјәнләшдирирләр. Бу сәпкили ишләр инша јазылара һазырлашаркән даһа чох еффект верир.

Шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили бахымындан С. Рүстәмин «Ана вә почталјон» әсәринин өјрәдилмәси диггәти чәлб едир. Тәдрис планында С. Рүстәмлә әлагәдар мөвзулара 5 саат вахт ајрылмышдыр. Мән «Ана вә почталјон» әсәринин өјрәдилмәсинә ики дәрс сааты сәрф едирәм. Әсәрдә арха чәбһәнин өн чәбһәјә олан гајғылы мүнасибәти, фасиләсиз көмәји, аналарын һәсрәт һиссләри тәбии вә инандырычы бојаларла тәсвир едилир.

Биринчи саатда мән шакирдләри поеманын мәзмуну үзәриндә ишләдирәм. Әсәр бир дәфә ифадәли охундугдан

сонра шакирдләрә тапшырырам ки, поеманы һиссәләрә ајырсынлар вә она ајры-ајры башлыглар гојсунлар. Шакирдләрин мәзмунла илк танышлығы гуртардыгдан сонра синфә суаллар верирәм:

—Ким дејәр, «Ана вә почталјон» әсәрини шәрти олараг нечә һиссәјә ајырмаг олар?

Шакирд—«Ана вә почталјон» әсәрини шәрти олараг дөрд һиссәјә ајырмаг олар.

Мән чаваблары динләјир, онлары груплашдырыр, тәһлилләр вә әлавәләр едирәм. Нәтичә е'тибарилә мәзмуну әһатә едән башлыглары јазы тахтасына јазырам.

1. Ананын оғул һәсрәти
2. Онун почталјону «говмасы».
3. Ананын почталјону көзләмәси.
4. Ананын севинчи.

Шакирдләрә тәклиф едирәм ки, һәмин башлыглар алтында һиссәләрин мәзмунуну нағыл етмәјә һазырлашсынлар. Тапшырығы шакирдләрдән сорушурам. Һәр бир һиссә данышылдыгдан сонра мән шакирдләрин әлавәләринин олуб-олмадығыны сорушурам. Сорғу баша чатдыгда онларын тапшырыглары нечә јеринә јетирдији, мүстәгил ишин кејфијјәтини, тәхмини дә олса, мүәјјәнләшдирирәм.

Икинчи саатда әсәри тәһлил едирәм. Онун сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, идеја истигамәти һаггында мә'лумат верирәм, бәдии тәсвир васитәләринин ашкар едилмәси ишини исә шакирдләрин өзләринә тапшырырам. Беләликлә, әсәрин өјрәнилмәси просесиндә шакирдләрин иши ики истигамәтдә апарылыр—мәзмунла әлагәдар вә бәдии тәһлиллә бағлы олан ишләр.

«Ана вә почталјон» әсәри илә әлагәдар олараг шакирдләрә ашағыдакы мәсәләләр үзрә мүстәгил ев ишләри верирәм.

1. Азәрбајчан јазычыларынын мүһарибә мөвзусунда јаздыглары әсәрләрин сијаһысыны тәртиб един. Һәмин әсәрләрлә «Ана вә почталјон» арасында олан охшар вә фәргли чәһәтләри мүәјјәнләшдирин. Сизчә бу әсәрләр ичәрисиндә мүһарибә дәһшәтләрини даһа габарыг әкс етдирән јазычылар һансылардыр?

2. Партија вә һөкумәтимизин бүтүн дүнјада сүлһү горумаг вә мөһкәмләндирмәк үчүн һәјата кечирдији тәдбирләри садалајын. Ленинчи харичи сијасәтимизин башлыча хүсусијјәтләри нәдән ибарәтдир?

Scanned with CamScanner

Нөвбәти саатда шакирдләрин ичра етдикләри ишләрлә таныш олурам, онларын нәтичәләрини јохлајыр, бүтүн синфин иштиракы илә мүзакирә кечирирәм.

Шакирдләри мүстәгил вә ардычыл мүталиәјә алышдырмаг әдәбијјат мүәллимләринин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән биридир. Мүстәгил мүталиәнин хејирли чәһәтләриндән бири шакирдләрин дилинин зәнкинләшмәсинә, сөз еһтијатынын артмасына, дүзкүн данышыб јазмасына көмәк етмәсидир.

Илк нөвбәдә мүталиәнин әһәмијјәтини шакирдләрә баша салырам; чүнки шакирд буну дәрк етмәсә, ишә көнүллү мараг көстәрмәз.

Һәр бир шакирдин мүталиә габилијјәтини вә марағыны өјрәнмәк үчүн онлара сорғу вәрәгәси пајлајыр вә ашағыдакы суаллара чаваб јазмаларыны тәләб едирәм:

1. Сиз бәдии әдәбијјатдан һансы мөвзуда (тарихи, Бөјүк Вәтән мүһарибәси, тарихи шәхсијјәтләрин һәјаты, сәјаһәтләр, аилә-мәишәт мачәралары вә с.) даһа чох әсәр охујурсунуз?
2. Сон бир ил әрзиндә һансы китаблары охумусунуз?
3. Сизин ән чох севдијиниз шаир, әдиб кимдир вә онун јарадычылығында һансы хүсусијјәтләри севирсиниз?
4. Гәрби Авропа вә Шәрг әдәбијјатындан нә охумусунуз?
5. Һансы әсәр сизә хош кәлир вә нә үчүн?
6. Ән чох севдијиниз әдәби гәһрәманлар кимләрдир?
7. Сиз бәдии әдәбијјаты мүнтәзәм сурәтдә, јохса тәсадүфи һалларда охујурсунуз? Мүталиә дәфтәриниз вармы?
8. Һансы китаблары охумаг истәрдиниз?

Тәбиидир ки, алынан чаваблар мүхтәлиф олур. Шакирдләрдән сорғу вәрәгәләрини топлајыб чаваблары охујурам, онлара лазыми истигамәт вә көстәришләр верирәм.

Тәһлил заманы әдәби әсәрдә иштирак едән сурәтләри сәчијјәләндирмәк вә мүгајисә етмәк ишини шакирдләрә һәвалә едирәм. Онлара изаһ едирәм ки, сурәтләри бир-бири илә мүгајисә етдикдә, онларын охшар вә фәргли чәһәтләрини мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Мәсәлән, Ҹ. Ҹаббарлынын «Севил» драмында Севил вә Дилбәрин сәчијјәсинә аид шакирдләрин иштиракы илә ашағыдакы планы тәртиб едирәм (бах: сәһ. 35).

Белә бир план тәртиб едилдикдән сонра синифдә һәмин суаллар әтрафында коллектив мүсаһибә апарылыр, Севил вә Дилбәрин сәчијјәси мүгајисәли сурәтдә ајдынлашдырылыр. План әтрафында апарылан мүгајисә нәтичәсиндә ша-

Сыра №-си	Севил	Сыра №-си	Дилбәр
1.	Севил нечә аиләдә доғулмуш вә нечә тәрбијә алмышдыр.	1.	Дилбәр нечә аиләдә доғулмуш вә нечә тәрбијә алмышдыр?
2.	О әввәлләр нечә гадын иди? Аилә һәјатыны нечә анлајырды?	2.	Дилбәр нечә гадын иди вә аилә-мәишәт мәсәләләрини нечә анлајырды?
3.	Севил Балаша һансы нәзәрлә бахырды?	3.	Дилбәр Балаша һансы нәзәрләрлә бахырды?
4.	Балаш Дилбәрлә евләндикдән сонра Севилдә нә кими дәјишикликләр әмәлә кәлир.	4.	Дилбәр Балашын евинә кәлдикдән сонра Севилин һаггында нечә һөкм верир?
5.	Ағыр вәзијјәтдә јашајан Севилин ајрылмасы, тәһсил алмаға башламасы.	5.	Балаш ишдән чыхарылдыгдан сонра Дилбәрин һәјаты нечә кечир?

кирдләр мүстәгил вә шүурлу сурәтдә һәр ики сурәт һаггында елми, ичтимаи, тәрбијәви нәтичәләр чыхарырлар.

Шакирдләри һеч бир мүзакирә вә мүсаһибәјә сәбәб олмајан дәрсләр аз марагландырыр. Буна көрә дә һәм дәрси, һәм дә әдәбијјат үзрә дәрсдәнкәнар ишләри елә тәшкил едирәм ки, тәһлил олунан әсәр вә сәчијјәләндирилән сурәт һаггында мүзакирә вә мүсаһибә ачмаг мүһүм олсун.

ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛ БИЛИК ӘЛДӘ ЕТМӘЛӘРИНДӘ СИНИФДӘНХАРИЧ ОХУДАН ИСТИФАДӘНИН ЈОЛЛАРЫ

Мәтләб ГАСЫМОВ
Фүзули рајону Кечәкөзлү кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Мүнтәзәм олараг тәкмилләшмә просесиндә олан дәрси «мүәллимин јарадычылыг әсәри» адландыранлар әсла јанылмырлар. Тәкмилләшмә просеси тә'лим үсулунун сәмәрәли вә кејфијјәтли шәкилдә тәкмилләшмәси шәраитиндә һәјата кечирилир. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш XXV гурултајда демишдир: «Инсана лазым олан биликләрин һәчм е'тибарилә кәскин вә сүр'әтлә артдығы индики шәраитдә башлыча мәгсәд артыг мүәјјән гәдәр фактлары мәнимсәмәкдән ибарәт ола билмәз». Инди дәрсләрдә әјани

Scanned with CamScanner

вә техники васитәләрин тәтбиги сајәсиндә мүәллимин оперативлији хејли јүксәлмиш, габагчыл тәчрүбәдә елми-техники тәрәггинин нәфәси даһа сәмәрәли дујулмагдадыр. Бөјүк имканлара малик олан әдәбијјат дәрси бу просеси һәјата кечирмәк үчүн мүәллимин гаршысында кениш үфүгләр ачыр. Шакирдләрин мүстәгил билик әлдә етмәләри вә әлдә едилмиш, мәнимсәнилмиш биликләри тәдрис просеси илә әлагәләндирмәк үчүн мүталиәнин, синифдәнхарич охунун һәјати бир тәләбат олдуғуну бир даһа јада салмаг лазымдыр.

Мән әдәбијјат дәрсләриндә еффектлилији јүксәлтмәк, охуну тәдрис просеси илә әлагәләндирмәк вә шакирдләрин мүстәгил билик әлдә етмәләринә наил олмаг үчүн синифдәнхарич охуну тәдрис просеси илә әлагәләндирмәјин ашағыдакы формаларындан истифадә едирәм.

1. «Поетик бешдәгигәлик»ләр кечирилмәси.
2. «Фолклор клубу» вә «Фолклор журналы».
3. «Фолклор лөвһәси».
4. «Нәср дәгигәләри».
5. «Әдәбијјат албому».
6. «Поезија дәгигәләри».
7. «Орфографик лөвһә» вә «Јазылышы өјрәнилмиш сөзләр дәфтәри»ндән истифадә едилмәси.

«Поетик бешдәгигәлик»ләр.

IV—VII вә јухары синифләрдә шакирдләрин әдәбијјата даир биликләрини инкишаф етдирмәк, онларын мүстәгил билик әлдә етмәләринә шәраит јаратмаг вә синифдәнхарич охуларыны әдәбијјатын тәдриси просеси илә әлагәләндирмәк үчүн «поетик бешдәгигәлик» апармаг олдугча мәгсәдәујғундур. Мән бу тәдбири өз дәрсләримдә ики чүр апарырам: а) хәбәрдарлыглы, б) хәбәрдарлыг етмәдән.

Хәбәрдарлыглы «поетик бешдәгигәлик»ләри дәрсдә евә тапшырыг верилән мәрһәләдә планлашдырыр вә шакирдләрә мүвафиг көстәришләр верирәм. Онлара тапшырырам ки, нөвбәти дәрсдә «бешдәгигәлик» кечирәчәјик. Бунун үчүн һәр кәс бир вә ја бир нечә ше'р парчасы әзбәрләсин. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, ән јахшы чаваблар гијмәтләндириләчәкдир. Нөвбәти дәрсдә бу тәдбири һәјата кечирмәк үчүн гаршыја гојулмуш мәгсәддән асылы олараг ја јени дәрсин изаһындан әввәл, ја да јени материалы мөһкәмләндирмә заманы беш дәгигә вахт ајырырам. Чаваблары дәрһал мүлаһизә

едир вә шифаһи рә'ј верирәм. Рә'ј заманы «ә'ладыр», «јахшыдыр», «кафидир», «интонасијаја фикир вер», «сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәјә чалыш» вә с. көстәришләр вермәји лазым билирәм.

«Поетик бешдәгигәлик»ләри јалныз мөвзуларын, ше'рләрин тәдриси заманы кечирмәји мәгсәдәујғун һесаб едирәм. Хәбәрдарлыглы «бешдәгигәлик»ләр кечирәркән бә'зән конкрет олараг ашағыдакы гајдада тапшырыглар да верирәм: 1. Нөвбәти дәрсдә С. Вурғунун јарадычылығындан «бешдәгигәлик» кечирәчәјик. 2. Нөвбәти «бешдәгигәлик» үчүн һәр бириниз үч бајаты өјрәнин. 3. Вәтән мөвзусунда ше'рләр өјрәнин вә с. Бу чүр «бешдәгигәлик»ләри мәгсәдәујғун һесаб етмәк олар. Белә «бешдәгигәлик»ләр заманы һәм дә гејд едирәм ки, кәләчәкдә хәбәрдарлыг етмәдән дә «бешдәгигәлик»ләр кечирәчәјик.

Хәбәрдарлыг етмәдән кечирилән «бешдәгигәлик»ләрә мүәллим шакирдләри мә'нәви чәһәтдән һазырламаға борчлудур. Бу мәрһәләдә шакирдләрә бир дә ону тапшырырам ки, кәләчәкдә «јахшылыг», «көзәллик», «зәһмәт», «достлуг», «мәрдлик» вә с. мөвзуларда да ше'рләр сорушачағам. Мәсәлән, VI синифдә С. Вурғунун «Муған» поемасындан парчалары кечәркән хәбәрдарлыг етмәдән «әмәк» мөвзусунда ше'рләр сорушурам. Бу чүр сорғулар шакирдләри һәмишә мүстәгил билик әлдә етмәјә сәфәрбәр едир.

«Поетик бешдәгигәлик»ләр кечирәркән чалышырам ки, шакирдләр һәддиндән артыг јүкләнмәсинләр. «Бешдәгигәлик»ләрдә шакирдләрин интизам тәрбијәсинә, естетик тәрбијәләринә мүсбәт тә'сир көстәрмәјә, онлара мәс'улијјәт һисси ашыламаға сә'ј едирәм. Бу тәдбирә әсас мәгсәд олан јени дәрси мәнимсәтмәјә вә мәнимсәнилмиш билији мөһкәмләндирмәјә көмәк едән јардымчы бир васитә кими бахырам. «Поетик бешдәгигәлик», һәгигәтән, шакирдләрин дәркетмә габилијјәтини кенишләндирир, јаддашыны мөһкәмләндирир, әдәбијјат фәннинә марағыны артырыр вә ән башлычасы онларын әдәбијјата даир биликләрини кенишләндирир, синифдәнкәнар мүталиәни әдәбијјатын тәдриси просеси илә әлагәләндирир.

«Фолклор клубу» вә «Фолклор журналы».

Биз бу иши синиф отағында, лакин дәрсдәнкәнар вахтларда көрүрүк. Лакин көрүлмүш иш мүтләг әдәбијјатын

Scanned with CamScanner

тәдриси просеси илә әлагәләндирилир. Биз IV—VIII синифләрдә шифаһи халг әдәбијјатындан мүхтәлиф мөвзулары тәдрис едәркән ев ишләринә, шакирдләрин мүстәгил фәалијјәтинә хүсуси әһәмијјәт верир вә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләрини топламагла мәшғул олуруг. Топланмыш материал дәрсдәнкәнар вахтларда «Фолклор клубунда» мүзакирә едилир. Мүзакирә олунмуш, тутушдурулмуш, јохланыб тәзәлијинә инанылмыш нүмунәләр «Фолклор журналы»нда чап олунур. Әлјазмасы һүгугунда бурахылан «Фолклор журналы» топланмыш нүмунәләрин шакирдләр тәрәфиндән мүстәгил өјрәнилмәси, өјрәнилмиш билијин, јери кәлдикчә тәкрарланмасы вә јадда сахланмасы үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. «Фолклор журналы»ны биз сәлигәли, бәдии вә охунаглы чап етмәјә чалышырыг. Журнал баш мәгалә илә ачылыр. Орада шифаһи халг әдәбијјатынын јазылы әдәбијјатдан фәрги, онун тарихи вә жанрлары барәдә кениш сөһбәт кедир. Журналда «Аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләри», «Рәвајәтләр», «Бајатылар», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети гонағымыздыр», «Булаг» гонағымыздыр», «Мүхтәлиф нүмунәләр» вә с. рубрикалар вардыр. Бу рубрикалар алтында биз топланмыш материаллары чап едирик.

«Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети гонағымыздыр» рубрикасы алтында биз һәмин гәзетин «Елимизин сөз сәрвәти» сәһифәсиндә верилән бә'зи нүмунәләрлә шакирдләри таныш едирик.

«Булаг» гонағымыздыр рубрикасы алтында исә Азәрбајҹан радиосунун «Булаг» верилишиндә сәсләнән нүмунәләрлә танышлыг диггәт мәркәзиндә сахланылыр. Биз ејни заманда, бә'зән «Булаг» верилишини лентә јазыр вә «Фолклор клубу»нда коллектив шәкилдә динләјиб мүзакирә едирик. Истәр «Фолклор клубу»нда динләнилмиш, истәрсә дә «Фолклор журналы»нда чап олунмуш нүмунәләр мүтләг, јери кәлдикчә, тәдрис просеси илә әлагәләндирилир.

Биз, үмумијјәтлә, шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин топламаға, чап етмәјә, мүзакирә едиб өјрәнмәјә тәкчә синифдәнхарич оху илә дејил, һәм дә шакирд өзүнүтәһсили кими бахырыг.

Фолклор лөвһәси.

Шакирдләрин мүстәгил охуларыны, онларын мүстәгил билик, бачарыг вә вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн

әдәбијјат кабинетиндән асдығымыз «Фолклор лөвһәси» дә кениш имканлар ачыр. Биз бу лөвһә васитәсилә шакирдләри фолклор нүмунәләри илә таныш едирик. Лөвһәнин јухары һиссәсиндән «Силмә, өјрән!» сөзләрини јазырыг. Әкәр лөвһәдә биз шакирдләрин мүстәгил олараг:

Дәсмалы ағ сахларам
Јујарам ағ сахларам.
Бир дә әлимә дүшсән,
Јүз ил гонаг сахларам.

бајатысыны өјрәнмәләринә наил олмушугса, сонра јери кәлдикчә, бу бајатыны вә ја башга нүмунәни тәдрис просеси илә әлагәләндиририк. Бу заман шакирдләрә образлы ифадә, поетик сөз, дахили гафијә вә с. һаггында да мә'лумат вермәк мәгсәдәујғундур. «Фолклор лөвһәси»ндә аталар сөзләри, јанылтмачлар, тапмачалар, сајачы сөзләри, һолаварлар вә с. өјрәдирик.

«Нәср дәгигәләри»

Ифадәли охуну һәм поетик, һәм драматик, һәм дә нәср әсәрләринин тәдриси просесиндә апармағы лазым билирәм. Ифадәли охунун еффектлилијинә наил олмаг үчүн мән тез-тез «нәср дәгигәләри» кечирирәм. «Нәср дәгигәләри» һәм дәрсин өзүндә, һәм дә дәрсдән сонра апарыла биләр.

Дәрсдә «нәср дәгигәләри» програма ујғун олараг габагчадан планлашдырылмалыдыр. Белә ки, VI синифдә Б. Полевојун «Әсил инсан һаггында повест» әсәринә 5 (беш) саат вахт ајрылмышдыр. Мән бу мөвзуну кечәркән 2 (ики), саат мәзмунун мәнимсәнилмәсинә вә 1 (бир) саат исә әсәрин тәһлилинә вә башга изаһат ишләринә сәрф едирәм. Дәрсдә «нәср дәгигәләри» кечәркән бүтүн шакирдләри охутмаға сә'ј едирәм. Бу заман сөзлә вурғу, чүмләдә интонасија вә ритм, ејни заманда шакирдләрин көзәл нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәләри диггәт мәркәзиндә олур. Әлавә мәшғәлә заманы вә дәрсдәнкәнар вахтларда «нәср дәгигәләри» кечирәркән синифдәнхарич оху үчүн нәзәрдә тутулмуш әсәрләрдән истифадә едирәм. Јери кәлдикчә, «нәср дәгигәләри» заманы охунмуш әсәрләри тәдрис просеси илә әлагәләндирирәм.

«Әдәбијјат албому».

Шакирдләрин әдәбијјата даир биликләрини инкишаф етдирмәк вә онларда мүстәгил билик әлдә етмәк вәрдишлә-

рини јаратмаг үчүн әдәбијјат албомлары бөјүк рол ојнајыр. Мән албом тәртиб едәркән шакирдләрин јаш хүсусијјәтләрини, мараг даирәләрини нәзәрә алмағы мәгсәдәујғун һесаб едирәм.

Биз албомлары галын рәсм дәфтәрләриндә, блокнотларда вә үмуми дәфтәрләрдә тәртиб едирик. Албомда тәдрис олунан шаир вә јазычыларын һәр биринә бир нечә сәһифә ајырырыг. Сәһифә јазычы һаггында мә'луматла ачылыр. Сонра ајры-ајры әсәрләрдән парчалар јаздырыб, онун өјрәрилмәсинә диггәт јетирирәм. Албомда, әсасән, синифдәнхарич оху материалындан истифадә етмәји лазым билирәм. IV синфин әдәбијјат албомундан Сәмәд Вурғун сәһифәсини нүмунә үчүн тәгдим етмәк истәјирәм. Бу сәһифәдә шаирин шәкли јапышдырылыр. Сонра гејд олунур ки, С. Вурғун 1906-чы илдә Газах рајонунун Салаһлы кәндиндә анадан олмушдур. О, «Азәрбајчан», «Мән тәләсмирәм», «Шаир нә тез гочалдын сән?», «Дағлар» вә с. ше'рләрин, «Комсомол поемасы», «Муған», «Заманын бајрагдары», «Ајкүн», «26-лар», «Ајын әфсанәси» вә с. поемалары, «Вагиф», «Ханлар», «Инсан», «Фәрһад вә Ширин» кими драмларын мүәллифидир. Сонра «Ајын әфсанәси» вә «Бәсти» поемаларындан мүнасиб билдијим парчалары албома јаздырырам.

Бурада һәм шаирин һәјат вә јарадычылығына аид гејдләри, һәм «Ајын әфсанәси» , һәм дә «Бәсти» поемасындан парчалары мүхтәлиф рәнкли гәләмләрлә јаздырмағы лазым билирәм. Бу ишдә сәлигәлилик һәмишә диггәт мәркәзиндә сахланылыр. Мән албомлары вахташыры јохлајыр вә демәк олар ки, һәр дәрсдә албомун тәртибинә аид көстәришләр вә конкрет тапшырыглар верирәм.

«Орфографик лөвһә» вә «Јазылышы өјрәнилмиш сөзләр дәфтәри»ндән истифадә едилмәси.

Шакирдләрин әдәбијјатдан мүстәгил билик, бачарыг вә вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн «Орфографик лөвһә»нин дә јахшы васитә олдуғуну биз тәчрүбәдә сынагдан кечирмишик. Өз харичи көркәминә көрә бу лөвһә ади лөвһәдән фәргләнмәлидир. Чүнки, бизчә, шакирдләрдә һәмишә гејри-адилијә чан атмаг һәвәси вә мејли күчлү олур. Биз бу лөвһәни әдәбијјат кабинетиндән асырыг. Лөвһәнин јухары һиссәсиндән «Орфографик лөвһә» сөзүнү, бир гәдәр ашағыдан лөвһәнин кәнарындан исә «Силмә, өјрән!» сөзүнү јазырыг. Лөвһәнин бир тәрәфиндән «Соруш, өјрән» дәфтәрини, дикәр тәрәфиндән исә «Јазылышы өјрәнилмиш сөзләр» дәфтәрини асырыг. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, әдәбијјатдан јазы заманы гаршыныза чыхан чәтин, дүзкүнлүјүнә шүбһә етдијиниз сөзләри «Соруш, өјрән» дәфтәринә јазын. Дәфтәрә јазылмыш сөзләри нәзәрдән кечирдикдән сонра нөвбә илә (һәр дәфә 8—10 сөз јазмагла) «Орфографик лөвһә»јә көчүрүрәм. Сөзләр бир нечә күн лөвһәдә галыр. Сөзләрин шакирдләр тәрәфиндән өјрәнилдијини јәгин етдикдән сонра һәмин сөзләри «Јазылышы өјрәнилмиш сөзләр» дәфтәринә көчүрүр вә јенидән «Соруш, өјрән» дәфтәриндәки сөзләрдән бир нечәсини лөвһәјә јазырам. Бу гајда илә лөвһәдәки сөзләр ил боју тәзәләнир. «Орфографик лөвһә» һәм шакирдләрин һансы сөзләрин јазылышында даһа чох чәтинлик чәкдикләрини мүәјјәнләшдирмәјә, һәм дә онларын орфографик вәрдишләрини инкишаф етдирмәјә хидмәт едир. Мән һәм дә шакирдләрә тапшырырам ки, синифдәнхарич оху заманы гаршыја чыхан вә чәтин јадда галан сөзләри дә лөвһәјә јазыб өјрәнмәк лазымдыр. «Орфографик лөвһә» тәкчә шакирдләри јени биликләрлә силаһландырмаға хидмәт етмир, о һәм дә шакирдләрин бу фәннә марағыны артырыр, онларын интизам тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

«Поезија дәгигәләри»

«Поезија дәгигәләри»ни «поетик бешдәгигәлик»лә гарышдырмаг олмаз. Биринчи дәрсдәнкәнар вахтларда, икинчи исә дәрсин өзүндә апарылыр. «Поезија дәгигәләри»ни дә мән һәм һазырлыглы (хәбәрдарлыглы), һәм дә хәбәрдарлыг етмәдән апарырам. Хәбәрдарлыглы «поезија дәгигәләри» кечирәркән шакирдләрә конкрет олараг тапшырыглар верирәм. Мәсәлән, VI синифдә Сәмәд Вурғунун «Ананын өјүдү» ше'рини тәдрис едәркән нөвбәти «поезија дәгигәләри»ндә Әһмәд Чәмилин «Чан нәнә, бир нағыл де», Сүлејман Рүстәмин «Ана вә почталјон», С. Вурғунун «Партизан Бабаш» вә с. ше'рләрини сорушачағымы тапшырырам. Сорушула биләр ки, бир дәрсдә бу гәдәр ше'р әзбәрләтмәк чәтин мәсәләдир. Лакин јадда сахламаг лазымдыр ки, «поезија дәгигәләри» дәрсдәнкәнар вахтларда кечирилир. Бурада әсас мәгсәд шакирдләрин мүстәгил билик, бачарыг вә вәрдишләр газанмасына шәраит јаратмаг вә онларын синифдәнхарич охусу-

Scanned with CamScanner

ну тәдрис просеси илә әлагәләндирмәкдир. Биз бә'зән «поезија дәгигәләри» заманы ше'рләрин ајры-ајры шакирдләр тәрәфиндән бәнд-бәнд әзбәрләнмәсинә наил олуруг. Чүнки јухары синифләрдә шакирдләр тәрәфиндән бу мөвзуларын әксәријјәтинин өјрәнилмәсинә програмда вахт ајрылдығы бизә мә'лумдур.

Хәбәрдарлыг етмәдән апарылан тәдбирин өзүндә дә бир хәбәрдарлыг олмалыдыр. Хәбәрдарлыглы тәдбир кечирилмәси шакирдләрә конкрет тапшырыглар вердијимиз һалда, хәбәрдарлыг етмәдән верилән тапшырыгларда бир үмумилик олур. Мәсәлән, «поезија дәгигәләри»ндән бириндә шакирдләрә тапшырырам ки, кәләчәкдә биз Вәтән, Бөјүк Вәтән мүһарибәси, мәһәббәт, достлуг, мәрдлик вә с. мөвзуларында ше'рләр сорушачағыг. Сиз һәмишә бу тәдбирә һазыр олмалысыныз. Ахы өјрәндијиниз ше'рләр һәм дә сизин синифдәнхарич охунуздур. Бу исә сизин әдәбијјата даир биликләринизин кенишләнмәсинә сәбәб олур.

Шакирдләрин мүстәгил билик әлдә етмәләри үчүн синифдәнхарич охудан истифадә үсулларынын бә'зи мәсәләләриндән бәһс етдик. Әлбәттә, синифдәнхарич охуну тәдрис просеси илә әлагәләндирмәкдән өтрү шакирдләрин мүстәгил билик әлдә етмәләри имканлары јухарыдакыларла мәһдудлашмыр. Фәндахили вә фәнләрарасы әлагәнин мүхтәлиф формаларындан истифадә мәсәләси мүәллимдән јүксәк һазырлыг тәләб едир. Бу ишдә шакирдләрин мәдәни-күтләви тәдбирләрә чәлб едилмәсинин, бәдии өзфәалијјәт дәрнәјиндә, драм вә елми дәрнәкләрдә иштиракынын, мәктәб радио говшағынын вә саирәнин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

ОРТА МӘКТӘБДӘ Ч. МӘММӘДГУЛУЗАДӘ НӘСРИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Офелја ПИРИЈЕВА,
Азәрб. ЕТПЕИ-нин аспиранты

Ч. Мәммәдгулузадәнин нәср әсәрләри 60 илә јахындыр ки, мәктәбләримиздә тәдрис едилмәкдәдир. Мүхтәлиф дөврләрдә јазычынын «Буз», «Уста Зејнал», «Гузу», «Данабаш кәндинин әһвалатлары» вә с. һекајәләри орта мәктәб дәрсликләриндә вә програмларында өзүнә мөһкәм јер тутмушдур. Бүтүн бунлар Ч. Мәммәдгулузадәнин өлмәз ирсинә бөјүк мәһәббәтлә јанашы, Азәрбајчан сәнәткарларынын әмәјинә верилән һәгиги гијмәтдир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин нәсри мәктәбдәки тәдрис иши илә о гәдәр үзви сурәтдә бағлыдыр ки, онсуз әдәбијјат курсуну тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Бу да јазычынын јүксәк сәнәткарлығынын, галдырдығы проблемләрин һәјатилијинин зәрурилијинин нәтичәсидир.

Әдибин орта мәктәбдә тәдрис олунан «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Гурбанәли бәј», «Почт гутусу», «Буз», әлавә оху материалларындан «Бәлкә дә гајтардылар» кими өлмәз повест вә һекајәләри шакирдләрин коммунист тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Ч. Мәммәдгулузадә нәсрдә, һәр шејдән әввәл, тәнгиди реалистдир. О, өз һекајәләриндә бөјүк усталыгла һәјаты— варлығы дәриндән олдуғу кими гәләмә алыр.

Мәсәлән, јазычы «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндә кәндин ики барышмаз, дүшмән чәбһәјә ајрылдығыны вә бу чәбһәләрин арасында ағыр вә кәскин өлүм-дирим мүбаризәси кетдијини реалист бир тәрздә гәләмә алмышдыр. Бу чәбһәләрин бириндә мәзлум, јазыг, һәлә гуртулуш јолуну тапа билмәјән, инилтиләрлә дә олса, е'тираз едән Мәммәдһәсән әмиләр, зејнәбләр, о бирисиндә исә бүтүн инсани һиссләрини итирмиш залым, икиүзлү, әхлагсыз вә гәддар худајар бәјләр, чар мә'мурлары, руһаниләр дурур.

Мирзә Чәлилин портрет һекајәләриндән олан «Гурбанәли бәј» VII синифдә тәдрис олунур. Гурбанәли бәј кобудлуғу, гәддарлығы, худбинлији, јохсул күтләјә гаршы амансызлығы илә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндәки Худајар бәји хатырладыр; јени мүһит вә шәраитдә онун давамыдыр. Данабаш кәнди авамлығын, керилијин, фанатизмин рәмзидирсә, Гапазлы кәнди феодал зүлмүнүн, зоракылығын һөкм сүрдүјү јердир. Худајар бәј дејәндә зоғал ағачы, Гурбанәли бәј дејәндә хәнчәр јада дүшүр.

Совет һакимијјәти илләриндә гәләмә алдығы «Буз» һекајәсиндә әдиб ушаглары јумор васитәси илә мәзәммәт едир. Онлара сатира илә дејил, ислаһедичи тәбәссүмлә күлүр. Күчәдә сөјүшмәк, далашмагла күн кечирән ушагларын вәзијјәтинә ачыјыр. Онлары бу ибрәтамиз һадисәдән нәтичә

Scanned with CamScanner

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРӘ ӨЗ БИЛИКЛӘРИНИ МҮСТӘГИЛ СУРӘТДӘ АРТЫРМАГ БАЧАРЫГ ВӘ ВӘРДИШЛӘРИНИ АШЫЛАМАГ ЈОЛЛАРЫ

Губад ЗЕЈНАЛОВ

Сабирабад рајону, Покровка кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Шакирдләрин мүстәгил ишләринин мәгсәдәмүвафиг вә сәмәрәли тәшкили, тәдрисин јүксәлдилмәсиндә, өјрәдилән материалын узун мүддәт јадда сахланмасында, шакирдләрин тә'лимдә фәаллығынын вә шүурлулуғунун там тә'мин едилмәсиндә хүсуси әһәмијјәти вардыр.

Шакирдләрин мүстәгил ишә һазырлығынын психоложи чәһәтдән дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Бу просес заманы онларда сәбирлилик, дөзүмлүлүк тәрбијә едилир, тәхәјјүл вә тәсәввүрләринин фәал иштиракы тә'мин олунур.

Шакирдләрин әдәбијјатдан мүстәгил иши о заман мүвәффәгијјәтли олур ки, онлар бу вә ја дикәр мәсәләнин јахшы ашыланмасы үчүн тәләб олунан билик вә бачарыглара әввәлчәдән малик олсунлар. Белә һазырлыға исә ичраедичи фәалијјәт просесиндә наил олмаг мүмкүндүр. Нәзәрә алырам ки, шакирдә ичраедичи тапшырыгларын верилмәси онун мүстәгил иши үчүн зәмин јарадыр. Белә тапшырыглар бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә олур вә бир-бирини тамамлајыр. Адәтән, дәрс заманы шакирд мүәјјән чәтинликлә гаршылашдыгда һәмин чәтинликдән чыхмаг үчүн јоллар ахтарыр вә мәним рәһбәрлијим илә буна наил олур. Белә һалларда шакирд гаршылашдығы чәтинлији малик олдуғу биликләрлә арадан галдырмағын мүмкүн олмадығыны дәрк едир. Буна көрә дә о, һәмин билик сәвијјәсиндән кәнара чыхмаға чалышыр, јени биликләрә јијәләнмәјин зәрурилијини һисс едир, бу биликләрә јијәләнмәјә, һәм дә шүурлу олараг јијәләнмәјә чан атыр. Белә бир һал јарадылдыгда, шакирдләр ахтарычы олмаға башлајыр, јени-јени билик вә бачарыглара јијәләнмәк, гаршыларына чыхан чәтинлији арадан галдырмаг үчүн еһтималлар сөјләмәли олурлар.

Әдәбијјат фәнни үзрә шакирдләрин мүстәгил ишләрини әсасән үч истигамәтдә тәшкил едирәм.

1. Програм материаллары илә әлагәдар олан мәчбури вә ја охунмасы көнүллү һесаб едилән әсәрләрин мүталиәси вә инша јазылара һазырлыг үзрә.

2. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән әлагәдар тәрздә верилән бу вә ја дикәр мәсәләләр һаггында әлавә мә'лумат топламаг (ашағы синифләрдә өјрәниләнләрин зәнкинләшдирилмәси үзрә).

3. Мәним тапшырығыма мүвафиг олараг әјани вәсаитләрин һазырланмасы үзрә.

Тәчрүбәмә әсасән бунларын һәр бирини ајрылыгда изаһ етмәјә чалышаг.

Мә'лумдур ки, бәдии әсәрин тәһлили бир нечә јолла апарыла биләр: а) башлыча сурәт вә персонажлар үзрә тәһлил; б) мөвзу вә проблемләр үзрә тәһлил; в) мәзмуну тәшкил едән һадисәләрин бағлылығы вә инкишафы үзрә тәһлил.

Иш тәчрүбәмә әсасән мүәјјән етмишәм ки, сурәт вә персонажлар, мөвзу вә проблемләр үзрә апарылан тәһлил мәзмуну тәшкил едән һадисәләрин бағлылығы вә инкишафы үзрә апарылан тәһлилдән аз марағлы олур. Шакирдләр характер кејфијјәтләрин үмумиләшдирилмәсинә вә мөвзунун проблемләрә ајрылмасына нисбәтән, һадисәләрин нағыл едилмәсинә даһа диггәтли олурлар. Мән буну нәзәрә алараг өз шәрһими елә гурурам ки, шакирдләрин мүстәгил ишләри үчүн тапшырыглары мүәјјәнләшдирәркән сәһвә јол вермәјим. Шакирдләрин бәдии мүталиәсинә хүсуси диггәт јетирирәм. Чалышырам ки, синифдә тәһлил едиләчәк һәр бир бәдии әсәр әввәлчәдән шакирдләр тәрәфиндән охунмуш олсун. Әкәр шакирдләрин һамысы тәһлил едилән әсәри, тутаг ки, М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романыны охумајыбса, онда вәзијјәтдән белә чыхырам. Романы һиссәләрә ајырыб, охумаг үчүн шакирдләрә тапшырырам. Мүәјјән дәрс саатында һәр бир шакирд она тапшырылан парчаны нағыл едир. Онлардан бири дикәрини тамамламагла әсәрин мәзмуну илә танышлыг баша чатыр. Сонра тәһлилә кечмәк асан олур.

Шакирдләри бәдии әсәрин мүталиәсинә тәһрик етмәк үчүн онларда габагчадан мараг һисси јаратмаға чалышырам. «Бөјүк дајаг» романынын мәзмунуна мараг јаратмаг үчүн шакирдләрә Рүстәм кишинин чаја атылмасы епизодуну нағыл едирәм. Колхоз сәдрини өлдүрмәк фикринә дүшән Јармәммәдлә Јасты Салманын мәгсәди вә Рүстәм кишинин сонракы талеји һаггында исә сусурам. Шакирдләрә дејирәм ки, инди исә галан сualларын чавабларыны өзләри тапсынлар. Беләликлә, әсәрин охунмасы үчүн тәкан верир, ша-

кирдләрин мүстәгил сурәтдә ичра едәчәкләри мүстәгил иш үчүн зәмин јарадырам.

Сонра шакирдләрин иш просесини мүәјјәнләшдирирәм. Синфә ашағыда көстәрилән схеми тәклиф едирәм.

№	Мүәллифин ады	Әсәрин ады	Сурәтләр		Аннотасија (гыса хүласә)	Сәчијјәви һадисә вә епизодларын сәһифәләри
			Мүсбәт	Мәнфи		
1.	М. Ибраһимов	«Бөјүк дајаг»	Сәкинә, Маја Гараш	Јармәммәд, Јасты Салман	Романда республиканын кәнд рајонларындан бириндә колхоз гуручулуғу, бу ишин дүшмәнләри, идарәетмә ишиндә Рүстәм кишинин тәкбашына һакимијјәт үсулу, Сәкинә ханымын бир ана вә зәһмәт адамы кими аличәнаблығы вә сәмими рәфтарындан сөһбәт кедир.	37, 43, 56, 68, 97, 112, 119, 164, 176, 212.

Шакирдләрә хатырладырам ки, бу схемдә әлавәләр етмәк вә ихтисарлар апармаг да олар. Белә схемләрин мүсбәт чәһәти ондан ибарәтдир ки, шакирдләр бәдии әсәри охумаға башларкән мәсәләјә мүәјјән мәгсәдлә јанашыр, нәләрә даһа чох диггәт јетирәчәкләрини мүәјјәнләшдирирләр. Бу сәпкили ишләр инша јазылара һазырлашаркән даһа чох еффект верир.

Шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили бахымындан С. Рүстәмин «Ана вә почталјон» әсәринин өјрәдилмәси диггәти чәлб едир. Тәдрис планында С. Рүстәмлә әлагәдар мөвзулара 5 саат вахт ајрылмышдыр. Мән «Ана вә почталјон» әсәринин өјрәдилмәсинә ики дәрс сааты сәрф едирәм. Әсәрдә арха чәбһәнин өн чәбһәјә олан гајғылы мүнасибәти, фасиләсиз көмәји, аналарын һәсрәт һиссләри тәбии вә инандырычы бојаларла тәсвир едилир.

Биринчи саатда мән шакирдләри поеманын мәзмуну үзәриндә ишләдирәм. Әсәр бир дәфә ифадәли охундугдан

сонра шакирдләрә тапшырырам ки, поеманы һиссәләрә ајырсынлар вә она ајры-ајры башлыглар гојсунлар. Шакирдләрин мәзмунла илк танышлығы гуртардыгдан сонра синфә суаллар верирәм:

—Ким дејәр, «Ана вә почталјон» әсәрини шәрти олараг нечә һиссәјә ајырмаг олар?

Шакирд—«Ана вә почталјон» әсәрини шәрти олараг дөрд һиссәјә ајырмаг олар.

Мән чаваблары динләјир, онлары груплашдырыр, тәһлилләр вә әлавәләр едирәм. Нәтичә е'тибарилә мәзмуну әһатә едән башлыглары јазы тахтасына јазырам.

1. Ананын оғул һәсрәти
2. Онун почталјону «говмасы».
3. Ананын почталјону көзләмәси.
4. Ананын севинчи.

Шакирдләрә тәклиф едирәм ки, һәмин башлыглар алтында һиссәләрин мәзмунуну нағыл етмәјә һазырлашсынлар. Тапшырығы шакирдләрдән сорушурам. Һәр бир һиссә данышылдыгдан сонра мән шакирдләрин әлавәләринин олуб-олмадығыны сорушурам. Сорғу баша чатдыгда онларын тапшырыглары нечә јеринә јетирдији, мүстәгил ишин кејфијјәтини, тәхмини дә олса, мүәјјәнләшдирирәм.

Икинчи саатда әсәри тәһлил едирәм. Онун сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, идеја истигамәти һаггында мә'лумат верирәм, бәдии тәсвир васитәләринин ашкар едилмәси ишини исә шакирдләрин өзләринә тапшырырам. Беләликлә, әсәрин өјрәнилмәси просесиндә шакирдләрин иши ики истигамәтдә апарылыр—мәзмунла әлагәдар вә бәдии тәһлиллә бағлы олан ишләр.

«Ана вә почталјон» әсәри илә әлагәдар олараг шакирдләрә ашағыдакы мәсәләләр үзрә мүстәгил ев ишләри верирәм.

1. Азәрбајчан јазычыларынын мүһарибә мөвзусунда јаздыглары әсәрләрин сијаһысыны тәртиб един. Һәмин әсәрләрлә «Ана вә почталјон» арасында олан охшар вә фәргли чәһәтләри мүәјјәнләшдирин. Сизчә бу әсәрләр ичәрисиндә мүһарибә дәһшәтләрини даһа габарыг әкс етдирән јазычылар һансылардыр?

2. Партија вә һөкумәтимизин бүтүн дүнјада сүлһү горумаг вә möһкәмләндирмәк үчүн һәјата кечирдији тәдбирләри садалајын. Ленинчи харичи сијасәтимизин башлыча хүсусијјәтләри нәдән ибарәтдир?

Нөвбәти саатда шакирдләрин ичра етдикләри ишләрлә таныш олурам, онларын нәтичәләрини јохлајыр, бүтүн синфин иштиракы илә мүзакирә кечирирәм.

Шакирдләри мүстәгил вә ардычыл мүталиәјә алышдырмаг әдәбијјат мүәллимләринин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән биридир. Мүстәгил мүталиәнин хејирли чәһәтләриндән бири шакирдләрин дилинин зәнкинләшмәсинә, сөз еһтијатынын артмасына, дүзкүн данышыб јазмасына көмәк етмәсидир.

Илк нөвбәдә мүталиәнин әһәмијјәтини шакирдләрә баша салырам; чүнки шакирд буну дәрк етмәсә, ишә көнүллү мараг көстәрмәз.

Һәр бир шакирдин мүталиә габилијјәтини вә марағыны өјрәнмәк үчүн онлара сорғу вәрәгәси пајлајыр вә ашағыдакы суаллара чаваб јазмаларыны тәләб едирәм:

1. Сиз бәдии әдәбијјатдан һансы мөвзуда (тарихи, Бөјүк Вәтән мүһарибәси, тарихи шәхсијјәтләрин һәјаты, сәјаһәтләр, аилә-мәишәт мачәралары вә с.) даһа чох әсәр охујурсунуз?
2. Сон бир ил әрзиндә һансы китаблары охумусунуз?
3. Сизин ән чох севдијиниз шаир, әдиб кимдир вә онун јарадычылығында һансы хүсусијјәтләри севирсиниз?
4. Гәрби Авропа вә Шәрг әдәбијјатындан нә охумусунуз?
5. Һансы әсәр сизә хош кәлир вә нә үчүн?
6. Ән чох севдијиниз әдәби гәһрәманлар кимләрдир?
7. Сиз бәдии әдәбијјаты мүнтәзәм сурәтдә, јохса тәсадүфи һалларда охујурсунуз? Мүталиә дәфтәриниз вармы?
8. Һансы китаблары охумаг истәрдиниз?

Тәбиидир ки, алынан чаваблар мүхтәлиф олур. Шакирдләрдән сорғу вәрәгәләрини топлајыб чаваблары охујурам, онлара лазыми истигамәт вә көстәришләр верирәм.

Тәһлил заманы әдәби әсәрдә иштирак едән сурәтләри сәчијјәләндирмәк вә мүгајисә етмәк ишини шакирдләрә һәвалә едирәм. Онлара изаһ едирәм ки, сурәтләри бир-бири илә мүгајисә етдикдә, онларын охшар вә фәргли чәһәтләрини мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «Севил» драмында Севил вә Дилбәрин сәчијјәсинә аид шакирдләрин иштиракы илә ашағыдакы планы тәртиб едирәм (бах: сәһ. 35).

Белә бир план тәртиб едилдикдән сонра синифдә һәмин суаллар әтрафында коллектив мүсаһибә апарылыр, Севил вә Дилбәрин сәчијјәси мүгајисәли сурәтдә ајдынлашдырылыр. План әтрафында апарылан мүгајисә нәтичәсиндә ша-

Сыра №-си	Севил	Сыра №-си	Дилбәр
1.	Севил нечә аиләдә доғулмуш вә нечә тәрбијә алмышдыр.	1.	Дилбәр нечә аиләдә доғулмуш вә нечә тәрбијә алмышдыр?
2.	О әввәлләр нечә гадын иди? Аилә һәјатыны нечә анлајырды?	2.	Дилбәр нечә гадын иди вә аилә-мәишәт мәсәләләрини нечә анлајырды?
3.	Севил Балаша һансы нәзәрлә бахырды?	3.	Дилбәр Балаша һансы нәзәрләрлә бахырды?
4.	Балаш Дилбәрлә евләндикдән сонра Севилдә нә кими дәјишикликләр әмәлә кәлир.	4.	Дилбәр Балашын евинә кәлдикдән сонра Севилин һаггында нечә һөкм верир?
5.	Ағыр вәзијјәтдә јашајан Севилин ајрылмасы, тәһсил алмаға башламасы.	5.	Балаш ишдән чыхарылдыгдан сонра Дилбәрин һәјаты нечә кечир?

кирдләр мүстәгил вә шүурлу сурәтдә һәр ики сурәт һаггында елми, ичтимаи, тәрбијәви нәтичәләр чыхарырлар.

Шакирдләри һеч бир мүзакирә вә мүсаһибәјә сәбәб олмајан дәрсләр аз марагландырыр. Буна көрә дә һәм дәрси, һәм дә әдәбијјат үзрә дәрсдәнкәнар ишләри елә тәшкил едирәм ки, тәһлил олунан әсәр вә сәчијјәләндирилән сурәт һаггында мүзакирә вә мүсаһибә ачмаг мүһүм олсун.

ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛ БИЛИК ӘЛДӘ ЕТМӘЛӘРИНДӘ СИНИФДӘНХАРИЧ ОХУДАН ИСТИФАДӘНИН ЈОЛЛАРЫ

Мәтләб ГАСЫМОВ

Фүзули рајону Кечәкөзлү кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Мүнтәзәм олараг тәкмилләшмә процесиндә олан дәрси «мүәллимин јарадычылыг әсәри» адландыранлар әсла јанылмырлар. Тәкмилләшмә процеси тә'лим үсулунун сәмәрәли вә кејфијјәтли шәкилдә тәкмилләшмәси шәраитиндә һәјата кечирилир. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш XXV гурултајда демишдир: «Инсана лазым олан биликләрин һәчм е'тибарилә кәскин вә сүр'әтлә артдығы индики шәраитдә башлыча мәгсәд артыг мүәјјән гәдәр фактлары мәнимсәмәкдән ибарәт ола билмәз». Инди дәрсләрдә әјани

вә техники васитәләрин тәтбиги сајәсиндә мүәллимин оператившлији хејли јүксәлмиш, габагчыл тәчрүбәдә елми-техники тәрәггинин нәфәси даһа сәмәрәли дујулмагдадыр. Бөјүк имканлара малик олан әдәбијјат дәрси бу просеси һәјата кечирмәк үчүн мүәллимин гаршысында кениш үфүгләр ачыр. Шакирдләрин мүстәгил билик әлдә етмәләри вә әлдә едилмиш, мәнимсәнилмиш билинкләри тәдрис просеси илә әлагәләндирмәк үчүн мүталиәнин, синифдәнхарич охунун һәјати бир тәләбат олдуғуну бир даһа јада салмаг лазымдыр.

Мән әдәбијјат дәрсләриндә еффектлилији јүксәлтмәк, охуну тәдрис просеси илә әлагәләндирмәк вә шакирдләрин мүстәгил билик әлдә етмәләринә наил олмаг үчүн синифдәнхарич охуну тәдрис просеси илә әлагәләндирмәјин ашағыдакы формаларындан истифадә едирәм.

1. «Поетик бешдәгигәлик»ләр кечирилмәси.
2. «Фолклор клубу» вә «Фолклор журналы».
3. «Фолклор лөвһәси».
4. «Нәср дәгигәләри».
5. «Әдәбијјат албому».
6. «Поезија дәгигәләри».
7. «Орфографик лөвһә» вә «Јазылышы өјрәнилмиш сөзләр дәфтәри»ндән истифадә едилмәси.

«Поетик бешдәгигәлик»ләр.

IV—VII вә јухары синифләрдә шакирдләрин әдәбијјата даир биликләрини инкишаф етдирмәк, онларын мүстәгил билик әлдә етмәләринә шәраит јаратмаг вә синифдәнхарич охуларыны әдәбијјатын тәдриси просеси илә әлагәләндирмәк үчүн «поетик бешдәгигәлик» апармаг олдугча мәгсәдәујғундур. Мән бу тәдбири өз дәрсләримдә ики чүр апарырам: а) хәбәрдарлыгла, б) хәбәрдарлыг етмәдән.

Хәбәрдарлыгла «поетик бешдәгигәлик»ләри дәрсдә евә тапшырыг верилән мәрһәләдә планлашдырыр вә шакирдләрә мүвафиг көстәришләр верирәм. Онлара тапшырырам ки, нөвбәти дәрсдә «бешдәгигәлик» кечирәчәјик. Бунун үчүн һәр кәс бир вә ја бир нечә ше'р парчасы әзбәрләсин. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, ән јахшы чаваблар гијмәтләндириләчәкдир. Нөвбәти дәрсдә бу тәдбири һәјата кечирмәк үчүн гаршыја гојулмуш мәгсәддән асылы олараг ја јени дәрсин изаһындан әввәл, ја да јени материалы мөһкәмләндирмә заманы беш дәгигә вахт ајырырам. Чаваблары дәрһал мүлаһизә

едир вә шифаһи рә'ј верирәм. Рә'ј заманы «ә'ладыр», «јахшыдыр», «кафидир», «интонасијаја фикир вер», «сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәјә чалыш» вә с. көстәришләр вермәји лазым билирәм.

«Поетик бешдәгигәлик»ләри јалныз мөвзуларын, ше'рләрин тәдриси заманы кечирмәји мәгсәдәујғун һесаб едирәм. Хәбәрдарлыглы «бешдәгигәлик»ләр кечирәркән бә'зән конкрет олараг ашағыдакы гајдада тапшырыглар да верирәм:

1. Нөвбәти дәрсдә С. Вурғунун јарадычылығындан «бешдәгигәлик» кечирәчәјик. 2. Нөвбәти «бешдәгигәлик» үчүн һәр бириниз үч бајаты өјрәнин. 3. Вәтән мөвзусунда ше'рләр өјрәнин вә с. Бу чүр «бешдәгигәлик»ләри мәгсәдәујғун һесаб етмәк олар. Белә «бешдәгигәлик»ләр заманы һәм дә гејд едирәм ки, кәләчәкдә хәбәрдарлыг етмәдән дә «бешдәгигәлик»ләр кечирәчәјик.

Хәбәрдарлыг етмәдән кечирилән «бешдәгигәлик»ләрә мүәллим шакирдләри мә'нәви чәһәтдән һазырламаға борчлудур. Бу мәрһәләдә шакирдләрә бир дә ону тапшырырам ки, кәләчәкдә «јахшылыг», «көзәллик», «зәһмәт», «достлуг», «мәрдлик» вә с. мөвзуларда да ше'рләр сорушачағам. Мәсәлән, VI синифдә С. Вурғунун «Муған» поемасындан парчалары кечәркән хәбәрдарлыг етмәдән «әмәк» мөвзусунда ше'рләр сорушурам. Бу чүр сорғулар шакирдләри һәмишә мүстәгил билик әлдә етмәјә сәфәрбәр едир.

«Поетик бешдәгигәлик»ләр кечирәркән чалышырам ки, шакирдләр һәддиндән артыг јүкләнмәсинләр. «Бешдәгигәлик»ләрдә шакирдләрин интизам тәрбијәсинә, естетик тәрбијәләринә мүсбәт тә'сир көстәрмәјә, онлара мәс'улијјәт һисси ашыламаға сә'ј едирәм. Бу тәдбирә әсас мәгсәд олан јени дәрси мәнимсәтмәјә вә мәнимсәнилмиш билији мөһкәмләндирмәјә көмәк едән јардымчы бир васитә кими бахырам. «Поетик бешдәгигәлик», һәгигәтән, шакирдләрин дәркетмә габилијјәтини кенишләндирир, јаддашыны мөһкәмләндирир, әдәбијјат фәннинә марағыны артырыр вә ән башлычасы онларын әдәбијјата даир биликләрини кенишләндирир, синифдәнкәнар мүталиәни әдәбијјатын тәдриси просеси илә әлагәләндирир.

«Фолклор клубу» вә «Фолклор журналы».

Биз бу иши синиф отағында, лакин дәрсдәнкәнар вахтларда көрүрүк. Лакин көрүлмүш иш мүтләг әдәбијјатын

Scanned with CamScanner

тәдриси просеси илә әлагәләндирилир. Биз IV—VIII синифләрдә шифаһи халг әдәбијјатындан мүхтәлиф мөвзулары тәдрис едәркән ев ишләринә, шакирдләрин мүстәгил фәалијјәтинә хүсуси әһәмијјәт верир вә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләрини топламагла мәшғул олуруг. Топланмыш материал дәрсдәнкәнар вахтларда «Фолклор клубунда» мүзакирә едилир. Мүзакирә олунмуш, тутушдурулмуш, јохланыб тәзәлијинә инанылмыш нүмунәләр «Фолклор журналы»нда чап олунур. Әлјазмасы һүгугунда бурахылан «Фолклор журналы» топланмыш нүмунәләрин шакирдләр тәрәфиндән мүстәгил өјрәнилмәси, өјрәнилмиш билијин, јери кәлдикчә тәкрарланмасы вә јадда сахланмасы үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. «Фолклор журналы»ны биз сәлигәли, бәдии вә охунаглы чап етмәјә чалышырыг. Журнал баш мәгалә илә ачылыр. Орада шифаһи халг әдәбијјатынын јазылы әдәбијјатдан фәрги, онун тарихи вә жанрлары барәдә кениш сөһбәт кедир. Журналда «Аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләри», «Рәвајәтләр», «Бајатылар», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети гонағымыздыр», «Булаг» гонағымыздыр», «Мүхтәлиф нүмунәләр» вә с. рубрикалар вардыр. Бу рубрикалар алтында биз топланмыш материаллары чап едирик.

«Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети гонағымыздыр» рубрикасы алтында биз һәмин гәзетин «Елимизин сөз сәрвәти» сәһифәсиндә верилән бә'зи нүмунәләрлә шакирдләри таныш едирик.

«Булаг» гонағымыздыр рубрикасы алтында исә Азәрбајҹан радиосунун «Булаг» верилишиндә сәсләнән нүмунәләрлә танышлыг диггәт мәркәзиндә сахланылыр. Биз ејни заманда, бә'зән «Булаг» верилишини лентә јазыр вә «Фолклор клубу»нда коллектив шәкилдә динләјиб мүзакирә едирик. Истәр «Фолклор клубу»нда динләнилмиш, истәрсә дә «Фолклор журналы»нда чап олунмуш нүмунәләр мүтләг, јери кәлдикчә, тәдрис просеси илә әлагәләндирилир.

Биз, үмумијјәтлә, шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләрини топламаға, чап етмәјә, мүзакирә едиб өјрәнмәјә тәкчә синифдәнхариҹ оху илә дејил, һәм дә шакирд өзүнүтәһсили кими бахырыг.

Фолклор лөвһәси.

Шакирдләрин мүстәгил охуларыны, онларын мүстәгил билик, бачарыг вә вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн

әдәбијјат кабинетиндән асдығымыз «Фолклор лөвһәси» дә кениш имканлар ачыр. Биз бу лөвһә васитәсилә шакирдләри фолклор нүмунәләри илә таныш едирик. Лөвһәнин јухары һиссәсиндән «Силмә, өјрән!» сөзләрини јазырыг. Әкәр лөвһәдә биз шакирдләрин мүстәгил олараг:

Дәсмалы ағ сахларам
Јујарам ағ сахларам.
Бир дә әлимә дүшсән,
Јүз ил гонаг сахларам.

бајатысыны өјрәнмәләринә наил олмушугса, сонра јери кәлдикчә, бу бајатыны вә ја башга нүмунәни тәдрис просеси илә әлагәләндиририк. Бу заман шакирдләрә образлы ифадә, поетик сөз, дахили гафијә вә с. һаггында да мә'лумат вермәк мәгсәдәујғундур. «Фолклор лөвһәси»ндә аталар сөзләри, јанылтмачлар, тапмачалар, сајачы сөзләри, һолаварлар вә с. өјрәдирик.

«Нәср дәгигәләри»

Ифадәли охуну һәм поетик, һәм драматик, һәм дә нәср әсәрләринин тәдриси просесиндә апармағы лазым билирәм. Ифадәли охунун еффектлилијинә наил олмаг үчүн мән тез-тез «нәср дәгигәләри» кечирирәм. «Нәср дәгигәләри» һәм дәрсин өзүндә, һәм дә дәрсдән сонра апарыла биләр.

Дәрсдә «нәср дәгигәләри» програма ујғун олараг габагҹадан планлашдырылмалыдыр. Белә ки, VI синифдә Б. Полевојун «Әсил инсан һаггында повест» әсәринә 5 (беш) саат вахт ајрылмышдыр. Мән бу мөвзуну кечәркән 2 (ики), саат мәзмунун мәнимсәнилмәсинә вә 1 (бир) саат исә әсәрин тәһлилинә вә башга изаһат ишләринә сәрф едирәм. Дәрсдә «нәср дәгигәләри» кечәркән бүтүн шакирдләри охутмаға сә'ј едирәм. Бу заман сөзлә вурғу, чүмләдә интонасија вә ритм, ејни заманда шакирдләрин көзәл нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәләри диггәт мәркәзиндә олур. Әлавә мәшғәлә заманы вә дәрсдәнкәнар вахтларда «нәср дәгигәләри» кечирәркән синифдәнхариҹ оху үчүн нәзәрдә тутулмуш әсәрләрдән истифадә едирәм. Јери кәлдикчә, «нәср дәгигәләри» заманы охунмуш әсәрләри тәдрис просеси илә әлагәләндирирәм.

«Әдәбијјат албому».

Шакирдләрин әдәбијјата даир биликләрини инкишаф етдирмәк вә онларда мүстәгил билик әлдә етмәк вәрдишлә-

Scanned with CamScanner

рини јаратмаг үчүн әдәбијјат албомлары бөјүк рол ојнајыр. Мән албом тәртиб едәркән шакирдләрин јаш хүсусијјәтләрини, мараг даирәләрини нәзәрә алмағы мәгсәдәујғун һесаб едирәм.

Биз албомлары галын рәсм дәфтәрләриндә, блокнотларда вә үмуми дәфтәрләрдә тәртиб едирик. Албомда тәдрис олунан шаир вә јазычыларын һәр биринә бир нечә сәһифә ајырырыг. Сәһифә јазычы һаггында мә'луматла ачылыр. Сонра ајры-ајры әсәрләрдән парчалар јаздырыб, онун өјрәнилмәсинә диггәт јетирирәм. Албомда, әсасән, синифдәнхарич оху материалындан истифадә етмәји лазым билирәм. IV синфин әдәбијјат албомундан Сәмәд Вурғун сәһифәсини нүмунә үчүн тәгдим етмәк истәјирәм. Бу сәһифәдә шаирин шәкли јапышдырылыр. Сонра гејд олунур ки, С. Вурғун 1906-чы илдә Газах рајонунун Салаһлы кәндиндә анадан олмушдур. О, «Азәрбајчан», «Мән тәләсмирәм», «Шаир нә тез гочалдын сән?», «Дағлар» вә с. ше'рләрин, «Комсомол поемасы», «Муған», «Заманын бајрагдары», «Ајкүн», «26-лар», «Ајын әфсанәси» вә с. поемалары, «Вагиф», «Ханлар», «Инсан», «Фәрһад вә Ширин» кими драмларын мүәллифидир. Сонра «Ајын әфсанәси» вә «Бәсти» поемаларындан мүнасиб билдијим парчалары албома јаздырырам.

Бурада һәм шаирин һәјат вә јарадычылығына аид гејдләри, һәм «Ајын әфсанәси», һәм дә «Бәсти» поемасындан парчалары мүхтәлиф рәнкли гәләмләрлә јаздырмағы лазым билирәм. Бу ишдә сәлигәлилик һәмишә диггәт мәркәзиндә сахланылыр. Мән албомлары вахташыры јохлајыр вә демәк олар ки, һәр дәрсдә албомун тәртибинә аид көстәришләр вә конкрет тапшырыглар верирәм.

«Орфографик лөвһә» вә «Јазылышы өјрәнилмиш сөзләр дәфтәри»ндән истифадә едилмәси.

Шакирдләрин әдәбијјатдан мүстәгил билик, бачарыг вә вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн «Орфографик лөвһә»нин дә јахшы васитә олдуғуну биз тәчрүбәдә сынагдан кечирмишик. Өз харичи көркәминә көрә бу лөвһә ади лөвһәдән фәргләнмәлидир. Чүнки, бизчә, шакирдләрдә һәмишә гејри-адилијә чан атмаг һәвәси вә мејли күчлү олур. Биз бу лөвһәни әдәбијјат кабинетиндән асырыг. Лөвһәнин јухары һиссәсиндән «Орфографик лөвһә» сөзүнү, бир гәдәр ашағыдан лөвһәнин кәнарындан исә «Силмә, өјрән!» сөзүнү јазырыг. Лөвһәнин бир тәрәфиндән «Соруш, өјрән» дәфтәрини, дикәр тәрәфиндән исә «Јазылышы өјрәнилмиш сөзләр» дәфтәрини асырыг. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, әдәбијјатдан јазы заманы гаршыныза чыхан чәтин, дүзкүнлүјүнә шүбһә етдијиниз сөзләри «Соруш, өјрән» дәфтәринә јазын. Дәфтәрә јазылмыш сөзләри нәзәрдән кечирдикдән сонра нөвбә илә (һәр дәфә 8—10 сөз јазмагла) «Орфографик лөвһә»јә көчүрүрәм. Сөзләр бир нечә күн лөвһәдә галыр. Сөзләрин шакирдләр тәрәфиндән өјрәнилдијини јәгин етдикдән сонра һәмин сөзләри «Јазылышы өјрәнилмиш сөзләр» дәфтәринә көчүрүр вә јенидән «Соруш, өјрән» дәфтәриндәки сөзләрдән бир нечәсини лөвһәјә јазырам. Бу гајда илә лөвһәдәки сөзләр ил боју тәзәләнир. «Орфографик лөвһә» һәм шакирдләрин һансы сөзләрин јазылышында даһа чох чәтинлик чәкдикләрини мүәјјәнләшдирмәјә, һәм дә онларын орфографик вәрдишләрини инкишаф етдирмәјә хидмәт едир. Мән һәм дә шакирдләрә тапшырырам ки, синифдәнхарич оху заманы гаршыја чыхан вә чәтин јадда галан сөзләри дә лөвһәјә јазыб өјрәнмәк лазымдыр. «Орфографик лөвһә» тәкчә шакирдләри јени биликләрлә силаһландырмаға хидмәт етмир, о һәм дә шакирдләрин бу фәннә марағыны артырыр, онларын интизам тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

«Поезија дәгигәләри»

«Поезија дәгигәләри»ни «поетик бешдәгигәлик»лә гарышдырмаг олмаз. Биринчи дәрсдәнкәнар вахтларда, икинчи исә дәрсин өзүндә апарылыр. «Поезија дәгигәләри»ни дә мән һәм һазырлыглы (хәбәрдарлыглы), һәм дә хәбәрдарлыг етмәдән апарырам. Хәбәрдарлыглы «поезија дәгигәләри» кечирәркән шакирдләрә конкрет олараг тапшырыглар верирәм. Мәсәлән, VI синифдә Сәмәд Вурғунун «Ананын өјүдү» ше'рини тәдрис едәркән нөвбәти «поезија дәгигәләри»ндә Әһмәд Чәмилин «Чан нәнә, бир нағыл де», Сүлејман Рүстәмин «Ана вә почталјон», С. Вурғунун «Партизан Бабаш» вә с. ше'рләрини сорушачағымы тапшырырам. Сорушула биләр ки, бир дәрсдә бу гәдәр ше'р әзбәрләтмәк чәтин мәсәләдир. Лакин јадда сахламаг лазымдыр ки, «поезија дәгигәләри» дәрсдәнкәнар вахтларда кечирилир. Бурада әсас мәгсәд шакирдләрин мүстәгил билик, бачарыг вә вәрдишләр газанмасына шәраит јаратмаг вә онларын синифдәнхарич охусу-

Scanned with CamScanner

ну тәдрис просеси илә әлагәләндирмәкдир. Биз бә'зән «поезија дәгигәләри» заманы ше'рләрин ајры-ајры шакирдләр тәрәфиндән бәнд-бәнд әзбәрләнмәсинә наил олуруг. Чүнки јухары синифләрдә шакирдләр тәрәфиндән бу мөвзуларын әксәријјәтинин өјрәнилмәсинә програмда вахт ајрылдығы бизә мә'лумдур.

Хәбәрдарлыг етмәдән апарылан тәдбирин өзүндә дә бир хәбәрдарлыг олмалыдыр. Хәбәрдарлыглы тәдбир кечирилмәси шакирдләрә конкрет тапшырыглар вердијимиз һалда, хәбәрдарлыг етмәдән верилән тапшырыгларда бир үмумилик олур. Мәсәлән, «поезија дәгигәләри»ндән бириндә шакирдләрә тапшырырам ки, кәләчәкдә биз Вәтән, Бөјүк Вәтән мүһарибәси, мәһәббәт, достлуг, мәрдлик вә с. мөвзуларында ше'рләр сорушачағыг. Сиз һәмишә бу тәдбирә һазыр олмалысыныз. Ахы өјрәндијиниз ше'рләр һәм дә сизин синифдәнхарич охунуздур. Бу исә сизин әдәбијјата даир биликләринизин кенишләнмәсинә сәбәб олур.

Шакирдләрин мүстәгил билик әлдә етмәләри үчүн синифдәнхарич охудан истифадә үсулларынын бә'зи мәсәләләриндән бәһс етдик. Әлбәттә, синифдәнхарич охуну тәдрис просеси илә әлагәләндирмәкдән өтрү шакирдләрин мүстәгил билик әлдә етмәләри имканлары јухарыдакыларла мәһдудлашмыр. Фәндахили вә фәнләрарасы әлагәнин мүхтәлиф формаларындан истифадә мәсәләси мүәллимдән јүксәк һазырлыг тәләб едир. Бу ишдә шакирдләрин мәдәни-күтләви тәдбирләрә чәлб едилмәсинин, бәдии өзфәалијјәт дәрнәјиндә, драм вә елми дәрнәкләрдә иштиракынын, мәктәб радио говшағынын вә саирәнин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

ОРТА МӘКТӘБДӘ Ч. МӘММӘДГУЛУЗАДӘ НӘСРИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Офелја ПИРИЈЕВА,
Азәрб. ЕТПЕИ-нин аспиранты

Ч. Мәммәдгулузадәнин нәср әсәрләри 60 илә јахындыр ки, мәктәбләримиздә тәдрис едилмәкдәдир. Мүхтәлиф дөврләрдә јазычынын «Буз», «Уста Зејнал», «Гузу», «Данабаш

кәндинин әһвалатлары» вә с. һекајәләри орта мәктәб дәрсликләриндә вә програмларында өзүнә мөһкәм јер тутмушдур. Бүтүн бунлар Ч. Мәммәдгулузадәнин өлмәз ирсинә бөјүк мәһәббәтлә јанашы, Азәрбајчан сәнәткарларынын әмәјинә верилән һәгиги гијмәтдир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин нәсри мәктәбдәки тәдрис иши илә о гәдәр үзви сурәтдә бағлыдыр ки, онсуз әдәбијјат курсуну тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Бу да јазычынын јүксәк сәнәткарлығынын, галдырдығы проблемләрин һәјатилијинин зәрурилијинин нәтичәсидир.

Әдибин орта мәктәбдә тәдрис олунан «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Гурбанәли бәј», «Почт гутусу», «Буз», әлавә оху материалларындан «Бәлкә дә гајтардылар» кими өлмәз повест вә һекајәләри шакирдләрин коммунист тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Ч. Мәммәдгулузадә нәсрдә, һәр шејдән әввәл, тәнгиди реалистдир. О, өз һекајәләриндә бөјүк усталыгла һәјаты— варлығы дәриндән олдуғу кими гәләмә алыр.

Мәсәлән, јазычы «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндә кәндин ики барышмаз, дүшмән чәбһәјә ајрылдығыны вә бу чәбһәләрин арасында ағыр вә кәскин өлүм-дирим мүбаризәси кетдијини реалист бир тәрздә гәләмә алмышдыр. Бу чәбһәләрин бириндә мәзлум, јазыг, һәлә гуртулуш јолуну тапа билмәјән, инилтиләрлә дә олса, е'тираз едән мәммәдһәсән әмиләр, зејнәбләр, о бирисиндә исә бүтүн инсани һиссләрини итирмиш залым, икиүзлү, әхлагсыз вә гәддар худајар бәјләр, чар мә'мурлары, руһаниләр дурур.

Мирзә Чәлилин портрет һекајәләриндән олан «Гурбанәли бәј» VII синифдә тәдрис олунур. Гурбанәли бәј кобудлуғу, гәддарлығы, худбинлији, јохсул күтләјә гаршы амансызлығы илә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндәки Худајар бәји хатырладыр; јени мүһит вә шәраитдә онун давамыдыр. Данабаш кәнди авамлығын, керилијин, фанатизмин рәмзидирсә, Гапазлы кәнди феодал зүлмүнүн, зоракылығын һөкм сүрдүјү јердир. Худајар бәј дејәндә зоғал ағачы, Гурбанәли бәј дејәндә хәнчәр јада дүшүр.

Совет һакимијјәти илләриндә гәләмә алдығы «Буз» һекајәсиндә әдиб ушаглары јумор васитәси илә мәзәммәт едир. Онлара сатира илә дејил, ислаһедичи тәбәссүмлә күлүр. Күчәдә сөјүшмәк, далашмагла күн кечирән ушагларын вәзијјәтинә ачыјыр. Онлары бу ибрәтамиз һадисәдән нәтичә

Scanned with CamScanner

чыхармаға, сә'јлә охумаға, мәктәбин гәдрини билмәјә чағырыр.

Орта мәктәбин VII синфиндә әлавә оху кими верилән «Бәлкә дә гајтардылар» һекајәсиндә јени гурулушун тәнәззүлә уғрајачағыны бош хүлјаларла көзләјән көһнә дүнја пәрәстишкарларыны сатирик күлүшлә ифша етмишдир.

Бу кичик мәгаләдә Ҹ. Мәммәдгулузадә нәсринин бүтүн хүсусијјәтләринин тәдриси һаггында данышмаг гејри-мүмкүндүр. Буна көрә дә демократ јазычынын јалныз ән ширин, дузлу вә бөјүк усталыгла јаздығы «Почт гутусу» һекајәсинин тәдриси һаггында мүфәссәл дајанмағы лазым билирик.

Јени програмлара кечилмәси илә әлагәдар олараг тәртиб олунан V синфин «Әдәбијјат» дәрслијинә бир сыра әсәрләрлә јанашы, Азәрбајчан нәсринин ән јахшы нүмунәләриндән олан «Почт гутусу» һекајәси дә дахил едилмишдир. Бу көзәл сәнәт әсәри тәкчә Азәрбајчан һекајә жанрынын классик нүмунәси дејил, һабелә «бүтүн дүнја әдәбијјатында истәр сәнәткарлыг гүввәсинин дәринлијинә вә истәрсә дә ичтимаи тә'сирлијинә көрә бу һекајә илә јан-јана дура биләчәк новеллалар чох дејилдир».[1]

Ҹ. Мәммәдгулузадә јарадычылығынын I дөврүнүн мәһсулу олан бу әсәр һәм форма, һәм мәзмун, һәм дә үслуб бахымындан реалист Азәрбајчан нәсримизи истигамәтләндирмиш, кичик сүжет дахилиндә дәрин фикирләр ифадә етмәк мејлини гүввәтләндирмишдир.

«Почт гутусу» һекајәсиндә Ҹ. Мәммәдгулузадә о заманкы Азәрбајчан кәндлиләринин дүшүнчә вә һәјат тәрзини үмумиләшдирмиш, бәј-мүлкәдар ағалығына, онларын әхлаг вә тәрбијәсинә мүнасибәтини билдирмишдир.

Әсәрин тәдрисинә програмда 2 саат вахт ајрылмышдыр.[2] Габагчыл әдәбијјат мүәллимләримиз һәмин вахты ашағыдакы кими планлашдырырлар.

I саат: а) мүәллимин кириш сөзү; б) һекајәдәки чәтин сөз вә ифадәләрин изаһы; в) һекајәнин мүәллим вә бир нечә шакирд тәрәфиндән охунмасы; г) суал-чавабла һекајәнин мәзмунунун мөһкәмләндирилмәси; д) евә тапшырыг: һекајәнин мәзмунуна аид план тәртиб етмәк вә һәмин план әсасында мәзмунун нағыл едилмәсини өјрәнмәк.

II саат: а) евә верилмиш тапшырығын јохланмасы; б) әсәрин тәһлили: Новрузәли вә Вәли хан сурәтләри; в) әсәрин бәдии хүсусијјәтләри; г) јумор һаггында мә'лумат; ғ) мүәллимин јекун сөһбәти; д) евә тапшырыг: ингилабдан әввәлки јохсул фәһләләрлә мүасир колхозчуларын һәјатыны мүгајисәли шәкилдә әкс етдирән кичик инша јазмаг вә әсәрә иллүстрасијалар чәкмәк.

Мә'лумдур ки, V синифдә јазычынын тәрчүмеји-һалынын өјрәнилмәси тәләб олунмур. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, әсәри өјрәдилән јазычы вә ја шаирин һәјатына мүрачиәт етмәјә еһтијач јохдур. Мүәллим өјрәдиләчәк әсәрин мәзмунуну дәриндән мәнимсәтмәк, она олан марағы даһа да артырмаг мәгсәдилә јазычынын тәрчүмеји-һалындан гысача мә'лумат вермәли, һәм дә бу заман елә епизодларын үзәриндә дајанмалыдыр ки, онлар билаваситә өјрәдилән әсәрлә әлагәдар олсун.

Габагчыл әдәбијјат мүәллимләримиз (З. Имангулијева—Бакыдакы 176 нөмрәли мәктәб; М. Ҹаббарова—Бакыдакы 182 нөмрәли мәктәб; Ш. Мәммәдова—Бакыдакы 240 нөмрәли мәктәб вә с.) јазычынын тәрчүмеји-һалындан «Почт гутусу» илә даһа чох әлагәдар олан мараглы епизодлары нағыл едирләр.

Шакирдләр һәмин кириш сөзүндән өјрәнирләр ки, Ҹ. Мәммәдгулузадә «Почт гутусу» һекајәсини 1903-чү илин 12 нојабрында Иравада јазмышдыр.[1] Һәмин илдә јазычы хәстә арвадыны мүаличә етдирмәк үчүн Тифлисә кәлмиш вә бурада дөврүнүн көркәмли ичтимаи хадими, «Шәрги-Рус» гәзетинин нашири вә редактору Мәһәммәд аға Шаһтахтлы илә растлашмышдыр. Мәһәммәд аға Шаһтахтлы Ҹ. Мәммәдгулузадәјә Тифлисдә галыб, онун гәзетиндә ишләмәји тәклиф етмиш, јазычы да һәмин тәклифи гәбул едиб Тифлисдә галмышдыр. Бунунла әлагәдар Ҹ. Мәммәдгулузадәнин хатирәсиндән бир парчанын синифдә охунмасы шакирдләрин марағына сәбәб олур. Әдиб јазыр: «Хәстә өврә-

---

[1] М. Шакинјан. «Азәрбајчан нәсри проблемләри». «Әдәбијјат» гәзети, 2 ијун 1940-чы ил.

[2] Гејд: һәмин һекајәнин тәдриси илә әлагәдар А. Бабајевин һазырладығы «V синифдә әдәбијјат дәрсләри», («Маариф», Бакы, 1975-чи ил) адлы методик вәсаитдән дә истифадә етмәк олар.

[1] Бах: М. Пашајева, «Ҹ. Мәммәдгулузадә (Молла Нәсрәддин) архивинин тәсвири, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы нәшријјаты, Бакы, 1961, сәһ. 37.

тими Тифлисə кəтириб, бурада «Шəрги-Рус»ун саһиби Мəһəммəд аға Шаһтахтлыја раст кəлдим. Мəһəммəд аға сорушду ки, јазыдан-позудан нəјин вар? Мəн чибимдəн Новрузəлинин почт гутусуна кағыз салмаг һекајəсини чыхартдым вердим Мəһəммəд аға̄ја. Əдиби-мөһтəрəмимиз һекајəни охуја-охуја елə шиддəтлə күлүрдү ки, гоншулар бизə тəрəф тəəччүблə бахмаға башладылар. Бурада Мəһəммəд аға мəни зорла апарды дүшдүјүм «Гафгаз» меһманханасына вə мəним јатачағымы вə шејлəрими гојду фајтона, мəни апарды евинə ки, кəрəк галам, онун гəзети үчүн һекајə јазан олам.

Мəн галдым...»[1].

«Почт гутусу» һекајəси Ч. Мəммəдгулузадəнин илк мəтбу əсəри олуб, һəмин «Шəрги-Рус» гəзетинин 1904-чү илин 16—18 јанварында, 5-чи вə 6-чы нөмрəлəриндə чап олунмушдур. Сонра мүəллиф ону өзү русчаја чевирəрəк, «Новое обозренје» гəзетиндə дəрч олунмасына наил олмушдур.[2]

Мүəллимлəримиз чох һаглы олараг һекајəнин охусуна башламаздан əввəл, əсəрдəки бир сыра чəтин сөз вə ифадəлəри (тəвəгге, фəрш, пишваз, вəгт, кəндхуда, сəмт, тајфа вə с.) ајдынлашдырыр вə онлары шакирдлəрин лүғəт дəфтəрлəринə јаздырырлар. Һекајəнин лүғəти үзəриндə бу чүр ишин əһəмијјəти ондан ибарəтдир ки, «шакирдлəр охуначаг əсəрдəки јени вə чəтин сөзлəрлə таныш олур... белəликлə дə, əсəрə мараг артыр вə бу, бөјүк тə'лим-тəрбијəви нəтичəлəр верир».[3]

Һекајəдəн кичик бир һиссəнин мүəллимин нүмунəви охусундан сонра, ајры-ајры шакирдлəр əсəри һиссə-һиссə охујуб тамамлајырлар.

Синифдə əсəрин мүəллим вə шакирдлəр тəрəфиндəн охунмасы вачибдир. Чүнки мүəллимин ифадəли охусу васитəсилə шакирдлəр бу фикрə вə нəтичəјə кəлмəлидирлəр ки, «ифадəли охумаг—бу, сəслə əсəрин идеја вə мəзмунуну вермəк демəкдир».[1] Мəтнин охусунун шакирдлəр тəрəфиндəн давам етдирилмəси исə «онлары шүурлу охуја һазырламагла бəрабəр, шакирдлəрин һəм охусунда, һəм дə нитгиндə ифадəлилик вəрдишлəри јарадыр».[2]

Шакирдлəрин охусу заманы мүəллим онларын ајдын диксијасына, орфоепија нормаларына риајəт етмəсинə, мəнтиги вурғудан истифадə етмəк бачарығына, ајры-ајры ифадəлəри дүзкүн тəлəффүз етмəсинə диггəт јетирмəлидир. Мəтнин охусу баша чатдыгдан сонра мүəллим рəссам Қ. Қазымовун əдибин һекајəси əсасында чəкдији «Почт гутусу» адлы рəсм əсəриндəн иллүстрасијаны нүмајиш етдирир. Бу, шакирдлəрин бөјүк марағына сəбəб олур. Бундан сонра мүəллим шакирдлəрлə охунмуш һекајə əтрафында мүсаһибə тəшкил едир.

Мүшаһидəлəримиз көстəрир ки, габагчыл əдəбијјат мүəллимлəримиз охусу јенича баша чатмыш əсəр һаггында шакирдлəрин рə'јини өјрəнмəк, һекајəдəн алдыглары тəəссүраты динлəмəк мəгсəдилə синфə бир сыра суаллар верирлəр. Бу суаллар ашағыдакы мəзмунда олур:

1) Охудуғумуз һекајəдə хошунуза кəлəн нə олду?

2) Əсəрдəки һансы епизод сизə даһа дəрин тə'сир бағышлады?

3) Халгымызын ингилабдан əввəлки һəјаты һаггында нə өјрəндиниз?

4) Əсəрдəки сурəтлəр һаггында нə дејə билəрсиниз? вə с.

Белə мүсаһибəни кечирмəкдəн мəгсəд илк охунун шакирдлəрə нечə тə'сир етдијини, онларын мəзмуну нечə гаврадыгларыны ашкара чыхармаг, һəм дə мəктəблилəрдə өјрəнилəн əсəрə үмуми мараг ојатмагдыр.

Мүсаһибəјə синифдəки бүтүн шакирдлəри чəлб етмəк үчүн, мүəллим əсəрин мəзмунуну дəриндəн өјрəнмəк ишинə һəвəси күчлəндирир. Бу мəгсəдлə мүəллим синифдə һекајəнин вал јазысындан истифадə едир.

---

[1] Ч. Мəммəдгулузадə. Əсəрлəри. III чилд, сəһ. 713.

[2] Ч. Мəммəдгулузадəнин архивиндə əсəрин 1934-чү илдə, әдибин һəјат јолдашы Һəмидə ханым тəрəфиндəн рус дилинə тəрчүмə олунмуш 12 вəрəгə һəчминдə əл јазмасы да сахланылыр. (Бах: М. Пашајева, «Ч. Мəммəдгулузадə (Молла Нəсрəддин) архивинин тəсвири». Азəрбајчан ССР Елмлəр Академијасы Нəшријјаты. Бакы, 1961, сəһ. 37).

[3] А. Бабајев вə башгалары. Орта мəктəбдə əдəбијјат тəдриси, I һиссə, «Маариф» нəшријјаты, Бакы, 1976, сəһ. 276.

[1] М. А. Рыбникова. Очерки по методике литературного чтенија. 3-е издание. Государственное Учебно-Педагогическое Издательство Министерства Просвешенија РСФСР, Москва, 1963, стр. 146—147.

[2] В. В. Голубков. Методика преподаванија литературы. Учпедгиз, М., 1938, стр. 1[illegible].

«Почт гутусу» һекајәси республикамызын халг артистләри Әлиаға Ағајев (Новрузәли), Ағасадыг Кәрајбәјли (Вәли хан) вә әмәкдар артист Мәһлугә Садыгованын (апарычы) ифасында вала көчүрүлмүшдүр. Лакин вал јазысыны бүтүнлүкдә динләмәк чох вахт апардығындан (25 дәг.) мүәллимин онун анчаг бир һиссәсиндән («Хан. башына дөнүм, мән кағызы бурадан апардым, кетдим чыхдым нәчәлник диванханасынын јанына» чүмләсиндән «Мәни дөјә-дөјә апарыб салдылар дама»дәк) истифадә етмәси мәсләһәтдир.

Мә'лум олдуғу кими. әсәрин бөјүк бир һиссәси јығчам психоложи диалоглардан ибарәтдир. Одур ки, һекајәни асанлыгла драматик сәһнәјә чевириб охумаг олар. Һәмин әсәрин өјрәдилмәсинә гәдәр шакирдләр драматик оху һаггында мә'лумат алмамышлар. Бу, шакирдләрә илк драматик оху вәрдишләри ашыламагла бәрабәр, һәм дә кәләчәкдә синифдә өјрәдиләчәк драм әсәрләринин охунмасы ишини дә асанлашдырачагдыр. Експеримент көстәрди ки, «Почт гутусу» һекајәсинин драматик охусуну тәшкил етмәклә мәзмуну шакирдләрә асанлыгла мәнимсәтмәк олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һекајәнин мәзмунуну өјрәтмәклә әлагәдар иш апармадан, шакирдләри мәтн үзәриндә ишләтмәдән, көстәрилән вал јазысынын сәсләндирилмәсинин о гәдәр дә еффекти олмур. Буну 182 №-ли мәктәбдә апардығымыз експеримент заманы да јәгин етдик. Белә ки, експериментал синифдә шакирдләр һәмин вал јазысына әсәрин мәзмунуну өјрәндикдән сонра гулаг асмышлар. Бу һәм мәзмунун дәриндән өјрәнилмәсинә көмәк етмиш, һәм дә шакирдләри һекајәнин драматик охусуна һазырламышды.

Бундан сонра мүәллим мәзмунун мөһкәмләндирилмәси илә әлагәдар синифдә ашағыдакы шәкилдә суал-чаваб апарды.

М.—Вәли хан мәктубу кимә вә нә мәгсәдлә јазмышды?

Ш.—Вәли хан досту Чәфәр ағаја мәктуб јазыб, бир һәфтәјәдәк арвад-ушағы илә Иравана кәләчәкләрини хәбәр верирди. О хаһиш едирди ки, Чәфәр ага онларын отагларынын дөшәнмәси вә печләрин јандырылмасы үчүн тәдбир көрсүн. Јохса, хәстә арвады үчүн нараһатлыг јарана биләр.

М.—Новрузәли кимдир вә о. шәһәрә нә үчүн кәлмишди?

Ш.—Новрузәли «Итгапан» кәндинин сакинидир. О, һәрдән бир ханын јанына кәләр вә она пај кәтирәрди. Бу дәфә дә о, хана тојуг-чүчә, јумурта, ун кәтирмишди.

М.—Хан Новрузәлини көрчәк она нә тапшырды?

Ш.—Хан јаздығы мәктубу Новрузәлијә вериб, ону почт гутусуна салмағы тапшырды.

М.—Новрузәли нечә һәрәкәт етди?

Ш.—Новрузәли почтхананын јанына кәлдикдән сонра, мәктубла нә чүр рәфтар етмәк барәдә хејли фикирләшди. Лакин сонрадан бир ермәни ушағынын вә рус арвадынын кағызы гутуја салдыгларыны көрүб чүр'әтләнди, о да ханын вердији кағызы гутуја салыб, кери гајытмаг истәди. Лакин елә бу вахт почт гуллугчусу кәлиб мәктублары гутудан чыхарды вә апармаг истәјәндә, Новрузәли онунла далашыб ханын мәктубуну кери алмаг истәди. Новрузәли почт гуллугчусуну дөјдүјүнә көрә ону һәбс едиб дама салдылар.

М.—Новрузәли почт гуллугчусуна нә үчүн мүгавимәт көстәрди?

Ш.—Новрузәли авам вә савадсыз кәндли иди. О билмирди ки, мәктуб почт гутусуна салындыгдан сонра, онун лазыми јерә чатдырылмасы почт гуллугчусунун ишидир. Одур ки, Новрузәли почт гуллугчусуну оғру һесаб едиб онунла далашмышды.

М.—Новрузәли сурәти сизә нечә тә'сир бағышлады?

Ш.—Новрузәли ханы өз ағасы һесаб едир, она «өләнә кими сәнә гулам»—дејир. О һәлә почт гутусунун нә олдуғуну баша дүшмәјән, авам кәндли олса да. сәмими вә сәдагәтлидир.

М.—Бәс Вәли хан һаггында нә дејә биләрсиниз?

Ш.—Вәли хан она сон дәрәчә сәдагәтли олан Новрузәлијә һөрмәт етмир. Јолдан кәлдијинә бахмајараг, она динчәлмәјә белә имкан вермәдән, почтханаја көндәрир вә сонра ону јаддан чыхарыр. Анчаг арадан ики саат кечәндән сонра хатырлајыр ки, Новрузәлини почта көндәриб.

Новрузәлини замина көтүрүб. евә кәләндән сонра да, хан она гајғы көстәрмир. Новрузәлинин авамлығына гәһ-гәһ чәкиб күлүр. «Новрузәли ач-ачына бош ун чувалларыны ач улағын үстүнә салыб» кәндә гајыдыр.

М.—Сиз биләп, Ч. Мәммәдгулузадәнин әсәрдәки сурәтләрә мүнасибәти нечәдир?

Scanned with CamScanner

Ш.—Јазычы хана мәнфи мүнасибәт бәсләјир. Онун симасында кәндлиләри адам јеринә гојмајан Азәрбајчан бәј вә ханларыны тәнгид едир.

Јазычы Новрузәлини дә тәнгид едир, онун авамлығына күлүр, лакин о истәјир ки, Новрузәли беләә авам вә ачиз олмасын. Онун чатышмајан чәһәтләрини тәнгид етмәклә, новрузәлиләри авамлығын, керилијин дашыны атмаға сәсләјир.

Нөвбәти дәрс үчүн шакирдләр евдә тәхминән ашағыдакы мәзмунда план тутурлар.

План

1. Вәли хан достуна мәктуб јазыр.
2. Новрузәли хана совгат кәтирир.
3. Хан јаздығы мәктубу почта салмағы Новрузәлијә тапшырыр.
4. Новрузәли почт гутусунун јанында.
5. Новрузәли почт гуллугчусу илә далашыр.
6. Новрузәлини һәбс едирләр.
7. Хан Новрузәлинин заминә көтүрүр.
8. Мәһкәмә Новрузәлијә үч ај һәбс чәзасы кәсир.

2-чи саатда шакирдләр планын һәр бәнди үзрә әсәрин мәзмунуну нағыл едирләр. Көркәмли методист алимләримиз план тәртибинин әһәмијјәтини, бу ишин вачиблијини көстәрәрәк јазырлар: «Әдәби материалларын планынын тәртиби материалын өјрәнилмәси просесиндә шакирдләрә үмуми истигамәт верир, мәзмунун даһа дәриндән мәнимсәнилмәсинә көмәк едир. Бу, ејни заманда материалын мәзмунунун ардычыл вә системли шәкилдә нағыл едилмәсини хејли асанлашдырыр».[1]

Сорғу просесиндә ајдын олур ки, шакирдләр ев тапшырығыны һәвәслә јеринә јетирмиш, һәтта әксәријјәти ајрыајры сурәтләрин сөзләрини дә әзбәрләмишләр.

Бундан сонра мүәллим әсәрдәки сурәтләрин тәһлилинә зәмин јаратмаг мәгсәди илә синифдә һекајәдән анчаг Новрузәли илә Вәли ханын диалогларыны охутдурур. Шакирдләр вал јазысында һекајәнин драматик охусуну динләдикләриндән, охуда һәвәслә иштирак едирләр. Һекајәнин драматик охусундан сонра мүәллим шакирдләрә әсәрдәки ики әсас сурәт—Новрузәли вә Вәли хан сурәтләрини мүгајисә етмәји тәклиф едир. Јазы тахтасына һәр сурәти характеризә едән хүсусијјәтләри јазылыр.

[1] А. Бабајев вә башгалары, «Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси», I һиссә, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1976, сәһ. 287.

Новрузәли сурәти	Вәли хан сурәти
Новрузәли јохсулдур.	Хан варлыдыр.
Новрузәли әмәксевәрдир, әлинин зәһмәти илә јашајыр.	Хан кәндлиләрин алын тәри һесабына јашајыр.
Новрузәли савадсыздыр, авамдыр, лакин чох һөрмәтчилдир.	Хан савадлы олса да, кәндлини адам јеринә гојмур, она һөрмәт етмир.
Новрузәли аиләсинин боғазындан кәсиб, һалал зәһмәти илә газандыгларындан хана совгат кәтирир.	Хан узаг јолдан кәлмиш, јорулмуш Новрузәлини евә белә дә'вәт етмир. Дустагханадан чыхдыгдан сонра она јемәк вермир. Новрузәли ач-ачына кәндә гајыдыр.
Новрузәли хана сәдагәтлидир.	Хан бу е'тибара лајиг дејилдир.
Она «мән өләнә кими сәнә гулам» дејир.	Новрузәли, онун талејин ханы гәтијјән марагландырмыр.

Белә мүгајисә әсәрдәки сурәтләрин дахили аләмини, мә'нәвијјатыны үзә чыхармаға көмәк едир. Бундан сонра мүәллим шакирдләрә јумор һаггында мә'лумат верир вә дејир ки, Азәрбајчан әдәбијјатында јуморун ән јахшы нүмунәләрини Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә Сабир, Ә. Һагвердијев вә башгалары јаратмышлар. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәси јуморун ән јахшы нүмунәләриндәндир.

Јумор инчә вә мә'налы күлүшдүр. Бу күлүш васитәси илә јазычы һәм әсәрдәки гәһрәманын вә ја тәсвир етдији һадисәнин күлүнчлүјүнү көстәрир, һәм дә чатышмазлыглары арадан галдырмаға чағырыр. Охучу «Почт гутусу» һекајәсиндәки Новрузәлинин дүшдүјү вәзијјәтә күлүр. Ејни заманда ондакы сәмимијјәти, садәлији көрүб, гәһрәмана рәғбәт бәсләјир вә тәбиәтиндәки керилијин арадан галдырылмасыны арзулајыр.

Беләликлә; шакирдләр өјрәнирләр ки, Ҹ. Мәммәдгулузадә «Почт гутусу» һекајәсинин гәһрәманыны күлүшлә тәрбијәләндирмәк, гүсурларыны арадан галдырмаг истәмишдир.

Габагчыл мүәллимләримиз «Почт гутусу» һекајәсинин өјрәнилмәсини ашағыдакы мәзмунда јекунлашдырырлар:

Scanned with CamScanner

—Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәси Азәрбајчан әдәбијјатынын гијмәтли нүмунәләриндәндир. Бу һекајәдә әдиб ади бир һадисә илә бөјүк бир һәјат тәрзини вермишдир. Јазычы һекајәдә һәм кәндли синфинә, һәм дә һаким тәбәгәләрә мүнасибәтини билдирмишдир.

Һекајәнин јазылдығы дөврдә адамларын комедијаја, күлүшә күчлү мејли вар иди. Ч. Мәммәдгулузадәнин күлүшдән истифадә етмәклә чатышмазлыглары ифша етмәси дә бунунла әлагәдар иди. О, әсил һәгигәти күлә-күлә демәк, беләликлә охучусуну баша салмаг истәјирди.

Ч. Мәммәдгулузадә Новрузәли васитәсилә о дөврдәки авам Азәрбајчан кәндлиләринин үмумиләшдирилмиш сурәтини јаратмышдыр. Јухары синифләрдә сиз Ч. Мәммәгулузадәнин јаратдығы даһа бир нечә кәндли сурәти илә—«Гурбанәли бәј»дә Кәблә Гасым, «Гузу»да Кәблә Мәһәммәдһәсән, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәриндә Мәммәдһәсән әми илә таныш олачагсыныз. Лакин Новрузәли онларын һамысындан авам вә садәлөвһдүр. Бунунла белә, әдибин тәсвириндә јохсул кәндли Новрузәли Вәли хандан чох јүксәкдә дурур. О, зәһмәткешдир, достлугда сәдагәтлидир, һөрмәтчил вә е'тибарлыдыр.

Белә бир инсаны әдәбијјата кәтирмәк, ону үмумиләшдирилмиш бир сурәт кими јүксәјә галдырмаг әдәбијјатымызда бөјүк бир јенилик иди.

Әсәрин дили чох садә, халг данышыг дилиндәдир. Бу һекајәдә дәрин фикир вә јығчамлыг вардыр.

Һекајәнин ады да чох мүвәффәгијјәтли сечилмишдир. Бу ад әсәрин өзүндән, һадисәләрин кедишиндән јаранмышдыр. Һекајә үчүн башга ад сечмәк, санки мүмкүн дејилдир. Елә бил «Почт гутусу» башга бир адла әвәз едилсә, һекајәдән гијмәтли бир шеј итәр. Бу да тәсадүфи дејил. Мүәллиф бу аддан бир васитә кими истифадә етмиш, өлмәз бир әсәр јаратмышдыр.

Бу күн Совет Азәрбајчанынын шәһәр сәвијјәсинә гәдәр јүксәлмиш кәндләринә, онун адамларына баханда, истәр-истәмәз Новрузәли јада дүшүр. Заманын, дөврүн ачиз вәзијјәтә салдығы бу кәндлијә адамын јазығы кәлир. Гәлбимиз Совет һөкумәти сајәсиндә әбәди азадлыға чыхмыш, тәрәгги едиб әсил инсанлыг лəјагәти газанмыш Азәрбајчан кәндлиләри үчүн, совет адамлары үчүн ифтихар һисси илә вурур. Өз әмәји илә учалмыш Сәрдар Имрәлијеви, Шабан Рзајеви вә јүзләрлә башгаларыны хатырлајырыг. Халгымыза хошбәхтлик бәхш етмиш Совет һөкумәтинә, доғма Коммунист Партијасына миннәтдарлығымызы билдиририк.

Белә јекун сөзүндән сонра мүәллим шакирдләрә әсәрин мәзмуну үзрә иллүстрасијалар чәкмәји тапшырыр. Мүшаһидәләримиз көстәрир ки, шакирдләрин һамысы олмаса да, чоху Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәси үзрә мараглы иллүстрасијалар чәкирләр. Онлар тәхминән ашағыдакы мөвзулар үзрә олур: «Новрузәли хана совгат кәтирир», «Новрузәли почт гутусунун јанында отуруб нә едәчәјини билмир», «Новрузәли горха-горха мәктубу гутуја салыр», «Новрузәли һәбсханада» вә с.[1]

IV-VIII СИНИФЛӘРИН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ИНША ЈАЗЫЈА ВЕРИЛӘН ТӘЛӘБЛӘРИН ЈЕРИНӘ ЈЕТИРИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Нурпаша ҺҮММӘТОВ
Шәки, Охуд кәнд орта мәктәбинин мүәллими,
педагожи елмләр намизәди

Билдијимиз кими, орта мәктәбдә бүтүн фәнләр үзрә јени тәдрис програмына кечилдији үчүн Азәрбајчан дили програмынын да мәзмуну вә гурулушу чох дәјишилмишдир.

Әввәлки програмда әсасән грамматика вә јазы гајдаларынын тәдриси нәзәрдә тутулурду. Јени програмда исә үслубијјат вә нитг мәдәнијјәти мәсәләләринә дә диггәт јетирилмиш, шакирдләрдә рабитәли нитгин инкишафы үчүн истифадә едилмәси вачиб олан метод вә үсуллар мүәјјәнләшдирилмишдир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрдә рабитәли нитгин, мәнтиги тәфәккүрүн, һадисәләри дәриндән дујмаг вә онун һаггында

[1] «Почт гутусу» һекајәси «Азәрбајчан телефилм бирлији» тәрәфиндән екранлашдырылмышдыр. Имкан олан јерләрдә мүәллим шакирдләрин һәмин филмә бахышыны да тәшкил етмәлидир.

мүһакимә јүрүтмәк габилијјәтинин инкишафы үчүн дәрсдә ајры-ајры мөвзуларын тәдриси илә әлагәдар јарым-мүстәгил, мүстәгил вә мүстәгил-јарадычы чалышмалардан дүзкүн истифадә едилмәлидир.

Мән бу мәгаләдә јалныз Азәрбајчан дилиндән һәр һансы бөлмә вә ја мөвзу илә әлагәдар апарылан мүстәгил-јарадычы чалышмалара, јә'ни тәсвири вә мүһакимә характерли иншалара верилән тәләбләрлә әлагәдар өз тәчрүбәмдән данышмаг истәјирәм.

Мә'лумдур ки, мүшаһидә апармаг, мүстәгил дүшүнмәк, һадисә вә әһвалатлары тәһлил етмәклә онлары рабитәли нитг дахилиндә әкс етдирмәк габилијјәтинин инкишафы Азәрбајчан дили дәрсләриндә һәјата кечирилән педагожи ишин ән мүрәккәб формаларындандыр. Чүнки имла вә ифадә јазылардан фәргли олараг, шифаһи вә јазылы инша заманы шакирдин мүстәгиллији вә јарадычылығы даһа чох үстүнлүк тәшкил едир. Шакирдләр бу нөв јазылар заманы һәјата даһа чох ачыг көзлә бахыр, көрдүјү вә ешитдикләри илә һәјата, чәмијјәтә даһа јахындан бағланырлар.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин шәхси һәјат тәчрүбәси әсасында, онларда рабитәли нитгин инкишафы үчүн апарылан јарадычы чалышмалар нөвүнә көрә мүхтәлиф олдуғу кими, һәјат фактлары әсасында иншаларын апарылмасы үсуллары да мүхтәлифдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, һәјат фактлары әсасында иншаларын дүзкүн тәшкили үчүн ашағыдакылар шәртдир:

1. Шакирд мөвзуну дәрк етмәлидир. Јә'ни о нәдән јазачағыны анламалыдыр. Мәсәлән, дәрк етмәлидир ки, «Идман мејданчасында бир күн», «Дүнән идман мејданчасында» мөвзуларыны ејниләшдирмәк олмаз; «Идман мејданчасында бир күн» мөвзусу илә әлагәдар орада баш верән һәр һансы күнә аид әһвалатлардан бәһс едә билдији һалда, «Дүнән идман мејданчасында» мөвзусу үзрә иншада јалныз дүнәнки ишини әкс етдирә биләр. «Баһар», «Көзәл баһар», «Баһар ләвһәләри» кими мөвзулар арасында да бу чүр фәргләр олдуғуну дујмадан шакирд онлара аид мүвәффәгијјәтли инша јаза билмәз.

Демәли, шакирд илк нөвбәдә мөвзунун сәрһәддини, мөвзу илә әлагәдар нәдән бәһс едәчәјини баша дүшмәлидир.

2. Иншанын мүвәффәгијјәти үчүн мөвзуја ујғун материал сечилмәлидир. Мәсәлән, екскурсија әсасында «Тарлада» мөвзусунда инша заманы шакирд мүшаһидә етдикләринин һамысындан бәһс едә билмәз. О, мөвзуја аид биринчи дәрәчәли мәсәләләри сечмәји бачармалыдыр.

3. Шакирд инша үчүн сечдији материаллары системә салмалы, ону һансы ардычыллыгла верәчәјини дәгигләшдирмәлидир. Буна көрәдир ки, о, план тәртиб етдикдән сонра топладығы фактлар әсасында мүстәгил јаза билир.

4. Шакирд инша мөвзусунун характеринә ујғун форма сечмәлидир. О, дәрк етдији варлығын тәсвири пријомуну мүәјјәнләшдирмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирд иншалары әсасән һекајә (нағыл) вә тәсвири жанрда олур. Онларда (шакирд иншаларында) мүһакимә елементләри чох олдугда дејирик ки, тәсвир формасында олан бу јазы мүһакимә характерлидир. Даһа доғрусу, мүһакимә характерли иншалар да һекајә (нағыл), тәсвир жанрларына дахил олан јарадычы јазыларын бир нөвү сајыла биләр.

5. Шакирдин јарадычы иши олан иншалар бә'зән гәзет мәгаләси, бә'зән очерк вә бә'зән дә һекајә формасында гурулур. Бу жанрларда әсәрләрдә јазычынын һәјаты, варлығы тәсвир етмәк пријомлары мүхтәлиф олдуғу кими, шакирд иншаларында да һадисәләрин, әһвалатларын тәсвири заманы мүхтәлиф јарадычылыг пријомларындан истифадә едилир.

Шакирд өз фикрини мүәјјән етдији форма дахилиндә дүзкүн, әсасландырылмыш шәкилдә ифадә етмәји бачармалыдыр, Буна наил олмаг үчүн ашағыдакылар шәртдир:

а) Иншанын гурулушча мүкәммәллијини тә'мин етмәк үчүн чох заман мүшаһидә характерли јазыларда «Кириш», «Әсас фикри ифадә едән һиссә» вә «Нәтичә»нин олмасы. Киришдә шакирд әсас фикри сөјләмәк үчүн һазырлыг көрүр, зәмин һазырлајыр. Иншанын әсас һиссәсиндә әһатә олуна биләчәк мәсәләләр һаггында конкрет мә'лумат верир. Кириш о заман мүвәффәгијјәтли сајыла биләр ки, о (кириш) иншанын сонракы һиссәсиндәки фикирлә мөһкәм әлагәләндирилсин, онун чанлылығы, парлаглығы үчүн јардымчы олсун.

Мөвзуја аид фикирләр, демәк олар ки, иншанын әсас һиссәсиндә верилир. Нәтичәдә исә шакирд әһвалатын давамы вә қәләчәји вә ја мөвзуја аид тәәссүраты илә әлагәдар конкрет фикир сөјләјир. Мәсәлән, «Завода екскурсија» мөвзусунда инша јазан шакирд киришдә екскурсијаја һазырлыг, заводун гурулушу вә әһәмијјәти, әсас һиссәдә екскурсија заманы көрдүкләри, нәтичәдә исә екскурсијадан алдығы тәәссүрат вә

Scanned with CamScanner

ја заводун кәләчәјинә аид ешитдикләри һаггында гыса фикир сөјләјир. Шакирд мөвзу һаггында көрүшләрини иншанын әсас һиссәсиндә верир.

Демәли, һәр мөвзунун конкрет мәгсәди олур, шакирд иншасынын мәзмуну бүтөвлүкдә һәмин мәгсәдлә бағлы олмалыдыр.

б) Инша ваһид вәһдәт һалында мәзмун ифадә етмәлидир. Ајры-ајры чүмләләр, компонентләр арасында чохтәрәфли әлагә формалары јаратмадан шакирд иншада әсасландырылмыш бир фикри ифадә едә билмәз. Бир-биринә бағлы олмаја̄н, мәзмунча бир-бирини тамамлајан чүмләләр васитәсилә мүәјјән битмиш фикир ифадә етмәк мүмкүн дејил. Бу чәһәтдән ашағыдакы парча характерикдир. «Һәр тәрәфдә көзәл баһар тәравәти дујулур. Тарлаларда, мешәләрдә вә бағчаларда рәнкбәрәнк чичәкләр әтрафа әтир сачыр. Гушларын сәси бир-биринә гарышмышдыр. Биз һәвәслә гушларын нәғмәләрини динләјирик.

Баһарын белә севимли чағында бизим бағчамыза чичәкләр өз көзәллији илә мүхтәлиф бојалар чәкмишдир. Сағ тәрәфдәки саһәдә јеничә чүчәрмиш диррик биткиләри санки јерә јашыл халы салмышдыр».

Шакирд иншасындан көтүрүлмүш бир парчада ики абзас вә ики компонент вардыр. Биринчи компонентдә баһарын көзәллијиндән данышылыр. Икинчи компонентдә исә бағчанын көзәллији тәсвир олунур. Биринчи компонентдәки чүмләләр арасында заман вә сәбәб-нәтичә әлагәси вардыр. Чүнки әһвалатлар ејни заманда (баһарда) баш верир, бир әһвалат дикәринин төрәмәсинә сәбәб олур. Лакин компонентләр арасындакы әлагә формалары мүәјјәнләшдириләркән мә'лум олур ки, биринчи компонентин 3-чү чүмләси илә 2-чи компонентин биринчи чүмләси арасында мә'на бағлылығы вардыр. Баһарда һәр тәрәфин көзәллији тәсвир олундугдан сонра, онун (һәр тәрәфин) бир парчасы кими верилән бағчанын көзәллијиндән сөз ачылыр. 2-чи компонентин биринчи чүмләсиндәки «белә» сөзү исә компонентләри бир-биринә бағламаг васитәси кими ишләнилмишдир. Илк компонентин үчүнчү чүмләси илә сонракы компонентин биринчи чүмләси арасында мә'на бағлылығы вардыр. Демәли, биринчи компонентин сонундакы «Биз һәвәслә гушларын нәғмәсини динләјирик» чүмләси компонентләри бир-биринә бағлајан «фикир һәлгәсини» гырмышдыр. Бу чүмлә чыхарылдыгдан сонра компонентләр арасындакы әлагә бәрпа едилмиш олур.

в) Иншада фикирләрин хроноложи ардычыллыгла тәсвири нәзәрә алынмалыдыр. Мәсәлән, «Бизим кәндимиз» мөвзусунда инша јазан шакирд кәндин дүнәни, бу күнү һаггында данышмадан онун кәләчәји һаггында фикир сөјләјә билмәз.

г) Инша о вахт мүвәффәгијјәтли сајыла биләр ки, шакирд јазысында шејләри, һадисәләри тәсвир едәркән, кифајәт гәдәр дил ваһидләриндән—сөзләрдән истифадә едә билсин. Онун зәнкин сөз еһтијаты олсун.

ғ) Иншада фикрин рәванлығы, ахычылығы вә парлаглығы үчүн ајры-ајры чүмләләрин дүзкүн гурулмасы, јә'ни чүмләдә сөзләрин ганунаујғун шәкилдә сыраланмасы, услуби чәһәтдән биткинлији вачибдир. Чүмләдә сөз сырасы фикри мәгсәдәујғун шәкилдә ифадә етмәк имканы јарадыр. Бәдии әдәбијјатда олдуғу кими, иншада да ејни һөкмүн мүхтәлиф шәкилдә ифадә формалары вардыр. Шакирд чүмләдә сөзләрин сырасы дәјишиләркән јаранан јени мә'на чаларлығыны, услуби хүсусијјәтләри дәрк етмәдән биткин фикир сөјләјә билмәз. Нүмунә үчүн ашағыдакы чүмләләри нәзәрдән кечирәк:

Сара дәрсдән сонра јолдашлары илә клуба кәлди. Сара дәрсдән сонра клуба јолдашлары илә кәлди.

Сара јолдашлары илә клуба дәрсдән сонра кәлди.

Јолдашлары илә дәрсдән сонра клуба Сара кәлди.

Көрүндүјү кими, бу чүмләләрин һеч бири грамматик чәһәтдән түсурлу дејил. Лакин рабитәли нитг дахилиндә һәмин чүмләләр һеч дә бир-бирини әвәз едә билмәз.

д) Инша јазыларын мүвәффәгијјәтлилијинә наил олмаг үчүн шакирдә дилин бәдии тәсвир васитәләриндән јерли-јериндә истифадә етмәји өјрәтмәк лазымдыр. Чүнки јериндә ишләдилмиш бәдии тәсвир васитәләри илә данышдыгда вә ја јаздыгда фикирләрин тә'сир гүввәси артыр. Мәсәлән, «Мәрд вә горхмаз дөјүшчү полад синәсиндәки ган ләкәсини она истеһза илә бахан фашистдән кизләтмәк истәди» чүмләси илә «Дөјүшчү синәсиндәки ган ләкәсини она бахан фашистдән кизләтмәк истәди» чүмләсиндә верилмиш фикрин тә'сир гүввәси ејни дәрәчәдә ола билмәз.

е) Иншада шакирд чүмлә, абзас вә компонентләри мә'нача бир-биринә бағлајан сөзләрдән мүвәффәгијјәтлә истифадә

етмәлидир. Фикирләр арасындакы шәриклији көстәрмәк үчүн дә, дә; заман әлагәсини билдирмәк мәгсәдилә «сонра», «бу заман», «һәмин күн», «ејни вахтда», зиддијјәти экс етдирмәк үчүн «лакин», «анчаг», «буна бахмајараг»; фикирләри үмумиләшдирмәк вә јекунлашдырмаг үчүн «демәли», «беләликлә», «хүласә» кими сөзләрдән истифадә етмәк фајдалыдыр.

ә) Инша јазыларда «түфејли» сөзләрин ишләнилмәси, онун (иншанын) кејфијјәтинә пис тә'сир көстәрир. Шакирд иншасындан көтүрүлмүш ашағыдакы чүмләләри нәзәрдән кечирәк:

«Паркын бир тәрәфиндә дајанмышыг. Әтрафа баханда көрүрүк ки, һамы чалыр, ојнајыр. Әлиндә бајрагчыглары олан көрпә ушаглар да елә көрүнүр ки, әзиз бајрам шәрәфинә маһны охујурлар».

Биринчи чүмләдә «баханда көрүрүк», икинчи чүмләдә исә «елә көрүнүр ки,» сөзләри јеринә дүшмәмишдир.

о) Иншада ејни фикрин мүхтәлиф чүмләләр дахилиндә тәкрары, кениш фикрин кичик чүмләдә јерләшдирилмәси, тәһлил вә ја тәсвирин кенишләндирилмәси вә бир сыра башга сәһвләр јазыны һәм мәзмун, һәм дә формача гүсурлу һала салыр.

Биз IV—VIII синифләрин Азәрбајчан дили дәрсләриндә һәјат фактлары әсасында инша јазыларын шакирд јарадычылығынын инкишафы үчүн фајдалы шәкилдә тәшкилинә наил олмаг мәгсәдилә јухарыда һаггында данышдығымыз гајдалара әмәл олунмасына чалышырыг.

Бә'зи шакирд иншаларында бу саһәдә раст кәлдијимиз нөгсанлары да, мүвәффәгијјәтләри дә нөвбәти дәрсләрдә кениш тәһлил едирик. Тәчрүбә көстәрир ки, јарадычы јазылардакы нөгсанларын дүзкүн тәһлили вә онун төрәмәси сәбәбләринин кениш изаһы, шакирдләрин кәләчәк мүвәффәгијјәтләри үчүн зәмин јарадыр. Буна көрә дә мәктәбимиздә һәм инша јазыја һазырлыг, һәм дә инша јазыда бурахылмыш сәһвләрин тәһлили дәрсләринин мүвәффәгијјәтли шәкилдә апарылмасына чалышырыг.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ СОВЕТ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИЈИ ВӘ СОСИАЛИСТ БЕЈНӘЛМИЛӘЛЧИЛИЈИ ТӘРБИЈӘСИНИН ШАКИРДЛӘРӘ АШЫЛАНМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Афәт ӘҺМӘДОВА

Бакы, 225 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Шакирдләри вәтәнпәрвәрлик вә сосиалист бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә етмәк совет мүәллимләринин гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән биридир.

Мән бу вәзифәјә наил олмаг үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә едирәм.

Шакирдләрә вәтәнпәрвәрлик идејасынын инчәликләрини ашыламагда халг шаири С. Вурғунун V синифдә тәдрис олунан мәшһур «Азәрбајчан» ше'ринин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Чүнки бу ше'р республикамызы һәртәрәфли тәрәннүм едән поетик бир симфонијадыр. Һәмин ше'рдә вәтәнпәрвәрлик мотивләринин чох күчлү олмасы шакирдләрдә доғма јурдумуза мәһәббәт һиссини даһа да гүввәтләндирир вә онун азадлығы уғрунда даим мүбариз олмаға чағырыр.

Мән ше'ри кечмәмишдән әввәл шакирдләри С. Вурғунун ев музејинә апардым. Сонра С. Вурғун адына бағa кетдик. Шакирдләр шаирин бөјүк әзәмәтли һејкәлинин јанына чичәк дәстәләри гојараг бир анлыға шаирин хатирәсини сүкутла јад етдиләр. Бағдан гајыдаркән фәхри хијабана кәлиб шаирин гәбри үстүнә әклил гојдуг.

Ертәси күнү шакирдләри шаирин һәјат вә јарадычылығы илә таныш етмәк мәгсәдилә «Азәрбајчан» тәдрис филминә бахдыг. Филмә бахдыгдан сонра ше'рин тәдрисинә башладым. Әввәлчә ше'рин фоно-мүнтәхәбатда олан валыны (Лејла Бәдирбәјлинин ифасында) сәсләндирдим.

Синфә Азәрбајчанын хәритәсини кәтирмишдим. Чәтин сөзләрин вә тарихи шәхсијјәтләрин изаһы илә јанашы чоғрафи јер адларыны да шәрһ едәрәк хәритәдә көстәрдим.

Шакирдләр ше'рин мәзмунуну ифадәли оху вә изаһатдан сонра јахшы мәнимсәјирләр, лакин әһатәли шәкилдә

тәһлил едә билмирләр. Одур ки, Вәтәнә олан сонсуз мәһәббәти шакирдләримә чатдырмаг үчүн ше'рин тәһлилинә ашағыдакы бәнддән башладым.

Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, Јувам мәскәнимсән,
Анам, доғма вәтәнимсән!
Ајрылармы көнүл чандан?
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Ше'рдә Вәтәнимизин көзәллијини вә гүдрәтини шакирдләрин нечә мәнимсәдикләрини өјрәнмәк мәгсәдилә ашағыдакы әкс-әлагәни јарадырам.

М—Биз һансы республикада јашајырыг?

Ш—Биз Азәрбајчан республикасында јашајырыг.

М—Азәрбајчаны дүнјада танындан нәдир?

Ш—Азәрбајчаны дүнјада танындан онун тәбии сәрвәтләридир.

М—Шаир Азәрбајчан мәдәнијјәтини, әдәбијјатыны вә инчәсәнәтини һансы мисраларда тәсвир едир?

Шакирдләр һәмин мисралары әзбәрдән сөјләјирләр.

Ше'ри суал-чавабла јекунлашдырдыгдан сонра Азәрбајчан ССР халг артисти З. Ханларованын магнитофон лентинә јазылмыш «Азәрбајчан» маһнысыны (мусигиси Ә. Тағыјевиндир) шакирдләр дә хорла охујурлар.

Мөвзуја һазырлыг мәгсәдилә Азәрбајчанын тәбии көзәлликләрини әкс етдирән материалларын топланмасында шакирдләр мәнә јахындан көмәк едирләр. Дәрсдән сонра шакирдләрлә бирликдә Азәрбајчанын фүсункар көзәлликләрини вә тәбии сәрвәтләрини әкс етдирән стенд дүзәлтдик.

Вәтән мәһәббәти шакирдләрими узун мүддәт д ү ш ү н д ү р ү р. Елә бунун нәтичәсидир ки, V синифдә «Азәрбајчан» ше'ри әсасында јазылмыш «Күнәшли Азәрбајчаным» иншасында онларын Вәтәнә олан сонсуз мәһәббәти кениш ишыгландырылмышдыр.

Ашағыда шакирдләримдән Н. Һәсәнованын јазысындан кичик бир нүмунәни охучуларын нәзәринә чатдырырам:

«Мәним сәадәтим, башымын тачы, доғма республикам! Сән гартал кими мәғрур, шаһин кими вүгарлы, дәниз тәк чошгун, һәјат гәдәр көзәлсән. Сәнин һәр гарыш торпағын, һәр дашын мәним үчүн дүнјалар гәдәр гијмәтлидир.

Доғма дијарым Азәрбајчан! Сән әмәксевәр, гонагпәрвәрсән. Мән сәнинлә фәхр едирәм, доғма Азәрбајчаным».

Шакирдләри совет вәтәнпәрвәрлији вә социалист бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә етмәкдә VI синифдә Һ. Сеидбәјли вә И. Гасымовун бирликдә јаздыглары «Узаг саһилләрдә» повестинин тәрбијәви әһәмијјәти олдугча чохдур.

Повестин тәдрисинә һазырлыг мәгсәдилә шакирдләри әсәрин әсас гәһрәманы М. Һүсејнзадәнин ев музејинә апардым. Сонра онун јахын досту вә чәбһә јолдашы Мирдамәд Сејидовла көрүш кечирдим. Чүнки белә бир көрүшүн һәм әсәрин өјрәнилмәси, һәм ајры-ајры сурәтләрин характеризә едилмәси, һәм дә шакирдләрә социалист бејнәлмиләлчилији вә Вәтәнә мәһәббәт һисси ашыламагда фајдасы бөјүкдүр.

Көрүшдә М. Сејидов чәбһә хатирәләрини данышды. Шакирдләр бөјүк һәјәчанла һәмин хатирәләри динләјирдиләр. Онлар санки Меһдинин өзүнә гулаг асыр, ону көрүрдүләр, көрүш мараглы вә чанлы кечди. Көрүшдән сонра икид партизанла бирликдә шәкил чәкдирдик.

Әсәр вә онун гәһрәманлары һаггында даһа кениш тәсәввүрә малик олмаг мәгсәдилә шакирдләри «Узаг саһилләрдә» филминин тамашасына апардым.

Филмин тамашасындан сонра Меһдинин әзәмәтли һејкәлинин јанына кәлдик. Шакирдләр Меһдинин әзиз хатирәсини бир анлыға сүкутла јад етдиләр. Бурада јенә шәкилләр чәкдирдик.

Мәктәбимиздә гәһрәманын хатирәсини әбәдиләшдирмәк мәгсәдилә әлдә етдијимиз материаллары топлајараг «Икид өләр, ады галар» адлы стенд дүзәлтдик.

Шакирдләрин көрүшдән вә филмдән алдыглары тәәссүрат әсәрин тәдриси заманы бөјүк фајда верди.

Ертәси күнү әсас мәсәләјә—«Узаг саһилләрдә» повестинин охусуна башладым. Оху заманы синфә бөјүк бир сакитлик чөкмүшдү. Ушагларын көзләриндә кәдәр, фашизмә нифрәт, Меһдијә мәһәббәт гығылчымлары дујурдум.

Әсәрдә социалист бејнәлмиләлчилији вә халглар достлуғу идејасыны шакирдләрә чатдырмаг мәгсәдилә Меһдинин мүхтәлиф милләтләрә—Анчела вә Васјаја достлуг телләри илә бағлы олдуғуну вә онларын ејни мәсләк уғрунда мүбаризә апардыгларыны әкс етдирән парчалары (Анчеланын чансын башланма вахтыны Меһди вә Васјаја чатдырмаг истәмәси, Меһдинин јараланмыш Васјаны чәтинликлә чијниндә кәндә чатдырмасы) охутдурдугча шакирдләрин дүшмәнә нифрәти ачыгдан-ачыға һисс олунурду.

Тәһлил заманы әсәрин шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәдилдијини јохламаг мәгсәдилә ашағыдакы экс-әлагәни јаратдым.

М.—Әсәрдә һансы гәһрәманларла таныш олдунуз?

Ш.—Меһди, Васја, Анчела илә таныш олдуг.

М.—Сиз Меһдинин гәһрәманлығыны нәдә көрүрсүнүз?

Ш.—Биз Меһдинин гәһрәманлығыны онун горхмазлығында, чевик олмасында, Вәтән вә халг үчүн чанындан кечмәсиндә көрүрүк.

М.—Мүхтәлиф милләтләрдән ибарәт олан бу партизанларын мәгсәди нә иди?

Ш.—Партизанларын мәгсәди алман фашистләрини дармадағын етмәк, Вәтән торпағыны дүшмәнләрдән тәмизләмәк иди.

Сонра Меһдинин дөјүш јолдашы Југославијалы Григори Желјајевин чәбһә хатирәләрини гәзет материалларындан охујараг онун гәһрәманлығы һаггында шакирдләрин мә'луматыны бир гәдәр дә кенишләндирдим.

Дәрсин сонунда ев иншасы олараг бир нечә мөвзунун адыны јаздырдым: «Онлар Вәтән уғрунда вурушмушлар», «Гәһрәманлар өлмүрләр», «Доғма јурдуму тәрәннүм едирәм».

Ашағыда шакирдләримдән Н. Гасымованын јаздығы «Гәһрәманлар өлмүр» инша јазысындан кичик бир нүмунәни охучуларын нәзәринә чатдырмаг истәјирәм:

«Мүһарибә!.. Бу хәбәр илдырым сүр'әти илә бүтүн дүнјаја јајылды. Радио илә Баш Команданлығын халга мүрачиәти ешидилди...

Мүһарибәнин илк илләриндә фашистләр бир сыра шәһәрләримизи тутур, јерли әһалијә әзаб-әзијјәт верирдиләр.

Минск шәһәри. Шәһәрин бир чох јерләри дағылмышдыр. Топларын курултусу, тәјјарәләрдән атылан дағыдычы вә јандырычы бомбалар һәр јери бир-биринә гарышдырмышдыр. Халгымыз исә гәләбәјә инаныр, кери дөнмүр, «Вәтән уғрунда»—дејәрәк дүшмән үзәринә һүчума кечир. Евсиз-ешиксиз галан ана вә ушагларын наләси фашизмә гаршы кин вә нифрәти даһа да артырырды. Көјдә улдуз кими парлајан тәјјарәләримиз дүшмән үзәринә гартал кими шығыјыр. Һава дөјүшүнүн нечә гуртарачағы һамыны дүшүндүрүр.

Бир мүддәт давам едән һава дөјүшүндән сонра бир тәјјарә јаваш-јаваш ашағы енир. Совет тәјјарәси олдуғу мүәјјән едилир. Әскәрләр тәјјарәни тез дөврәјә алырлар. Јаралы тибб мәнтәгәсинә апарылыр. Мүшаһидәчиләрин дедијинә көрә бу тәјјарәчи сәккиз фашист тәјјарәси илә тәкбашына вурушмуш, 17 јердән јараланмышдыр. Чибиндәки сәнәдләр исә гана буланмышдыр. Онун ады охунмур...

О, әбәди јухуја кетди. Бу гәһрәманын ады билинмәсә дә, онун гәһрәманлығы өлмәздир. Гој белә гәһрәманлар тәрчичәкләр алтында раһат јатсынлар. Вәтәнимиз вә халгымыз һеч вахт онлары унутмаз».

ТӘ'ЈИНИ СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Назим ӘҺМӘДОВ

педагожи елмләр намизәди,
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими

Азәрбајчан дилиндән јени програм әсасында тәртиб едилмиш дәрсликдә[1] тә'јини сөз бирләшмәләри һаггында верилмиш истәр нәзәри мә'лумат, истәрсә дә чалышма материаллары узун мүддәт мәктәбләримиздә истифадә олунмуш әввәлки дәрсликләрдән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Бу фәрг илк нөвбәдә тә'јини сөз бирләшмәләринин тәснифиндә диггәти чәлб едир. Сон вахтларадәк тә'јини сөз бирләшмәсинин үч нөвдән (I, II вә III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри) ибарәт тәдрис едән мүәллим бирдән-бирә онун јалныз ики нөвә ајрылмасы һаггындакы мә'луматла гарышылашыр. Тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләрин бир чоху орта мәктәб програмы вә дәрсликләриндәки бу дәјишиклијин әсил маһијјәтини мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу, фикримизчә, һәр шејдән әввәл ондан ирәли кәлир ки, мүәллим тә'јини сөз бирләшмәләринин јени шәкилдә өјрәнилмәси илә әлагәдар истәр дилчилик, истәрсә дә методик әдәбијјатда бирләшмәләрин јени тәснифи һаггында һеч бир мә'лумата раст кәлә билмир вә она көрә дә дәрсликдә верилмиш мә'луматы бир

[1] М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә. Азәрбајчан дили, 7—8-чи синифләр үчүн, Бакы, Маариф, 1975.

нөв механики олараг шакирдләрә өјрәтмәклә мәһдудлашыр. Бә'зән дә көһнә дәрсликләрә әсасланыб, тә'јини сөз бирләшмәсинин әввәлләр үч нөвү, инди исә ики нөвү олдуғуну сөјләјән мүәллимләрә дә, раст кәлмәк олур. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг «Тә'јини сөз бирләшмәләри» мөвзусунун јени програм вә дәрслијин тәләбләри әсасында тәдрисинә даир бә'зи методик мүлаһизәләримизи сөјләмәји лазым билирик.

VII синифдә синтаксисдән систематик курсун тәдрисинә гәдәрки дөврдә (хүсусилә IV синифдә) шакирдләрә сөз бирләшмәләри һаггында мүәјјән тәсәввүр верилир. Онлар истәр IV синифдә, истәрсә дә VII синифдә «Чүмлә» мөвзусу илә әлагәдар олараг) сөз бирләшмәсинин башлыча хүсусијјәтләрини өјрәнир,конкрет нүмунәләр үзәриндә мүшаһидә апармагла сөз бирләшмәләринин әсас нөвләриндән бири олан тә'јини сөз бирләшмәләри илә практик шәкилдә таныш олурлар. Лакин бу дөврдән онлар **тә'јини сөз бирләшмәләри** терминини ишләтмир вә бу бирләшмәләрин башлыча хүсусијјәтләрини өјрәнмирләр. Одур ки, «Тә'јини сөз бирләшмәләри» мөвзусунун тәдрисинә «сөз бирләшмәси» анлајышынын даһа дәриндән дәрк едилмәсинә хидмәт едән тәкрар характерли мүсаһибә илә, тә'јини сөз бирләшмәләрини, үмумијјәтлә, сөз бирләшмәләриндән фәргләндирән чәһәтләрин шәрһи илә башламаг мәсләһәтдир.

Шакирдләр өјрәнмәлидирләр ки, сөз бирләшмәләринин әмәлә кәтирән тәрәфләрин мә'нача бир-биринә бағланмасы, онларын грамматик чәһәтдән формалашмасы, араларында табелилик әлагәләринин мөвчуд олмасы, биринин дикәриндән асылылығы, бир-бирилә узлашмасы, бир-биринин јанында ишләнмәси кими кејфијјәтләр тә'јини сөз бирләшмәләринә дә шамил едилә биләр. Лакин бунлардан әлавә, билавасите тә'јини сөз бирләшмәләринә хас олан бә'зи хүсусијјәтләр дә мөвчуддур ки, бунларын үзәриндә ајрыча дајанмаг вә онлары шакирдләрә шүурлу сурәтдә мәнимсәтмәк лазым кәлир. Бунлары ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

1) Тә'јини сөз бирләшмәләри Азәрбајчан дили үчүн ән характерик синтактик нитг ваһидләриндән бири олуб, башга сөз бирләшмәләриндән, башлыча олараг, мәзмунунда тә'јинлик хүсусијјәтләринин олмасы илә фәргләнир. Мәһз буна көрә дә бу бирләшмәләрә «тә'јин» сөзү дә әлавә олунур. Тә'јинлилик һеч дә бүтөвлүкдә бирләшмәнин вә ја онун тәрәфләриндән биринин чүмләдә тә'јин вәзифәси дашымасы кими баша

душүлмәмәлидир. Тә'јинлик мәзмуну сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасындакы мүнасибәтдә өзүнү көстәрир. Белә ки, тәрәфләрдән бири (биринчи тәрәф) дикәринин (икинчи тәрәфин) мүхтәлиф чәһәтдән ајдынлашдырылмасына хидмәт едир. Бу, тә'јини сөз бирләшмәләринин әсас хүсусијјәтләриндән бидидир.

2) Тә'јини сөз бирләшмәләри бүтөвлүкдә бир анлајыш билдириб, чүмләдә мүрәккәб бир үзв јериндә ишләнир. Бу сөз бирләшмәләрини әмәлә кәтирән тәрәфләр чүмлә дахилиндә ајры-ајры мүстәгил һиссәләрә ајрылыб, мүхтәлиф чүмлә үзвү ола билмир. Мәсәлән, предикатив вә исми бирләшмәләрдән фәргли олараг, тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләриндән биринин мүбтәда, дикәринин исә хәбәр, јахуд да биринин тә'јин, дикәринин мүбтәда вә ја тамамлыг јеринә ишләдилмәси мүмкүн дејил.

3) Тә'јини сөз бирләшмәләринин әмәлә кәтирән тәрәфләрин һәм интонасија, һәм дә грамматик чәһәтдән формалашмасы вачибдир. Белә ки, ваһид интонасија дахилиндә бирләшдирилән сөзләрдән биринчиси исмин јијәлик һалында олур, икинчиси исә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир.

Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр тә'јини сөз бирләшмәләринин бу хүсусијјәтләрини јахшы мәнимсәјә билсинләр. Онлара ајдын олмалыдыр ки, тә'јини сөз бирләшмәләриндә бу үч хүсусијјәтин үчүнүн дә олмасы вачибдир. Буну шакирдләрә практик шәкилдә өјрәтмәк үчүн елә илк дәрсдә бир нечә сөз бирләшмәсинин мүгајисәсини вермәк олар. Мәсәлән, шакирдләрә тапшырмаг олар ки, ашағыдакы чүмләдән сөз бирләшмәләрини сечиб јазсынлар.

Колхоз сәдри сәһәр тездән дағын әтәјиндәки јашыл зәмијә јола дүшдү.

Тәрәфләр арасында тәјинилик мәзмуну олан бирләшмәләр	Чүмләдә мүрәккәб үзв олан бирләшмәләр	Биринчи тәрәфи јијәлик һалда олуб, икинчи тәрәфи мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едән бирләшмәләр.
Колхоз сәдри **дағын әтәји** јашыл зоруг	**Колхоз сәдри** сәһәр тездән **дағын әтәји** јола дүшдү	**дағын әтәји** **колхоз сәдри**

Шакирдләр **колхоз сәдри, сәһәр тездән, дағын әтәји, јашыл зәми, јола дүшдү,** бирләшмәләрини сечиб јазырлар.

Даһа сонра һәмин бирләшмәләр мүәллимин рәһбәрлији илә 65-чи сәһифәдәки чәдвәлдә көстәрилән шәкилдә груплашдырылыр.

Чәдвәл үзәриндә мүшаһидәни елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, шакирдләр көстәрилән әламәтләрин үчүнә дә чаваб верә билән сөз бирләшмәләрини дүзкүн мүәјјәнләшдирә билсинләр. Онлара ајдын олмалыдыр ки, **колхоз сәдри, дағын әтәји** бирләшмәләри о бири бирләшмәләрдән чәдвәлдәки тәләбләрин үчүнә дә чаваб вермәси илә фәргләнир. Галан бирләшмәләр исә көстәрилән тәләбләрдән биринә вә ја икисинә чаваб верир. Беләликлә, ајдынлашдырылыр ки, көстәрилән тәләбләрин үчүнә дә чаваб верән бирләшмәләр тә'јини сөз бирләшмәләридир. Бу бирләшмәләрин өзләри дә бир-бириндән фәргләнир. Белә ки, чәдвәлин үчүнчү графасына дахил олмуш **дағын әтәји, колхоз сәдри** бирләшмәләри форма чәһәтдән һеч дә ејни дејилләр. **Колхоз сәдри** бирләшмәсинин биринчи тәрәфи јијәлик һал шәкилчиси гәбул етмәмишдир. Мүәллим изаһ етмәлидир ки, бу бирләшмәнин биринчи тәрәфиндә јијәлик һал шәкилчиси иштирак етмәсә дә, о (колхоз) исмин адлыг һалында дејил, гејри-мүәјјән јијәлик һалында ишләнмишдир. Бу бахымдан да тә'јини сөз бирләшмәләри ики нөвә ајрылыр: 1) мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләри; 2) гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләри.

Шакирдләрдә тә'јини сөз бирләшмәләри һаггында конкрет тәсәввүр јарадылдыгдан сонра онун нөвләри ајры-ајрылыгда тәдрис едилмәли вә онларын әсас әламәтләри шәрһ олунмалыдыр. Мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин тәдриси имкан верир ки, шакирдләр һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләрини јада салсын вә бу шәкилчиләрин тә'јини сөз бирләшмәләринин әмәлә кәлмәсиндәки ролуну ајдын дәрк едә билсинләр. Бу мәгсәдлә **мүәллимин суалы, шакирдин чавабы, рәһбәрин сөзү** кими бирләшмәләр үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил едиб, мүсаһибә јолу илә онлара дәрк етдирмәк олар ки, јијәлик һалында ишләнмиш сөз һәмишә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш сөзлә әлагәјә кирир, ндарә вә узлашма әлагәләри васитәсилә сөз бирләшмәси әмәлә кәтирир. Бунлар тә'јини сөз бирләшмәләри олуб, әсас характер әламәти биринчи тәрәфин јијәлик һал шәкилчиси, икинчинин исә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәсидир.

Даһа сонра шакирдләрин диггәти мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин дикәр хүсусијјәтләринә јөнәлдилмәлидир. Онлар конкрет мисаллар әсасында өјрәнмәлидирләр ки, мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олуна биләр. Буну **алмаларын јахшысы, гырмызынын јери, пионерләрин үчү, Камилин өзү, ушагларын һамысы, өјрәнмәјин фајдасы, партанын архасы, јахшыларын јахшысы, биринчиләрин чоху, онун анасы, сәнин өзүн, 13-ләрин икидлији** вә с. кими сөз бирләшмәләринин тәрәфләрини нитг һиссәләринә көрә тәһлил етмәклә ајдынлашдырмаг мүмкүндүр.

Бу иш просесиндә икинчи тәрәфләри сајла ифадә олунмуш тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфинин бә'зән јијәлик һал шәкилчиси әвәзинә, чыхышлыг һал шәкилчиси гәбул едә билмәсини дә шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр. Онлар билмәлидирләр ки, **пионерләрин үчү, биринчиләрин чоху** кими бирләшмәләри **пионерләрдән үчү, биринчиләрдән чоху** шәклиндә дә ишләтмәк мүмкүндүр.

Мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләринин нитг һиссәләринә көрә тәһлили заманы бу бирләшмәләрин тәрәфләринин һәм ајры-ајрылыгда, һәм дә һәр икисинин бирликдә чәмләнә билдијини **мәктәбимизин пионерләри, пионерләрин чоху, пионерләрин чаваблары** кими мисаллар үзәриндә изаһ етмәк олар.

Дәрсликдә мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмләдә һәр һансы мүрәккәб үзв вәзифәсини дашымасы һаггында билијин бу бирләшмәләрин дикәр хүсусијјәтләри һаггында мә'луматлардан сонра верилмәси нәзәрдә тутулур. Лакин апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, һәмин нәзәри мә'лумат тә'јини сөз бирләшмәләринин ән башлыча хүсусијјәтләриндән бири кими, бир гәдәр әввәлә кечирилдикдә, хүсусилә бирләшмәнин тәрәфләри арасына истәнилән гәдәр сөз дахил ола билмәси әламәтиндән әввәл изаһ едилдикдә фајдалы олур. Она көрә дә мүәллимә мәсләһәт көрүлүр ки, мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмләдә мүрәккәб үзв олмасы әламәтини өн плана чәксин вә бунун шүурлу мәнимсәнилмәсинә наил олсун.

Шакирдләр мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмләнин мүрәккәб бир үзвү олмасыны јахшы өјрәндикдән сонра, онлара бу бирләшмәләрин тәрәфләри арасына истәнилән гәдәр сөзүн дахил едилә билмәси һагда мә'лумат

Scanned with CamScanner

верилмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, чүмлә тәһлили заманы шакирдләрин чох тез-тез гаршылашдыглары чәтинликләрдән бири тәрәфләри арасына бир сыра сөзләр дахил олмуш тә'јини сөз бирләшмәләрини дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмәмәкдир. Әксәр һалларда шакирдләр тәрәфләри арасына чохлу сөз дахил олан тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмләнин бир мүрәккәб үзвү кими тәһлил етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу, башлыча олараг ондан ирәли кәлир ки, мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына бир нечә сөз дахил олдугда, тәрәфләр бир-бириндән узаг дүшүр, она көрә дә шакирдләр онлары тә'јини сөз бирләшмәләринә мәхсус ваһид интонасија алтында бирләшдирә билмирләр.

Бу чүр сәһвләрә јол верилмәсинин гаршысыны алмаг үчүн мүәллим мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына истәнилән гәдәр сөз (бә'зән дә бүтөвлүкдә тәркиб) әлавә едилә билмәси әламәтинин шүурлу мәнимсәнилмәсинә хүсуси диггәт јетирмәлидир. Бу мәгсәдлә ашағыдакы характерли чүмләләр үзәриндә иш апармаг мүмкүндүр:

1) Сән һадисәләрин *чанлы* **шаһидисән.** 2) Әскәр оғланы бағрына басыб, онун *гара гыврым* **сачларыны** сығаллады. 3) **Таһирәнин** *јеничә ордудан гајытмыш* **гардашы** Елдар мәктәблиләр гаршысында чыхыш етди.

Бу чүмләләр үзәриндә апарылан мүшаһидәләр заманы шакирдләрә ајдын оламалыдыр ки, биринчи чүмләдә **һадисәләрин шаһиди** сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасына бир сөз (чанлы) дахил олмуш, **«һадисәләрин чанлы шаһиди»** бирләшмәси бүтөвлүкдә чүмләнин хәбәри јериндә ишләнмишдир. Икинчи чүмләдәки **онун сачлары** бирләшмәсинин тәрәфләри арасына ики сөз **(гара, гыврым)**, үчүнчү чүмләдә **Таһирәнин гардашы** бирләшмәсинин тәрәфләри арасына үч сөз (јеничә, ордудан, гајытмыш) дахил олмушдур. Икинчи чүмләдә **онун гара, гыврым сачларыны** сөз бирләшмәси бүтөвлүкдә чүмләнин мүрәккәб тамамлығы кими тәһлил едилмәлидир.

Ону да ајдынлашдырмаг лазымдыр ки, мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына дахил олан сөз вә ја тәркиб бир гајда олараг бирләшмәнин икинчи тәрәфини ајдынлашдырыр вә бирләшмәнин тәркибиндә дахили тә'јин ролуну ојнајыр.

Бүтүн бунларла јанашы, практик јолла шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр ки, мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфләринә әлавә олунан тә'јинләр чүмлә тәһлили заманы мүстәгил чүмлә үзвү (тә'јин) олур. Мәсәлән, «Габагчыл колхозун малдарларына мүкафатлар тәгдим едилди» чүмләсини тәһлил едәркән **колхозун малдарларына** бирләшмәси мүрәккәб тамамлыг, **габагчыл** сөзү исә тә'јин кими шәрһ олунмалыдыр.

Мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин шүурлу мәнимсәдилмәси гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин өјрәдилмәсини хејли асанлашдырыр. Белә ки, гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләри мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин бир сыра хүсусијјәтләрини өзүндә бирләшдирмәклә бәрабәр, өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрә дә маликдир. Буну нәзәрә алараг, мүәллим, биринчи нөвбәдә, үмуми олан чәһәтләри нәзәрә чатдырмалы даһа сонра исә јалныз гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләрә хас олан хүсусијјәтләри ајры-ајрылыгда шәрһ етмәјә чалышмалыдыр. Шакирдләр өјрәнмәлидирләр ки, гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләри дә мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләри кими: а) чүмләдә мүрәккәб үзв олур; б) ваһид интонасија алтында бирләшдириләрәк, грамматик чәһәтдән формалашыр; в) икинчи тәрәфи мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир; г) тәрәфләр табелик әлагәси илә бағланыр; ғ) биринчи тәрәфә әлавә олунан сөз чүмләдә мүстәгил үзв (тә'јин) олур; д) тәрәфләр чәмләнә билир.

Бүтүн бунларла јанашы, гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләри ашағыдакы хүсусијјәтләри илә мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләриндән фәргләнир:

1. Гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфләри јијәлик һалын мәзмунуну ифадә етсә дә, һал шәкилчиси гәбул етмир. Һәмин сөз гејри-мүәјјән јијәлик һалда ишләнир. Буну ајдынлашдырмаг үчүн бә'зи гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфинә јијәлик һал шәкилчисини артырмаг мүмкүндүр; мәсәлән, **синиф рәһбәри—синфин рәһбәри; колхоз сәдри—колхозун сәдри; дәниз кәнары—дәнизин кәнары** вә с.

2. Гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләри мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринә нисбәтән, үмуми анлајышлары билдирир. Мәсәлән, **дәстә рәһбәри** бирләшмәси үмуми анлајыш билдирдији һалда, **дәстәнин рәһбә-**

Scanned with CamScanner

ри бирләшмәси конкрет бир дәстәдән сөһбәт кетдијини көстәрир .

3. Мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин һәр ики тәрәфи мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олуна билдији һалда, гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин һәр ики тәрәфи, әсасән, исимләрдән ибарәт олур. Бундан башга: а) гејри-мүәјјән јијәлик һалда ишләнән мәсдәрләр гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфи јериндә ишләнә билир; мәсәлән, **охумаг һәвәси, кәзмәк вахты** вә с; б) һәм исим, һәм дә башга нитг һиссәси кими дәрк едилән сөзләр мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи ола билир; мәсәлән, **сәһәр чағы, көз габағы, ушаг јанында** вә с.

4. Мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләриндән фәргли олараг гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри ајры-ајрылыгда чәмләнә билдији һалда, һәр икиси бирликдә чәмләнә билмир; мәсәлән, **елләр атасы, ушаг бағчалары** демәк мүмкүн олдуғу һалда, елләр аталары, ушаглар бағчалары демәк мүмкүн дејил. **һәмкарлар иттифаглары, аталар сөзләри, елмләр намизәдләри** кими бирләшмәләр мүстәсналыг тәшкил едир.

5. Гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасына һеч бир сөз дахил ола билмир.

Мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин мүгајисәли шәкилдә бу чүр тәдрис едилмәси, үмумијјәтлә, тә'јини сөз брләшмәләринин бүтүн хүсусијјәтләринин дәриндән мәнимсәнилмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

ГРАММАТИК ЧӘҺӘТДӘН ЧҮМЛӘ ҮЗВЛӘРИ ИЛӘ БАҒЛЫ ОЛМАЈАН СӨЗЛӘРИН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ ТӘ'ЛИМ ҮСУЛЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘЈӘ ДАИР

Иса ЧӘФӘРОВ
Һ. Б. Зәрдаби адына КДПИ-нин мүәллими

Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдрисиндә мүхтәлиф үсуллардан истифадә едилир. Апардығымыз тәчрүбәләрә истинадән бунлардан башлычаларыны гыса шәкилдә шәрһ едәк.

А. Мүшаһидә. Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдрисиндә мүшаһидә методундан истифадәјә кениш јер верилмәси мәсләһәт көрүлүр. Бу, хүсусән ашағыдакы һалларда вачибдир.

Илк дәрсдә мүәллим гаршыја мәгсәд гојур ки, шакирдләр верилмиш чүмләләрдәки һансы сөзләрин интонасија илә сөјләндијини мүшаһидә әсасында мүәјјәнләшдирсинләр. Бу мәгсәдлә апарылан мүшаһидә мүәллимин вә шакирдин әввәлчәдән һазырланмыш мәтни охумасы илә апарыла биләр. Лакин мүшаһидәнин акустик техники васитдән истифадә илә тәшкил етмәк даһа мәгсәдәмүвафигдир.

Мүшаһидә үсулундан хитаблара, ара сөзләрә, ара чүмләләрә вә нидалара аид илк дәрсләрин һамысында истифадә етмәк јахшы нәтичә верир.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, мүшаһидә методундан истифадәнин сәмәрәлилији мүшаһидә үчүн сечилмиш материалларын мүвафиг грамматик һадисәләрлә зәнкин олмасындан асылыдыр.

Мүшаһидә үчүн шакирдләрә мәтни вә ја чүмләни верәркән онларын гаршысына һәр һансы бир мәгсәд гојмаг лазым олдуғу кими, мәгсәди «кизләдәрәк» дә мүшаһидәни тәшкил етмәк олар. Бунлардан биринин о бириндән үстүн олдуғуну сөјләмәк чәтиндир.

Б. Грамматик тәһлил. Бу үсулдан грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси заманы тәшкил едилмиш бүтүн дәрсләрдә истифадә едилир. Лакин бу үсулун өзүндән дә мүхтәлиф дәрсләрдә истифадәнин дозалары вардыр. Елә дәрс вар ки, орада әсас иш грамматик тәһлил васитәсилә јеринә јетирилир. Елә дәрс дә вар ки, орада грамматик тәһлилдән аз истифадә олунур, әсас иш башга үсулларла апарылыр. Мәсәлән, хитабларын, ара сөзләрин, нидаларын гурулушча нөвләри һаггында јени билик верән дәрсләрдә грамматик тәһлилдән әсас тә'лим үсулу кими истифадә едилир.

Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрлә әлагәдар дурғу ишарәләринин ишләнмәси гајдаларынын изаһы вә бунлара даир апарылан әмәли ишләр заманы грамматик тәһлилдән нисбәтән аз истифадә олунур.

Индуксија вә дедуксија. Һаггында бәһс етдијимиз мөвзунун тәдрисиндә индуксија вә ја дедуксија јолу илә дәркетмә,

Scanned with CamScanner

просессинин тәшкили мүәллимдән бир сыра ҹәһәтләри нәзәрдә тутмағы тәләб едир.

Һансы дәркетмә јолунун һансы конкрет мөвзуларын тәдрисиндә даһа сәмәрәли олмасыны дүзкүн тә'мин етмәк дәрсин мүвәффәгијјәтини тә'мин едән амилләрдән биридир. Шакирдләрин мәнимсәдикләри биликләрин нә заман индуксија, нә заман дедуксија јолу илә верилмәсинин даһа фајдалы олдуғу һаггында мүәллимин конкрет тәсәввүрү олмалыдыр.

Әввәлки дәрсләрдә шакирдләрә, бәсит һалда да олса, мә'лум олан биликләрин јенидән кениш мәзмунда вә тәфсилаты илә өјрәдилмәсини индуксија јолу илә гурмаг мәсләһәт көрүлүр. Бу јолла шакирдләрә анҹаг тамамилә јени олан мәсәләләри өјрәтмәјин сәмәрәли олмасы һаггында рус методик әдәбијјатында, хүсусән В. А. Добромысловун тәдгигатында бир сыра јени фикирләр сөјләнмишдир. Бу фикирләр узун илләрин тәҹрүбәсинә әсасланыр. Бурадан нәтиҹә чыхарараг, мәсәлән, хитабларын тәдриси мәсәләсинә бахаг.

Мә'лумдур ки, хитаблар һаггында шакирдләрин ибтидаи синифләрдән мүәјјән тәсәввүрләри олур. Демәли, онлара хитаблары индуксија јолу илә дејил, мә'лум биликләри тәкрар етмәк вә ону јени мә'луматларла тамамламаг јолу илә өјрәтмәк лазымдыр. Бу бахымдан хитаблара аид јени биликләри дедуксија јолу илә тәдрис етмәк мәсләһәт көрүлүр. Белә һалда вахта хејли гәнаәт едилир, практик чалышмалардан даһа чох истифадәјә имкан јараныр. Ејни заманда хитаблара аид јени биликләри конкрет дил материалы үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсинә, әмәли фәалијјәтинә әсасланараг вермәк тә'мин едилир.

Ара сөзләрә вә ара ҹүмләләрә аид биликләрин верилмәсини исә ән чох индуксија јолу илә тәшкил етмәк әлверишли вә мәгсәдәмүвафигдир.

Ҹүмләләрдә, хитаб, ара сөзләр вә ја нидаларын ишләдилмәсинә аид мөвзулары тәдрис едәркән **проблемли тә'лимдән** истифадә едилмәси дә чох јахшы нәтиҹә верир.

Дәрсдә проблем ситуасијаларынын јарадылмасы шакирдләрин фәаллығыны артырыр, онларын билик вә баҹарыгларынын даһа әсаслы олмасы үчүн шәраит јарадыр. Мисаллара мүраҹиәт едәк.

Мүәллим шакирдләрин мүшаһидәсинә бир акустик мәтн верир. Шакирдләр шифаһи нитгдә һәмин мәтндәки сөзләрин бир гисминин хүсуси аһәнкә малик олдуғуну мүшаһидә едирләр. Бу сөзләр хүсуси интонасија илә тәләффүз едилир, хүсуси вурғу илә дејилир. Буну јазылы нитгдә нечә ифадә етмәк олар? Нечә јазмаг лазымдыр ки, сизин јаздығынызы охујанлар һәмин сөзләри инди ешитдијиниз кими тәләффүз етсинләр?

Дәрсдә акустик јолла ифадә едилән ејни мәтн сонра визуал јолла (епидиоскоп васитәсилә) шакирдләрә тәгдим олунур. Бу заман онлар јазылы нитгдә һәмин сөзләрин һансы ишарәләрлә (дурғу ишарәләри илә) ајрылдығыны мүстәгил мүшаһидә едирләр. Әгли нәтиҹә чыхарырлар ки, шифаһи нитгдә тәләффүзүн фасилә вә сәс тону илә ифадә едилән ҹәһәтләри јазыда дурғу ишарәләринә аид хүсуси гајдаларла ифадә олунур.

Көрүндүјү кими, дәрсин биринҹи мәрһәләсиндә гаршыја гојулан бу проблеми шакирдләр икинҹи мәрһәләдә өзләри һәлл едирләр.

Хитаблара аид проблемли ситуасијаны ашағыдакы характерли ҹүмләләр үзәриндә дә јаратмаг олар:

Рәһим, Казым бу күн нечәнҹи нөвбәдә ишләјир?

Рәһим, Казым вә Елдар сәһәрдән сәни ахтарырлар.

Шакирдләр белә ҹүмләләри илк бахышда һәмҹинс үзвлү ҹүмлә һесаб едирләр. Мүәллим онларын фикри илә јалныз гисмән разылашыр; тәкҹә икинҹи ҹүмләни һәмҹинс үзвлү ҹүмлә кими гәбул едир. Нәтиҹә е'тибарилә шакирдләр ҹүмләләри интонасијаҹа ики ҹүр охумаг мүмкүн олдуғуну дәрк едирләр (биринҹи сөз хитаб интонасијасы илә тәләффүз олунур).

Ара сөзләр һаггында анлајыш вермәјә һәср едилмиш дәрсдә проблем ситуасијасыны белә јаратмаг олар. Шакирдләрә дејилир ки, онлар верилмиш ҹүмләләрдә ҹүмлә үзвләрини көстәрсинләр вә ҹүмлә үзвү анлајышы алтында нәји баша дүшдүкләрини изаһ етмәјә һазыр олсунлар. Бу ишдән сонра онлара тәклиф едилир ки, верилмиш ҹүмләләрдә ҹүмлә үзвү олмајан сөзләр һаггында нә билдикләрини изаһ етсинләр.

Әлбәттә, бу ҹүр ситуасијалар јаратмагла мүәллим гаршыја гојдуғу проблемин һәллинә шакирдләрдә мүәјјән инам јарада билир вә беләликлә, онларын әгли фәалијјәтләрини дәфәләрлә артырмыш олур. Бу, шакирдләри мүстәгил ишләмәјә һазырламаг бахымындан да хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Scanned with CamScanner

Шакирдләр бир-биринә мә'нача зидд олан сөзләр—модал сөзләрдән ибарәт антонимләр вә бунунла јанашы, һәмин антонимләрин сајынын јарысы гәдәр чүмләләр верилир. Сонра антоним сөзләри мә'насына көрә ујғун олан чүмләләрә дахил етмәк вә онларын мә'налары үзәриндә мүшаһидәләр апармаг тапшырылыр. Шакирдләр тапшырығы, тәхминән, ашағыдакы гајдада јеринә јетирмәјә башлајырлар:

Шүбһәсиз, чаваб атәшини партизанлар ачыблар.

Бәлкә дә, чаваб атәшини партизанлар ачыблар...

Бу чүр ситуасија јаратмагла мүәллим шакирдләри белә бир проблеми һәлл етмәјә һазырлајыр: ара сөзләрин һансы мә'на нөвләри вардыр? Бу суала шакирдләрдән чаваб алмаг индуксија јолуна бәнзәсә дә, гисмән евристик мүсаһибәни хатырлатса да, әслиндә һеч бири дејил, порблемин һәллидир. Проблеми ирәли сүрән мүәллимдирсә, ону һәлл етмәјә сә'ј көстәрән шакирдләрдир.

Көрүндүјү кими, проблем ситуасијалар јаратмаг дәрси мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә тәшкил етмәкдә чох мүһүм рол ојнајыр. Бу тәләбләр гаршыја белә бир мүһүм вәзифә гојур: Дәрс елә тәшкил олунмалыдыр ки, шакирдләр биликләри һәмишә һазыр шәкилдә дејил, мүәллимин онлара өјрәтдији јол вә гајдалардан истифадә едәрәк (өзләри дә јени биликләр әлдә етмәк бачарығына јијәләнмәклә) мәнимсәсинләр. Белә дәрсләрдә мүәллим ишин тәшкилатчысы, шакирдләр исә ичрачысы, о чүмләдән ахтарыш апараны олурлар.

СӘҺВЛӘР ҮЗӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛ ИШЛӘРИНИН ТӘШКИЛИНӘ ДАИР

Аслан ИСМАЈЫЛОВ

Азәрбајчан МТИ-нин әмәкдашы

Шифаһи вә јазылы нитгдә шакирдләрин јол вердикләри сәһвләр үзәриндәки иш мүнтәзәм, дүшүнүлмүш шәкилдә, сәмәрәли јолларла тәшкил едилдикдә, онлары мүвәффәгијјәтлә арадан галдырмаг мүмкүндүр. Психологларын тәдгигатлары көстәрир ки, әкәр шакирд мүһакимә заманы нитгиндә јол вердији сәһви мүстәгил олараг тәһлил вә тәсһиһ етмәјә сөвг олунурса, бу онун шүурунда дәрин из бурахыр, дүзкүн нитг вәрдишләринә јијәләнмәси вә тәфәккүр мүстәгиллијинин инкишафы үчүн реал зәмин јарадыр.

Үмумтәһсил мәктәбләримиздә апардығымыз мүшаһидәләр, IV—VIII синиф мүәллимләри илә апардығымыз сөһбәтләр, шакирд јазыларыны нәзәрдән кечирмәклә мүәјјән етмишик ки, мүәллимләрин бир чоху шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгиндә јол вердикләри сәһвләри арадан галдырмаг үчүн чох заман шаблон үсулдан истифадә едирләр; имла, ифадә вә инша јазыларда јол верилмиш сәһвләрлә әлагәдар сөз вә ифадәләри шакирдләрә бир нечә дәфә көчүртдүрмәклә мәһдудлашырлар. Шакирдләрин тәфәккүр мүстәгиллијини инкишаф етдирмәк тәләби тә'лимин башлыча вәзифәси кими гијмәтләндирилдији индики дөврдә мәсәләјә бу чүр јанашмаг, әлбәттә, сәһвдир. Чүнки шакирдә јол вердији сәһвләр чәтинлик чәкмәдән тапдырылырса, нүмунәләр әсасында јалныз ону тәсһиһ етмәк тапшырығы верилирсә, бу заман о, демәк олар ки, бурахдығы сәһвин маһијјәтини дәрк етмир, ону шүурлу сурәтдә дүзәлтмәјә чәһд көстәрмир. Бүтүн бунлар нөвбәти јазыларда сәһвләрин тәкрар олунмасына кәтириб чыхара билир. К. Д. Ушинскинин тә'биринчә десәк, «әкәр биз ушаға 12—13 јаша гәдәр дүзкүн данышмағы вә јазмағы өјрәтмәмишиксә, инанмаг олар ки, онда грамматик сәһвләр узун мүддәт, бәлкә дә бүтүн һәјаты боју тәкрар едиләчәкдир» (Собр. соч. т. 7. М. Изд-во АПН РСФСР, стр. 234).

Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсинин тәһлили көстәрир ки, сәһвләр үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләри о заман сәмәрәли нәтичә верир ки, сәһвләрин характери вә баш вермә сәбәбләри диггәтлә өјрәнилсин. Ајры-ајры шакирдләр тәрәфиндән јол верилән сәһвләрин давамлы олуб-олмамасы дәгиг мүәјјәнләшдирилсин. Бундан сонра сәһвләр үзәриндә мүстәгил ишләрин сәмәрәли вариантларыны сечмәк вә онларын дүзкүн тәшкили јолларындан данышмаг мүмкүндүр.

IV—VIII синиф шакирдләринин јол вердикләри сәһвләр мәзмун вә характер е'тибарилә мүхтәлиф олур. Онларын бә'зиләри грамматик-орфографик гајданын позулмасы нәтичәсиндә јол верилир. Башга бир гисми исә өјрәнилән биликләрин изаһ вә мүгајисә олунмасы, әсасландырылмасы илә әлагәдар олур вә с.

Сәһвләрин тәдричән арадан галдырылмасы о заман мүмкүндүр ки, шакирдләрин бу истигамәтдәки фәалијјәти јалныз мүәллимин көстәрдији сәһвләри көчүрмәк, изаһ етмәк вә онлара аид гајдалары әзбәр сөјләмәклә мәһдудлашдырылмасын. Шакирдләр мүмкүн гәдәр сәһвләри өзләри тапсын, белә характерли сәһвләрин јол верилмәси күман едилән

Scanned with CamScanner

дикәр һаллара аид нүмунәләр кәтирә билсин, онлары тәһлил етмәклә әсасландырмағы бачарсынлар. Белә олдугда нәинки шакирдләрин нитг инкишафына, дүзкүн вә сәлис нитг вәрдишләринә јијәләнмәсинә, һәм дә онларын мә'нәви кејфијјәтләринин инкишафыны тә'мин етмәјә имкан јарадылмыш олар. Шакирдләр јол вердикләри сәһвләри мүстәгил арашдырмаг јолу илә дил материалларыны тәһлил етмәк, дүзкүн нәтичә чыхармаг, онлары бир-бири илә мүгајисә етмәк, чыхарылмыш нәтичәләри јохламаг, мүһүм әламәт вә чәһәтләри сечиб ајырмаг, әсас әлагә вә мүнасибәтләри тапмаг дил фактларына мүхтәлиф бахымдан јанашмаг саһәсиндә әмәли вәрдишләрә јијәләнирләр.

Габагчыл мүәллимләр шакирдләрин өз сәһвләрини фәал вә шүурлу дәрк етмәләринә наил олмаг үчүн мүхтәлиф нөв мүстәгил ишләрдән (чалышмалар, карточкалар, грамматик тәһлил, схем вә чәдвәлләр, әјләнчәли грамматик ојунлар вә с.) бачарыгла истифадә едирләр. Онлар ајры-ајры синифләрдә мүстәгил ишләрин садаладығымыз нөвләриндән истифадә едәркән ашағыдакылары нәзәрә алырлар: а) шакирдләрин билик вә һазырлыг сәвијјәсини; б) јол верилән сәһвләрин характерини; в) һансы јерли шивә шәраитиндә јашадыгларыны; г) фәрди хүсусијјәтләрини.

Бакынын Әзизбәјов рајонундакы 117 нөмрәли мәктәбин Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими Ә. Һүсејнова јазы ишиндә бурахылан сәһвләрин маһијјәтинә ујғун олараг, тәсһиһ просесиндә истигамәт вермәнин ашағыдакы нөвләриндән истифадә едир:

1) Сөздә орфографик чәһәтдән сәһв јазылмыш фонемин алтындан хәтт чәкилмәси (мәсәлән, памбых, расдлашмаг, кансерт вә с.); 2) сәһв бурахылан сөзүн алтындан хәтт чәкилмәси (мәсәлән, **еһтимал** көстәрмәк **мәсһул, хејрхаһ, кәшфијат** вә с.); 3) сәһв бурахылан сөзүн алтындан хәтт чәкилмәси вә һашијәдә она охшар сөзүн јазылмасы (мәсәлән, алычагалычәнаб, паравоз-пароход, телеграм-телефон вә с.); 4) һәрф вә ја һеча бурахыларкән «V» ишарәсинин гојулмасы; 5) чүмләдә дүзкүн ишләдилмәмиш сөзүн алтындан хәтт чәкилмәси вә һашијәдә «?» ишарәсинин гојулмасы (мәсәлән, јазычы **чаван** нәслин **шад** бөјүмәси үчүн бүтүн күчүнү сәрф едирди вә с.)

Шакирдләр тәрәфиндән јол верилән сәһвләрин бу чүр формаларда тәсһиһ едилмәсинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Онлар бу истигамәтдә тәсһиһә тәһрик олундугда, һазыр ресепт

үзрә фәалијјәт көстәрә билмирләр: мүстәгил дүшүнмәјә, сәһвләри мүстәгил ахтарыб тапмага сөвг едилирләр.

Һал-һазырда мәктәбләримиздә јохлама јазы ишләри кечирилдикдән сонра сәһвләрин дүзәлишинә хүсуси дәрс сааты ајрылыр. Һәмин дәрсләрдә шакирдләр јол вердикләри сәһвләри тәсһиһ едирләр. Апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, јазы ишләриндән сонра бу чүр дәрсләр үчүн саатын ајрылмасы о гәдәр дә әһәмијјәтли дејилдир. Әслиндә буна еһтијач да јохдур. Чүнки һәмин дәрсләрдә анчаг сечилмиш мәтндә бурахылан типик вә фәрди сәһвләр тәһлил вә тәсһиһ олуна биләр. Ишин бу чүр тәшкили сәһвләрин тамамилә арадан галдырылмасы үчүн реал зәмин јарадырмы? Әлбәттә, јох. Бу ишлә һәр дәрсдә мәшғул олмаг, хүсуси дәрс саатларыны зәрури һалларда ајырмаг лазым кәлир. Әкәр бу беләдирсә, һәр бир дил дәрсиндә сәһвләр үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләрини нечә тәшкил етмәк олар?

Апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, дәрсдә шакирдләр, сәһв бурахылмасы еһтимал олунан сөз вә ја чүмлә илә онларын дүзкүн формасыны мүгајисә етмәјә тәһрик олундугда сәһвләрин мигдарыны тәдричән азалтмаг мүмкүндүр. Мәсәлән, Бакынын Әзизбәјов рајону 156 нөмрәли мәктәбин мүәллими П. Һүсејнова исмин адлыг һалы илә II шәхс мәнсубијјәт шәкилчиләрини шакирдләрин тез-тез гарышдырдыгларыны нәзәрә алараг, мүгајисә тәләб олунан мүхтәлиф мүстәгил иш нөвләриндән истифадә едир.

Кәдәбәј рајонундакы Орчоникидзе кәнд орта мәктәбинин мүәллими М. Һүсејновун фикринчә, бурахылмыш сәһвләр үзәриндә иш ејни характерли дикәр сәһвләрдән тәчрид олундугда истәнилән нәтичәни вермир. Она көрә дә мүәллим Азәрбајчан дили дәрсләриндә «сәһв јазылмыш» сөзә ејни орфограмлы дикәр сөзләр сечиб јазмаг, сәһв бурахылмасы күман едилән орфограмларын алтындан хәтт чәкмәк, онлары чүмләләрдә ишләтмәк вә с. истигамәтиндә мүнтәзәм иш апарыр. Бу мәгсәдлә о, карточкалардан истифадә ишинә кениш јер верир. Мәсәлән, онун дәрс дедији IX синиф шакирдләриндән бири **телефон** сөзүнү, **телфон,** дикәри **аилә** сөзүнү **ајилә,** үчүнчүсү **автобус** сөзүнү автабус вә с. јазмышды. Мүәллим бурахылмыш сәһвләрин характеринә ујғун олараг һәр бир шакирдә карточка дүзәлдиб, сәһв јазылан сөзү орада гејд етдирир, орфограмын алтындан хәтт чәкдирир, јазылышына көрә дикәр охшар сөзләри сечиб тапмаг тапшырығыны верир. Беләликлә, һәр бир шакирд сәһв бурахманын

Scanned with CamScanner

маһијјәтинә ујғун оларағ шүурлу ишләмәјә јөнәлдилир. Биринчи шакирд карточкаја **телеграм, телеграф;** икинчиси **даирә, Наилә,** үчүнчүсү исә **автомат, автограф, автомобил, автобус** кими сөзләри јазыр. Сәһвләр үзәриндә мүстәгил ишләрин бу чүр тәшкили она көрә әһәмијјәтлидир ки, һәр дәрсдә шакирдләр өз сәһвләрини шүурлу сурәтдә арадан галдырмаг имканы әлдә едир, дүзкүн нитг вәрдишләринә јијәләнирләр.

Азәрбајчан дилиндән биликләрин шүурлу мәнимсәдилмәси вә бу зәминдә вәрдишләрин јаранмасы үчүн тез-тез гарышдырыла билән дил фактлары грамматик гајдаларын мүгајисәси мүмкүн олан бүтүн һалларда апарылмалыдыр.

Мүгајисә еlә апарылмалыдыр ки, орада јол верилмиш сәһвләрлә доғру јазылыш, дүзкүн мүһакимә формалары тутушдурулсун. Бу бахымдан шакирдләрә сәһв материал вериб, бурахылмыш сәһвләри онлара тапдырмаг истигамәтиндә көрүлән ишләр хүсусилә әһәмијјәтлидир. Бә'зи мүәллим вә методистләр шакирдләрә сәһв материал верилмәсини лазыми шәкилдә гијмәтләндирмир, бу чүр ишләрин зијанлы олдуғуну көстәрирләр. Көркәмли психолог, профессор А. А. Смирнов һәмин мәсәләдән бәһс едәрәк көстәрир ки, шакирдләрә сәһв материалы вериб, орадакы сәһвләри тапдырмаг, нәинки мәнимсәмәнин кејфијјәтини јүксәлдир, һабелә шакирдләрин фикри фәаллығыны артырыр, онларда тәфәккүр просесини јүксәлдир.

Габагчыл мүәллимләр бу мәгсәдлә апарылан ишләри ики формада һәјата кечирирләр: 1) јазы ишләриндә шифаһи чавабларда јол верилән охшар сәһв сөзләр, чүмлә, мәтн, мүһакимәләр карточкалара јазылыр, онлары тәсһиһ етмәк вә әсасландырмаг үчүн истигамәт верилир; 2) картографик чалышмалардан истифадә едилир. Сәһвләрин фәрди вә коллектив шәкилдә чатдырылмасы просесиндә шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләри нәзәрә алынмалы, асандан чәтинә принсипинә риајәт олунмалыдыр. Мәсәлән, шакирд һәрф бурахма вә артырма, һабелә чүмләдә сөзләрин сыраланмасы, чүмләдә рабитәнин позулмасы һалларына, изаһат просесиндә дүзкүн олмајан мүһакимәләрә јол верирсә, онун үчүн ајрылмыш карточкаја ејни характерли дикәр сәһвләр јазылыр, ондан нүмунә әсасында тәһлил иши апармаг тәләб едилир. Бу заман нәинки сәһвләри тапмаг, мүһакимәләри сечмәк шакирддән тәләб олунмалы, һабелә онларын нә үчүн сәһв вә ја дүз олдуғуну әсасландырмаг да тәләб едилмәлидир.

Дидактик материаллар

ИМЛА МӘТНЛӘРИ*

Хәбәрдарлыглы, изаһлы, сечмә имлалар үчүн

1'. Јахынлыгда тракторларын, комбајнларын сәси бир-биринә гарышмышды. 2. Колхозун тарласында гызғын иш кедирди. 3. Огтај скамјанын үстүндә әјләшди. 4. О диггәтлә кардон гутуја бахды вә нә исә фикирләшиб күлүмсәди. 5. Огтај курортдан тәзәчә гајытмышды. 6. О, Крымда олмуш, Гара дәниз саһилиндә истираһәт етмишдир. 7. Колхозда һамы ону бачарыглы механик кими танıјыр.

1. Клубун коридорунда ики шәкилләрдән бөјүк сәрки дүзәлдилмишди. 2. Колхозун машыны Гәрәнфилли тибб мәнтәгәсинин габагында дүшүрдү. 3. Командир кағызы охујуб фикрә кетди. 4. Кәми мајакын лап јанындан отду. 5. Космонавтлар космик кәмидә учуша азы ики ил һазырлашырлар. 6. Електрик ҹиһазларындан истифадә едәркән еһтијатлы олмаг лазымдыр. 7. Коридорун диварларына мүхтәлиф плакатлар вурулмушду. 8. Онлар паркын гаршысындакы скамјада әјләшдиләр

1. Күлбадам көзүнү бир нөгтәјә дикиб дәрин фикрә кетди. 2. Огтај јүјүрүб мәгсәдини [illegible] достуна изаһ етди. 3. Камил өз тәгсирини бојнуна алды. 4. Пионерләр евинин рәгс дәрнәји бахышда биринчилик газанды. 5. Күлнарә имланы нөгсансыз јазыр. 6. Чүмләнин сонунда васитәсиз нитг кәләрсә, нөгтә ишарәси дырнагдан сонра гојулур.

1. Сирач атасындан галма матрос торбасыны белинә баглады. 2. О, әлини көзүнүн үстүнә тутараг диггәтлә ирәлијә бахмага башлады. (И. Ә.). 3. Ајчелика евин буз баглајыш пәнчәрәсини јавашча таггылдатды. 4. Әждәр гачмаг истәркән тиндә бир нәфәрлә тоггушду. (Саб. Р.). 5. Мүәллим бизә Сабирин һәјаты һаггында мә'лумат верди. 6. Узагда чаггаллар улашырды. 7. Нәггашлыг гәдим сәнәтләрдән биридир.

---

* Әввәли мәчмуәнин 1976-чы ил 3 вә 4-чү нөмрәләриндә.

[1] Сөз ортасында кар самитин гаршысында **г** самит һәрфи [к'] кими тәләффүз олунур. Демәк, халис Азәрбајчан сөзләриндә вә фарс-әрәб мәншәли бир сыра сөзләрдә кар самитдән әввәл кәлән [к'] сәси јазыда **г** һәрфи илә ифадә олунур.

8. Сәркидә Октјабрын 60 иллијинә аид експонатлар һамымызын диггәтини чәлб етди. 9. Бу вахт лап јахында тыггылты ешидилди. (И. Ә.).

Лүғәт үзрә имла үчүн

комиссар, комсомол, балкон, коридор, макорон, крахмал, танк, мајак, маска, марка, барказ, капитан, колхоз, комбајн, крал, мајка, аккордион, аквариум, доктор, диктор, актјор

рәгс, нөгтә, нөгсан, мәгсәд, тәгсир, нәгш, дикт, диктә, бокс, директор, сектор, маска

диггәт, доггуз, чаггал, рәггасә, тогга, саггал, саггыз, һаггында, таггылты, тоггушма, мүвәггәти

Сөз сонунда [х] вә ја [ғ] сәсинин г һәрфи илә ифадәси

Изаһлы вә сечмә имлалар үчүн

1. Мүәллим данышыр, ушагларын һамысы диггәтлә гулаг асырды. (Ә. В.). 2. Нәнә сојуг гатығашыны ики бошгаба чәкиб ушагларын габағына гојду. (Ә. В.). 3. Ағачларын будаглары лүлә-лүлә гара бүрүнмүш, ахар сулар донмушду. (М. Р.). 4. Узагдан шәһәрин ишыглары көрүнүрдү. (Саб. Р.). 5. Чөлдә гаранлыг даһа да гатылашмышды. Күчәдән ајаг сәсләри вә данышыглар кәсилмирди. (Саб. Р.). 6. Мулајим пајыз күнәши өз илыг шуаларыны һәр тәрәфә јајмышды. (М. И.). 7. Бир аздан гајыглар саһилә јахынлашдылар. 8. Ушаглар балыгчылара көмәк етдиләр. (Е. Ә.). 9. Күлзар нәнә јумшаг диванда отуруб нә исә тохујурду. 10. Узагда памбыг чөлләри көрүнүрдү.

Бир дөн бизим Бакыја бах,
Саһилләри чыраг-чыраг,
Буруглары һајгырараг
Нә'рә салыр боз чөлләрә,
Ишыгланыр һәр даг-дәрә.
(С. Вургун)

Г самитинин ғ самитинә кечмәси
Лүғәт үзрә вә ја јарадычы имла үчүн

балыг әти, балығын әти, гатыг сүзмәси, гатығын үзү, булаг сују, булағын көзү, ишыглы отаг, күнәш ишығы, чыраг ишығы, чырағын ишығы

(Верилмиш сөзләри јијәлик, јөнлүк вә ја тә'сирлик һалда чүмләләрдә ишләдин):

отаг, балыг, бајраг, гатыг, булаг

Изаһлы вә сечмә имлалар үчүн

1. Бизим мәнзилимиз үч отагдан ибарәтдир. Отағын бири чох кениш вә јарашыглыдыр. 2. Бинанын үстүндә бөјүк бир бајраг далғаланырды. Бајрағын үзәриндә ССРИ-нин керби парылдајырды. 3. Фидан бир јајлыг алды, јајлығын үстүнә өзү рәнкли сапларданахыш тикди. 4. Биз јајлагда истираһәт едирдик. Јајлаға һәр күн тәзә гонаглар кәлирди. 5. Серјожа чардагда кизләнмишди. Чардағын пәнчәрәси дүз штабын бинасына бахырды. 6. Кәндин бир тәрәфи гајалыг иди. Гајалығын ашағысындан кәнд чајы ахырды.

1. Памбығы јазын әввәлләриндә әкирләр. 2. Нефтчиләр гајыға миндиләр вә дәниз буруғуна тәрәф јолландылар. 3. Баһарын көһнә папағы јолда гар үстүндә гаралырды. (М. Ч.). 4. Бирдән торпағын бөјүк бир һиссәси курулту илә учараг суја төкүлдү. (М. С.). 5. Москванын гучағы ән меһрибан ананын гучағы гәдәр истидир. (М. Һ.). 6. Кәнч фәһләләр устанын тапшырығыны чәлд јеринә јетирдиләр. 7. Кәми ахшам гаранлығы ичәрисиндә көрүнмәз олду. 8. Булағын шырылтысы узагдан ешидилирди. 9. Сирач голтуғундан бир кағыз чыхарыб капитана узатды. (Г. И.).

Сөз сонунда [х] вә ја [ј] сәсинин к һәрфи илә ифадәси
Изаһлы вә сечмә имлалар үчүн

1. Јүз сәнәти пис билмәкдән бир сәнәти јахшы билмәк фајдалыдыр. (Аталар сөзү). 2. Дам дирәк үстә дурар. (Аталар сөзү). 3. Чох јемәк, адамы аз јемәкдән дә гојар. (Аталар сөзү). 4. Хәфиф күләк чинарын башында сәсләнәрәк јарпаглары дилләндирирди. (С. Р.). 5. Кәклик вә турачын сәси аләми бүрүмүшдү. (Низами).

Сары сүнбүл бизим чөрәк,
Памбығымыз ләчәк-ләчәк,
Һәр үзүмдән бир ширә чәк
Сәһәр-сәһәр ач гарына.
Гүввәт олсун голларына
(Сәмәд Вурғун).

Гајалыгда битән чичәк,
Чичәкликдә бир гаја тәк,
Улдузлара сәс дүшәчәк:
Азәрбајчан, дүнјам мәним!
(Мәммәд Араз).

1. Дилбәр бир дәстә чичәк алды. Чичәкләрин әтри әтрафы бүрүмүшдү. 2. Колдә өрдәкләр үзүрдү. Бу өрдәјин ганадлары алабәзәкдир. 3. Шиддәтли күләк әсирди. Күләјин күчүндән пәнчәрәләр титрәјирди. 4. Бүтүн инсан өвладлары үчүн ән әзиз не'мәт чөрәкдир. Буна көрәдир ки, һамы чөрәји әзиз тутур. 5. Инсаны әмәк јүксәлдир. Әмәји севмәдән, әмәјә гатлашмадан инсан олмаг мүмкүн дејил.

1. Мулајим баһар күләји һәр тәрәфә әтир сачырды. Нәркиз чичәји, бәнөвшә, гызылкүл ачылмышды. (Низами). 2. Чәлил гара чыраглы ағ көјнәјини тәзәчә үтүләмишди. (М. Һ.). 3. Баһар үрәкачан көзәллији илә бизим јерләрә кәлирди. 4.Әһмәдин өзү дә сакитлијә адәт етмишди. (Г. И.). 5. Шәки ипәји өлкәмиздә мәшһурдур. 6. Јолумуз ачыг бир дүзәнлијә чыхды. 7. Бағчада чичәкләрин арасында бир нечә ары пәтәји көрүнүрдү. 8. Хумар хөрәјини јејиб габлары јығышдырды. 9. Бир әл онун биләјиндән јапышараг кери дартды. 10. Чобан түтәјинин сәси узагдан ешидилирди.

Лүғәт үзрә имла үчүн

күләк, күләкли, күләјин күчү; чичәк, чичәклик, чичәјин әтри; ипәк, ипәкчи, ипәк комбинаты, Шәки ипәји; көјнәк, көјнәклик парча, көјнәјин јахасы; әмәк, әмәкчи, әмәк адамы, коммунист әмәји; әрик, әрик ағачы, әријин ширәси

Scanned with CamScanner

Сөзләрдә гоша самитләрин јазылышы
Лүғәт үзрә имла үчүн

шиддәтли күләк, чәсарәтли аддым, гәддар шаһ; һәссас адам, гәссаб дуканы, рәссамын фырчасы; мүрәббә габы, вәтән мәһәббәти; сәрнишин тәјјарәси, әдәбијјат дәрси, идманын әһәмијјәти, көзәл хасијјәт; топ күлләси, мәһәлләнин сакинләри; гүввәтли голлар, јанлыш тәсәввүр; ләззәтли хөрәк, ишкүзар харрат, мүкәммәл билик, шәффаф шүшә, дүзкүн тәләффүз

һәтта, әлбәттә, мәәттәл олмаг, Сәттар, сәккиз, мүтәккә, мүрәккәб, таппылты, һоппанмаг, чәмијјәт, наилијјәт, тәшәккүр

аддым—адым, күллә—күлә, сәрһәддә—сәрһәдә, касса—каса, әлли—әли, һиссә—һисә

Хәбәрдарлыглы, изаһлы, сечмә... имлалар үчүн

1. Бир нечә аддым кедәндән сонра Шәмсијјә дајанды. (М. И.). 2. Көлүн шәффаф сујунда балыглар ајдын көрүнүрдү. (М. И). 3. Бир аздан онлар пилләкәнин үстүндә көрүндүләр. 4. Сәттар әлчәјини һавада јелләди. 5. Әлдән галан әлли ил галар. (Аталар сөзү). 6. Мәшәди Аббасын дуканы, шәһәрин кур јериндә, гәссаб базарынын лап башында иди. (М. Ч.). 7. Ризван хејли мүддәт сусуб дурду. (Г. И.). 8. Полковник Меһдијә тәшәккүр етди. 9. Онун сифәтиндәки чиддијјәт бир анда јох олду. (С. Г.). 10. Пајыз кирәндән бәри белә шиддәтли сојуг көрүнмәмишди. (М. С. О.). 11. Оглан ахырынчы вагонун пилләкәнинә сычрады, титрәк әлләри илә гапыны ачды. (Е. А.). 12. Күләк шиддәтләнирди. Һүчум әмрини көзләјән һәр бир әскәр бүтүн диггәтини топлајараг тәјјарә сәсини ешитмәјә чалышырды. (М. С. О.). 13. Бабанын бу сөзләрини ешидәндә Күлкәз дә гүссәләнирди. (М. Ч).

Сону ејничинсли гоша самитлә битән тәкһечалы сөзләрин јазылышы.

Јарадчы имла үчүн

сирр-сирри, һагг-һаггын, хәтт-хәттин, һәлл-һәлли.
сирр-сирли, һагг-һагсыз, хәтт-хәткеш, фәнн-фәнләр.

Лүғәт үзрә имла үчүн

хәтт, һүснхәт, рәсмхәт, сәдд, сәддин әтрафы, рәдд етмәк, һисс етмәк, зәннимчә, зәнн етмәк, һагг, һагсыз, һаглы, фәнн, әдәбијјат фәнни, зидд, сирр, сирли, достун сирри, һәлл етмәк, мәсәләнин һәлли

Хәбәрдарлыглы, изаһлы, сечмә... имлалар үчүн

1. Надир нә исә бир нараһатлыг һисс етди. (Ә. М.) 2. Полис идарәси Гулам дајыдан һеч бир сирр өјрәнә билмәди. (М. Һ.) 3. Садә һесабламаны билмәдән мүрәккәб мәсәләләри һәлл етмәк олмаз. (С. Г.) 4. О, чидди вә сәрт бахышы илә мәним хаһишими рәдд етди. 5. Һагг сөздән инчијәнә һагсыз дејәрләр. (С. Г.). 6. Гызыл мејдан, Гызыл мејдан, сөјлә сәндә нә сирр вар. (С. В.). 7. Гоча балыгчы итләри ачыгландырмагдан һәзз алырды.

1. Дәрбәнд шәһәринин әтрафында олан сәдд чох гәдим тарихә маликдир. Бу сәддин узунлуғу 30 километрә јахындыр. 2. Бу бахышларда бир сирр вар, билмәк олмур нә сирдир. (Н. Н.). Инсан тәбиәтини бүтүн сирләрини өјрәнмәјә гадирдир. 3. Һәддини билмәјәнә билдирәрләр. (Аталар сөзү). Һәддән артыг јемәк чана зијандыр. 4. Керасимин көрүнүшүндә елә бир дәјишиклик һисс олунмурду. (Т.). О, һиссә гапылмышды. 5. Шосе јолу бир дүз хәтт кими узанырды. Бу хәтти анчаг узагда көрүнән дағлар кәсирди. 6. Ики ногтә арасында ән гыса мәсафә дүз хәтдир. Ајдын мағазадан бир хәтли дәфтәр вә хәткеш алды.

Биринчи һечасында мүхтәлифчинсли гоша самит ишләнән сөзләрин јазылышы.

Лүғәт үзрә имла үчүн

бригадир, бригада брезент, блок, блокнот, грам, грамматика, гранит, грамофон, груп, грип, график, гров, драм, драматург, драп, дружина, клуб, кран, квас, кнјаз, климат, план, пласкарт, пластилин, пласмас, платин, плаш, плитә, плјонка, плов пломбир, плјаж, плакат, програм, протокол, профессор, стадион, стаж, стансија, стенд, стул, трактор, трамвај, троллејбус, трикотаж, шкаф, шлүз, екскаватор, екскурсија, кнопка

Изаһлы имла үчүн

1. Нумајишчиләр трибунанын габағындан дәстә-дәстә кечирдиләр. 2. Клубун гранитдән һөрүлмүш сүтунлары чох әзәмәтли көрүнүрдү. Бинанын кениш коридору шәкилләр вә плакатларла бәзәнмишди. 4. Пәри халанын бригадасы ајлыг планы вахтындан әввәл јеринә јетирди. 5. Пароход јаваш-јаваш шлүзә дахил олду. 6. Биз стансијадан стадиона гәдәр трамвајла кетдик. 7. О өз планыны шкафын јан тәрәфиндән асды. 8. Бизим дружинамыз јарышда галиб кәлди. 9. Театрын гаршысына хејли адам топлашмышды.

Сөзүн сәтирдән сәтирә кечирилмәси гајдалары.
Хәбәрдарлыглы, изаһлы, сечмә... имлалар үчүн

1. Гатар сүр'әтлә өтдү. 2. Кән'ан верилмиш тапшырығы мәс'улијјәтлә јеринә јетирди. 3. Гонагпәрвәрлик халгымызын ән јахшы ән'әнәләриндәндир. 4. Машын асфалт јола чыхдыгдан сонра сүр'әтини даһа да артырды. (С. Г.). 5. ССРИ-дә бурахылмышдыр. 6. Һеч кәс гара көпәјин гаршысына чыхмаға чүр'әт етмәди.

ТӘКРАР ВӘ ЈОХЛАМА ҮЧҮН МАТЕРИАЛЛАР

1. Тәјјарә башымызын үстүндән илдырым сүр'әти илә өтүб кечди. 2. Биз сәһәр еркән енишлә ашағыја доғру јолланырыг. 3. Хәстәлик Наиләни хејли зәифләтмишди. 4. Рә'на вә Кән'ан чохлу ше'р әзбәр билирләр. 5. Ики саатдан сонра чамаат јахындакы мејданчаја топлашды. 6. Јури Гагаринин гәһрәманлығы тарихә гызыл хәтлә јазылды. 7. Һамы күчә һәрәкәти гајдаларына риајәт етмәјә борчлудур. 8. Јарым саатдан сонра думан чәкилмәјә башлады. 9. Күләк шиддәтлә әсир, фыртына күчләнирди. 10. Мә'дәнин тә'мир бригадасы тапшырығы вахтында јеринә јетирди. 11. Пионер баш дәстә рәһбәри бизи тикинтијә екскурсијаја апарды. 12. Бу гаранлыг, пәнчәрәсиз отагда Вера чамаданын сиррини баша дүшдү. (Саб.Р.).

Scanned with CamScanner

КӨРҮШДӘН ГАЈЫДАРКӘН.

Гаранлыг јаваш-јаваш дәнизин үзәринә ганад кәрир. Адама елә кәлир ки, бу гаранлыг бир аздан сонра һәр шеји удачаг. Лакин аз кечмир ки, Илич лампалары гаранлығын синәсинә санчылыр. Нөвбәдән дөнән фәһләләр полад сүтунларын үзәриндә мөһкәм дајанмыш биналара тәрәф јолланырлар. Онларын бә'зиләри јатагханаја, бә'зиләри мәдәнијјәт евинә, бә'зиләри исә китабханаја кедирләр.

Биз исә бир дәстә дәниз гәһрәманы илә көрпүјә тәрәф јол алырыг. Сәмими көрүш үчүн онлара разылығымызы билдирир вә кәмијә галхырыг. Кәми лимандан ајрылыр, анчаг үрәјимиз Нефт Дашларындан ајрылмыр. Чүнки бу әфсанәви шәһәрин гәһрәманлары бизим чијәрпарамыз, әзизләримиздир. (86 сөз.)

Әлавә тапшырыг:

I вариант. 1) Јазылышы илә тәләффүзү фәргләнән ики сөзүн алтындан хәтт чәкин. 2) Биринчи чүмләнин грамматик әсасыны көстәрин (шәрти ишарәләрлә).

II вариант. 1) Мәтндәки китабхана сөзүндә кар самитләрин алтындан хәтт чәкин. 2) Ахырынчыдан әввәлинчи чүмләнин нечә грамматик әсасы олдуғуну мүәјјәнләшдирин (баш үзвләрин алтындан хәтт чәкин).

ЈАСӘМӘН АҒАЧЫ.

Ағачын үстүндәки јува диггәтими чәлб етди. Јува о гәдәр гәшәнк иди ки, һеч нә дүшүнмәдән ағача дырмашдым. Елә јуваја тәзәчә чатмышдым ки, онун ичиндән шырылты илә бир бүлбүл учду. Ағачын ковдәси ағырлығыма таб кәтирмәјиб бирдән шаппылты илә сынды. Мән јыхылдым. Јува исә учуб төкүлдү. Ушаглар чағырбағыр салдылар вә бәркдән күлүшдүләр. Мән өзүмү тохтадыб ајаға галхдым. Бурадан араланмаг истәјирдим, амма Аслан мүәллим башымын үстүндә дајанмышды. Күрәјимин арасындан сојуг бир шеј кечди. Утандығымдан башымы ашағы салдым, ушаглар исә сусдулар. Аслан мүәллимин көзләри гәдди гырылмыш јасәмән ағачына дикилмишди. (88 сөз).

ИНТИГАМ.

Мүһарибәнин шиддәтли күнләриндән бири иди. Үч ушаг мүәллимләринин јашадығы евә кирди. Онлар мүәллими јердә чырыг китабларын арасында көрдүләр. Ону фашист чәлладлары өлдүрмүшдүләр. Ушагларын додагларындан бир кәлмә сөз чыхды: «Интигам!»

Елә бу вахт фашистләр мәктәбин һәјәтинә топлашмышдылар. Ушаглар пычылдашдылар вә һәјәтә чыхдылар. Һәјәтдә онларын гәрибә ојунлары фашистләри дә мараглапдырды. Фашист әскәрләри ушагларын башына топлашдылар. Бир аз кечмишди ки, ушаглардан бири фит верди. Онлар чәлд дағылышдылар. Бу анда гумбара партлады. Доггуз фашист јериндәчә кәбәрди, он дордү исә јараланды.

О күн ушаглар кедиб партизан дәстәсинә гошулдулар. (83 сөз).

ТАРЛАДА.

Јај иди. Күнәш јенәчә чыхмышды. Мәктәбин һәјәтиндә xeјли оғлан вә гыз топлашмышды. Онлар сыраја дүзүләрәк јола чыхдылар. Ушагларын шән нәғмәләри кетдикчә узаглара јајылырды. Бир аздан онлар комбајнын бичиб кечдији тарлаја чатдылар. Һамы бир нәфәр кими ишә киришмишди. Ушаглар јерә дүшән сүнбүлләри јығмаға башладылар. Ири дәнли сүнбүлләри кисәләрә долдурдулар. Аз вахтда онлар xeјли иш көрдүләр.

Күнорта фасиләси кәлиб чатды. Пионерләр почталјонун кәтирдији гәзет вә журналлары колхозчулара пајладылар. Бир нечә ушаг исә булагдан сәрин су кәтирмәјә кетди. Колхозчулар ушагларын онлара көмәјиндән чох разы галмышдылар.

Күнорта фасиләсиндән сонра пионерләр кәндә гајытдылар. (89 сөз).

Әлавә тапшырыг.

I вариант. 1) Икинчи чүмләдәки ики сөздә чинкилтили самитләрин алтындан хәтт чәкин. 2) Сонунчу чүмләнин грамматик әсасыны костәрин (шәрти ишарәләрлә).

II вариант. 1) Үчүнчү чүмләдәки сөзләрдән үчүндә кар самитләрин алтындан хәтт чәкин. 2) Сонунчудан әввәлинчи чүмләнин грамматик әсасыны көстәрин.

КӨРПҮ.

Сәлим кәндә чатанда һава гаралмышды. Дағларын үзәринә топлашан булудлар ону нараһат етмәјә башлады. О, һаванын гарышдығыны бајагдан көрмүшдү.

Сәлим евә јенәчә кәлмишди ки, бирдән-бирә көј курулдады. Илдырым ишығы әтрафы бүрүдү. Елә бил көј нә'рә чәкир, алов пүскүрүрдү. Сәлим балкона гачды. Көјүн һәр нөгтәсиндән јерә бир шәлалә төкүлүрдү. Сәлимин һәјәчаны кетдикчә артмаға башлады. Она елә кәлирди ки, һәр чығырдан бир чај ахыр. Илдырымлар санки онун бејнинә чахырды. Сәлим кечәни сәһәрә кими јата билмәди. О вердији вә'ди хатырладыгча дәһшәтә кәлирди. Сәлим билирди ки, тикинтисинә јенәчә башладыглары көрпү бу селин күчүнә таб кәтирмәјәчәк. (94 сөз).

Әлавә тапшырыг.

I вариант. 1) Биринчи чүмләдәки сөзләрдә кар самитләрин алтындан хәтт чәкин. 2) Мәтндән ики мүрәккәб чүмлә сечиб, онларын тәркибиндәки садә чүмләләрдән јалныз биринин алтындан далғалы хәтт чәкин.

II вариант. 1) Икинчи чүмләдәки сөзләрдә додагланан саитләрин алтындан хәтт чәкин. 2) Үчүнчү чүмләнин грамматик әсасыны костәрин (шәрти ишарәләрлә).

(Арды вар)

Scanned with CamScanner

РЕДАКСИЈАДАН: X синфин Азәрбајчан совет әдәбијјаты курсунда бир сыра тәнгидчиләрин ады чәкилир, онларын әдәби тәнгиди фәалијјәти һаггында гысача мә'лумат верилир. Әдәбијјат мүәллимләриндән бир чоху редаксијамыза мүрачиәт едәрәк һәмин алимләрдән **Һ. Зејналлы, В. Хулуфлу, М. К. Әләкбәрли, Ә. Назим** вә б. һаггында бир гәдәр кениш мә'лумат әлдә етмәк истәдикләрини вә тә'лим ишиндә бунун онлар үчүн әһмијјәтли олдуғуну билдирирләр.

Доғрудан да һәмин саһәдә мәтбуатымызда чох аз мә'лумата тәсадүф едилдијини вә лазыми нәзәри-елми әдәбијјат олмадығыны нәзәрә алараг редаксијамыз филоложи елмләр доктору П. ӘФӘНДИЈЕВИН Һ. ЗЕЈНАЛЛЫ вә В. ХУЛУФЛУ һаггында јаздығы ики кичик мәгаләни чап етмәји мәгсәдәујғун сајмышдыр.

Һ. ЗЕЈНАЛЛЫ ВӘ В. ХУЛУФЛУНУН ӘДӘБИ-МӘДӘНИ ФӘАЛИЈЈӘТИНӘ ДАИР

Паша ӘФӘНДИЈЕВ
филоложи елмләр доктору,
В. И. Ленин ад. АПИ-нин досенти

Һ. ЗЕЈНАЛЛЫ (1896—1938). Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәдәнијјәти гаршысында мүһүм хидмәтләри олан шәхсләрдән бири дә Һәнәфи Зејналлыдыр. О 1896-чы илдә Бакыда анадан олмуш, әввәлчә рус-татар мәктәбиндә, сонра да Москвада охумушдур. 1919-чу илдән Сов.ИКП-нин үзвүдүр. Совет һакимијјәтинин илк илләриндән Бакыда вә республиканын бир сыра рајонларында партија вә совет ишиндә чалышмышдыр. О, Азәрбајчанда сосиалист мәдәнијјәтинин инкишафында фәал чалышан хадимләрдән бири кими шөһрәт тапмышдыр. Һ. Зејналлы көркәмли әдәбијјатшүнас, тәнгидчи, фолклоршүнас, ичтимаи хадим вә мүәллим олмушдур.

Илк Азәрбајчан совет марксист әдәбијјатшүнасларындан бири кими онун фәалијјәти диггәтәлајигдир. Гыса бир мүддәтдә Һ. Зејналлы чох мәһсулдар вә сәмәрәли ишләмишдир. Профессор Һ. Зејналлы күлли мигдарда әдәби, тәнгиди, елми мәгалә вә китабларын мүәллифидир. М. Ф. Ахундов С. Ә. Ширвани, Һ. Чавид, Ч. Чаббарлы һаггында алимин чох гијмәтли ахтарышлары олмушдур. Хүсусилә М. Ф. Ахундов вә Һүсејн Чавид һаггында о, даһа кениш вә һәвәслә данышмышдыр. «М. Ф. Ахундовун әдәби вә ичтимаи фәалијјәти», «М. Ф. Ахундзадәнин әсәрләриндә идеоложија» вә с. көстәрмәк олар. Һ. Зејналлы Һ. Чавид јарадычылығы үзәриндә мүнтәзәм мүшаһидәләр апармышдыр. Онун бу мөвзуда мәгаләләри «Маариф вә мәдәнијјәт» мәчмуәсиндә чап олунмушдур. «Шејда» хүсусунда бир мүлаһизә» (1923), «Марал» хүсусунда гыса мүлаһизә» (1923), «Һ. Чавидин јаздығы «Пејғәмбәри» һаггында мүлаһизәләрим» (1926), «Шејх Сән'ан» һаггында мүлаһизәләрим» (1927) кими дәрин елми-тәнгиди характерә малик мәгаләләри көстәрмәк олар. Һ. Зејналлы Һ. Чавид јарадычылығында олан зиддијјәт вә мәһдудијјәтләри ачыр, она мәсләһәтләр дә верирди. Һ. Зејналлы һәм дә муасир Азәрбајчан совет әдәбијјатынын инкишафыны изләјән тәнгидчи иди. Кәнч гүввәләрин мүвәффәгијјәти ону севиндирирди. Бу чәһәтдән «Октјабр вә кәнч гәләмләр» адлы мәгалә әһәмијјәтли иди. Бурада С. Рүстәм, Һ. Нәзәрли, Ә. Назим, Ә. Фөвзинин јарадычылығы тәһлил едилирди.

Һ. Зејналлы илк Азәрбајчан совет фолклоршүнасларындан бири олмушдур. Азәрбајчан совет фолклоршүнаслығынын јарадычыларындан олмаг етибарилә фолклорумузун топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәсиндә онун хидмәтләри хүсусилә тәгдир олунмалыдыр. О дејирди: «Әкәр бизим ел әдәбијјатымыз топланарса чилдләрлә китаблар нәшр едиләр. Шүбһәсиз ки, бу ишин көрүлмәси әдәбијјат саһәсиндә бөјүк наилијјәтләрә сәбәб олар». Һ. Зејналлы шифаһи халг әдәбијјатынын вурғуну иди. Бу вурғунлуғу биз 1920-чи ил—30-чу илләрдә әдибин топлајычылыг ишиндә вә јаздығы мәгалә вә китабларындакы һәрарәт вә темпераментдә көрүрүк. Һ. Зејналлы «Азәрбајчаны тәдгиг вә тәтәббө чәмијјәти»ндә (1923-чү илдә јарадылыб) фолклор комиссијасынын сәдри ишләмишдир. О, Коммунист Партијасы вә Совет дөвләтинин халгын мә'нәви сәрвәтини топлајыб үзә чыхармаг барәдә көстәришләрини бөјүк һәвәс вә сәдагәтлә һәјата кечирәнләрдән биридир. Бир нечә дәфә Азәрбајчанын рајонларына фолклор топламаға кедән експедисијаја рәһбәрлик етмишдир. Бу експедисијалардан бириси һаггында о заман (1935-чи илдә) көркәм-

Scanned with CamScanner

ли педагог, мүəллим вə фолклоршүнас Ə. Гарабағлы мə'лумат вермишдир. Һ. Зејналлы, Ə. Гарабағлы вə И. Əлизадəдəн ибарəт бу експедисија Товуз, Кəнчə, Шамхор тəрəфлəрдəн сосиализм гуручулуғу һаггында, фолклорун лирик нөвлəриндəн ибарəт нүмунəлəр вə «Короғлу»·«Таһир вə Зөһрə», «Гачаг Танриверди», «Гандал Нағы» дастанларыны вə с. топлајыб кəтирмишди. Һ· Зејналлы габагчыл рус фолклор топлајычыларынын əн'əнəлəрини мəнимсəјəрəк шифаһи халг əдəбијјатыны нечə, кимдəн топламаг һаггында хүсуси гајдалар дүзəлдиб чап етмиш, бунунла да бу ишлə мəшғул олан Азəрбајчан кəнчлəринин ишини асанлашдырмышдыр. Азəрбајчан ашыгларынын биринчи гурултајынын (1928) тəшкилатчыларындан бири дə Һ. Зејналлы иди.

Топладығы материаллардан јалныз ики китаб тəртиб едиб чапа верə билмишди. Бунлардан бириси «Азəрбајчаны өјрəнмə чəмијјəти»нин 1926-чы илдə нəшр етдирдији «Азəрбајчан аталар сөзү вə мəсəллəри» китабы иди. Китабы һазырлајаркəн Дал, Самојлович, Иллустров, Гордлевски, Калашев вə башга рус фолклоршүнасларынын тəчрүбəсиндəн јарадычы сурəтдə истифадə олунмушду· Бир сыра топлајычылардан фəргли олараг Һ· Зејналлы Азəрбајчан аталар сөзү вə мəсəллəрини əлифба сырасы илə дејил, мөвзулара көрə груплашдырмышды. Бу үсулун үстүнлүјүнү дə мүгəддимəдə сүбут етмəјə чалышмышды· Бу, бизчə Азəрбајчанда халг əдəбијјатымызын нүмунəлəриндəн ибарəт мүəјјəн елми принсиплəрлə чап олунан илк китабдыр. Бурада халгын əсрлəр боју јаратдығы, иллəрин сынағындан чыхарыб кəтирдији минлəрлə аталар сөзү вə мəсəллəр вар ки, һазырда онун дүнја көрүшүнү, арзу вə истəклəрини, һəјата, инсанлара мүнасибəтини, естетик идеалларыны өјрəнмəк үчүн гијмəтли материаллар верир. Əрəб əлифбасы илə чыхан бу китабын инди надир нүсхəлəри белə тапылмыр. Ону јенидəн нəшрə һазырламаг мəгсəдə мүвафиг оларды.

Һ· Зејналлынын икинчи китабы «Азəрбајчан тапмачалары» адланыр (1928). Китабда 760 тапмача вар. Јенə о, бу саһəдə рус вə гардаш халгларын тəчрүбəсини өјрəнмиш, диггəтлə көтүр-гој етмиш вə тапмачаларын да мөвзулара көрə дүзүлүшүнү үстүн тутмушдур· Мə'лумдур ки, тапмачалар фолклоршүнаслығымызда аз топланан жанр иди; һəм дə онларын һаггында һеч нə јазылмамышды. Демəли, Һ. Зејналлынын јазылары о заман фолклоршүнаслығымыз үчүн јени бир һадисə иди. Мүгəддимəдə Азəрбајчан тапмачаларынын идеја, бəдии хүсусијјəтлəри· поетикасы, онларын халгын һəјат вə мəишəти илə бағлылығы вə фолклорумузун дикəр жанрлары илə əлагəси һаггында апарылан ахтарышлар инди дə өз тəравəтини сахламагдадыр.

Һ· Зејналлы Азəрбајчан фолклорунун мүхтəлиф мəсəлəлəринə даир чохлу мəгалəлəрин мүəллифидир. Бунлардан бə'зилəри о заман нəшр олунан бир сыра китаблара мүгəддимə шəклиндə јазылмышдыр· Өзүнүн бурахдығы китаблардан башга «Молла Нəсрəддин мəзһəкəлəри» (1927), «Азəрбајчан нағыллары» (1935) (рус дилиндə), проф· А. Багринин үч чилддəн ибарəт тəртиб етдији «Азəрбајчан вə она јахын өлкəлəрин фолклору» (1930) китабына мүгəддимəлəри вə саирəни көстəрмəк олар. Бу мүгəддимəлəрдə, о· јалныз китаба дүшəн жанр һаггында дејил, үмумијјəтлə, шифаһи халг əдəбијјаты, онун бир сыра нəзəри проблемлəри һаггында данышмышдыр. Бу чəһəтдəн «Аталар сөзү» китабына јаздығы мүгəддимə өз елми дəјəри, мəсəлəлəрин əһатə даирəси вə тəдгигатын дəринлији е'тибарилə сечилир.

Бүтүн бунлардан башга Һ. Зејналлынын сырф нəзəри характер дашыјан мəгалəлəри дə олмушдур· «Халг ағыз əдəбијјаты», «Азəрбајчан ел əдəбијјаты», «Октјабр ингилабы вə Азəрбајчан фолклору», «Ағыз əдəбијјаты», «Азəрбајчан фолклору» вə саирə. Бунлардан икиси һаггында охучулара мə'лумат вермəји зəрури һесаб едирик· «Ағыз əдəбијјаты» 1926-чы илдə «Маариф вə мəдəнијјəт» журналында чап олунмушдур. Бу, јалныз Һ· Зејналлынын јарадычылығында дејил, үмумијјəтлə Азəрбајчан совет фолклоршүнаслығында мејдана кəлəн илк нəзəри вə санбаллы мəгалəлəрдəн бири кими тарихилик бахымындан əһəмијјəтли иди. Бу əсəр габагчыл рус вə Авропа фолклоршүнаслығыны һəвəслə өјрəнəн вə мəнимсəјəн кəнч марксист-фолклоршүнас тəрəфиндəн јазылмышдыр. Бурада Һ. Зејналлы халг əдəбијјаты, истилаһы, фолклорун јарадычылары, шифаһи əдəбијјата шифаһи вə јазылы тə'сирлəр, əдəбијјат вə фолклор вə дикəр нəзəри мəсəлəлəри гојуб һəлл етмəјə чалышмышдыр. Əлбəттə, мəгалəдə мүбаһисəли, һəтта јанлыш мүлаһизəлəр дə нəзəрə чарпырды. Анчаг бунлар өз нəзəри вə марксист һазырлығыны күнбəкүн артыран Һ. Зејналлынын сонракы мəгалəлəриндə мүвəффəгијјəтлə ислаһ едилмишдир.

һ. Зејналлы чох нараһат алим иди. О бөјүк арзуларла јашајырды. О,Азәрбајҹан фолклорунун јалныз күтләви шәкилдә топланмасы, нәшрини дејил, бу мә'нәви сәрвәтин кениш мигјасда тәдгигини дә истәјирди. Бу бахымдан 1936-чы илдә «Әдәбијјат гәзетәси»ндә чап етдирдији «Азәрбајҹан фолклору» мәгаләси хүсусилә әһәмијјәтли иди. һ. Зејналлы бу јазысында Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси тарихини системли шәкилдә көстәрмәјә сә'ј етмишдир.

һ. Зејналлы орта, али, сијаси мәктәбләрдә мүәллим ишләмишдир. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын орта вә али мәктәбдә тәдрисинин илк тәрәфдарларындан бири дә һ. Зејналлы олмушдур. Бир мүәллим-педагог олмаг е'тибарилә бу ишин зәрурилијини шәхсән көрүб һисс етмиш вә тәртиб етдији програм вә дәрс вәсаитләриндә шифаһи халг әдәбијјатына мүһүм јер ајырмышдыр. Онун јаздығы вә тәртиб етдији дәрслик вә мүнтәхәбатлардан «Әдәбијјатдан иш китабы», «Әдәбијјат дәрсләри», «Әдәбијјат мүнтәхәбаты» вә с. көстәрмәк олар. Јухарыда дејиләнләрдән көрүнүр ки, һ. Зејналлынын һәртәрәфли јарадычылығы, хүсусилә даһа чох чалышдығы фолклоршүнаслыг фәалијјәти әтрафлы тәдгигата мөһтаҹдыр.

ВӘЛИ ХУЛУФЛУ (1894—1938). Совет һакимијјәтинин илк илләриндән башлајараг Азәрбајҹан совет мәдәнијјәтинин инкишафында јорулмадан чалышан көркәмли иҹтимаи хадим вә алимләрдән бири дә Вәли Хулуфлудур. Онун да фәалијјәти мәдәнијјәтимизин кениш саһәләрини әһатә едир. В. Хулуфлу 1894-чү илдә Шамхор рајонунун Хулуф гәсәбәсиндә анадан олмушдур. Илк тәһсилини Кәнҹәдә алмыш, бир мүддәт орада мүәллимлик етмишдир. Сонра анадан олдуғу кәндә гајыдыб әкинчиликлә мәшғул олмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра јенә Кәнҹәјә гајытмыш вә ингилабы һәрәката гошулмушдур. 1919-чу илдән Сов.ИКП-нин үзвү олмушдур. Кәнҹәдә Совет һакимијјәтинин мөһкәмләндирилмәси уғрунда, мүсаватчыларын гијамына гаршы мүбаризәнин тәшкилатчыларындан бири кими бир сыра сијаси вә партија ишләриндә чалышмышдыр. 1922-ҹи илдән Бакыда јашамыш, 1928-чи илдә Азәрбајҹан Дөвләт Университетинин Шәргшүнаслыг факултәсини битирмишдир. Бундан сонра онун елми фәалијјәти даһа да кенишләнмишдир. «Азәрбајҹаны тәдгиг вә тәтәббә ҹәмијјәти»нин үзвү кими кәнҹ Азәрбајҹан Сосиалист Республикасынын иҹтимаи-мәдәни јүксәлишиндә әлиндән кәләни әсиркәмәмишдир. Елми-тәдгигат институтунун тәшкилиндә иштирак етмиш, онун елми катиби олмушдур. Дил, Әдәбијјат вә Инҹәсәнәт институту ајрылдыгда исә онун директору вәзифәсиндә чалышмышдыр. Беләликлә, мәдәни гуручулуғумузун фәал хадими кими шөһрәт газанмышдыр. В. Хулуфлу јени әлифба комитәсинин үзвү иди. Бу вәзифә илә әлагәдар о, гардаш республикалары долашмыш, јени әлифбанын халгларын кәләҹәк мәдәни-елми инкишафында ролуну сәбр вә инамла шәрһ етмишдир. В. Хулуфлунун јени әлифбанын мүһүм елми, мәдәни вә сијаси ҹәһәтдән әһәмијјәти һаггында бир сыра мәгалә вә чыхышлары да олмушдур. Бунлар әсасән 1920-ҹи илләрдә «Јени јол» гәзетиндә чап едилмишдир. «Түрк-татар халглары арасында мәдәни ишләр вә јени әлифба» (1925), «Јени әлифба достлары ҹәмијјәти». «Дағыстанда маариф вә јени түрк (Азәрбајҹан —П. Ә.) әлифбасы» (1924) вә саирә көстәрмәк олар. В. Хулуфлунун рәһбәрлији илә Азәрбајҹан дилинин орфографијасы үзрә ики конфранс кечирилмишдир. Конфрансдан әввәл јаздығы мәгаләләрдә көрүлән ишләр вә кәләҹәк вәзифәләр барәдә онун мараглы тәклифләри олмушдур. «Имла конфрансы мүнасибәтилә», «II имла конфрансынын јекунлары», «Бир имла олмалыдыр» вә башга јазыларыны гејд едә биләрик.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә бир сыра лүғәтләрин һазырланмасы вә тәртибиндә дә о кәркин әмәк сәрф етмишдир. 1929-чу илдә 342 сәһифәдән ибарәт «Имла лүғәти» чап етдирмишдир. Азәрбајҹан халг лүғәтилә әлагәдар онун апардығы ишләр дә гејд едилмәлидир. Бу саһәдәки фәалијјәти барәдә 1930-чу илдә јаздығы «Халг дили лүғәти» һаггында тезисләр», «Азәрбајҹан халг дили лүғәти» адлы мәгаләләрдә мә'лумат вермишдир. В. Хулуфлу лүғәтләри һазырламаг үчүн тәдгигат ишләри апармыш, Авропада, Русијада, Азәрбајҹанда лүғәтләрин тәртибат, шәрһ, дүзүлүш принсипләрини диггәтлә өјрәнмишдир. С. М. Гәнизадә, С. Мүмтаз вә башгаларынын лүғәт ишләрини нәзәрдән кечирмишдир. Бу мәсәлә илә әлагәдар 60 минә јахын карточка топланмышдыр. В. Хулуфлу көстәрирди ки, бу чәтин ишин баша кәлмәсиндә јалныз лүғәт комиссијасы дејил, рајон мүәллимләри дә јахында иштирак

Scanned with CamScanner

етмәлидирләр. Икинчи мәгаләдә артыг һәмин лүғәтдән сәһифәләр верилмишдир. Бурада о, чох усталыгла халг әдәбијјаты нүмунәләриндән, хүсусилә аталар сөзү, мәсәл, ашыг гошмалары, М. Ә. Сабирин ше'рләриндән истифадә етмишдир.

Кениш дүнјакөрүшүнә, ерудисијаја малик профессор В. Хулуфлу бир нечә харичи дил билирди. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә халгымызын ичтимаи, сијаси, игтисади, мәдәни һәјатында олан һәр бир мүвәффәгијјәт, јүксәлиш В. Хулуфлуну севиндирирди. Мәдәни гуручулуғумузун мүхтәлиф саһәләринә аид онун мәгаләләри буну ајдын көстәрир: «Ленинин мүхтәсәр тәрчүмеји-һалы» (1924). «Дарүлфүнун симасыны дәјишир» (1924), «Мәдәни галибијјәт» (1927), «Галибијјәтинизи тәбрик», «Әдәбијјат гәзетинин биринчи нөмрәсини тәбрик» (1934), «Азәрбајчан шура енсиклопедијасы» (1935) вә саирә көстәрмәк олар. Бүтүн бунлардан башга һәмин илләрдә мәтбуатда В. Хулуфлунун «Фирдовси гадын һаггында» (1934), «Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәринин маһијјәти» (1932) вә с. мәгаләләри дә чап олунмушдур.

В. Хулуфлу илк Азәрбајчан фолклоршүнасларындан биридир. О, аз мүддәт ичәрисиндә үч китаб чап етдирмишдир. Бу китаблар Азәрбајчан совет фолклоршүнаслығында мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Биринчи китаб «Қороглу» (1927) адланыр вә бу бөјүк халг дастанынын Совет һакимијјәти илләриндә илк нәшридир. В. Хулуфлу Товуз рајонунда гочаман ашыг Һүсејн Бозалганлы илә көрүшмүш, онун дилиндән «Қороглу» дастаныны јазмыш вә әсәрин ики бөјүк голуну («Дурна тели», «Һәмзәнин Гыраты гачырмасы») китаба дахил етмишдир. Ашыг Һүсејн Бозалганлынын тәрчүмеји-һалына аид илк мәтбу материаллар. «Кери дур», «Алверчиләр», «Гәсди нәдир?», «Вар имиш» кими надир ше'рләр ашығын дилиндән алынмыш вә илк дәфә бурада чап олунмушдур. Һәмин материалларын һазырда мүһүм елми әһәмијјәти вардыр. Қитабын әввәлиндә «Башланғыч» адланан киришдә, о, Қороғлу вә онун ады илә бағлы рәвајәтләр, галалар һаггында шәхсән топладығы мә'луматлары верир. В. Хулуфлу «Қороғлу»нун әввәлки нәшрләрини (1842- 1913) објектив сурәтдә гијмәтләндирир. «Қороғлу» китабы инди дә өз елми-тәчрүби дәјәрини сахламагдадыр.

В. Хулуфлу топлајычылыг ишләри илә мүнтәзәм сурәтдә мәшғул олмушдур. Бу чәһәтдән «Ел ашыглары» (1927) китабы хүсуси гејд едилмәлидир. Китабда XIX әсрин көркәмли ашығы Һүсејн Шәмкирлинин тәрчүмеји-һалы, ше'рләриндән нүмунәләр вә «Рејһан» дастаны верилмишдир. Бунларын һамысыны о, Шамхор ашыгларынын, хүсусилә ашыг Авакын дилиндән топламышдыр. Бунлар да ашыг Һүсејн вә башгалары һаггында илк мәтбу материал олмагла инди дә өз елми әһәмијјәтини сахламагдадыр.

В. Хулуфлу ашыг јарадычылығынын Азәрбајчан шәраитиндә тарихи, мөвгеји, халг күтләләри илә бағлылығы, ајры-ајры көркәмли нүмајәндәләри һаггында чох мараглы фикирләр сөјләмишдир. О, Әләскәр, Хәстә Гасым. Шәмкирли Һүсејндән нүмунәләр вериб тәһлилләр апарыр, Гурбани вә Дәдә Једикарын дејишмә вә бағламаларындан мисаллар кәтирир. Ашыг Авак, шаир Һидајәтин һәјаты вә ше'рләри һаггында верилән мә'луматлар да мараглыдыр.

В. Хулуфлунун халг әдәбијјатымыздан ибарәт үчүнчү китабы «Тапмачалар»дыр (1928). Қитаба республиканын мүхтәлиф рајон вә кәндләриндән топланмыш 726 тапмача дахил едилмишдир вә бунлар әлифба сырасы илә дүзүлмүшдүр. «Тапмачалар» мүәјјән елми принсипләрлә тәртиб олунмуш, онларын Азәрбајчанын мүхтәлиф рајон вә кәндләринә мәхсус шивә хүсусијјәтләри дә сахланмышдыр. Қитабын сонунда «Һакушкалар» башлығы алтында чохлу халг маһнылары верилмишдир. Қитабда халг әдәбијјатымызын дикәр жанрлары ичәрисиндә тапмачаларын јери дүз гијмәтләндирилир. Бу нүмунәләрин Азәрбајчан халгынын һәјаты, мәишәти, дүнјакөрүшү, тәчрүбә вә сынаглары илә бағлылығы уғурлу мисалларла тәһлил едилир. О јазыр: «Ел әдәбијјатымызын башга нөвләриндән фәргли олараг тапмачаларын материалы даһа реал вә даһа тәбиидир. Тәбиәтдә вә һәјатда нә көрүлүрсә, тапмача да онун үзәриндә гурулур».

В. Хулуфлу Совет һакимијјәтинин илк илләриндән фолклорумузун топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәсиндә мүһүм ишләр көрмүш, Азәрбајчанда халг әдәбијјаты һаггында совет елминин јарадычыларындан, мәдәнијјәтимизин көркәмли хадимләриндән бири олмушдур.

Scanned with CamScanner

КЛАССИК ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗДА ВӘ «НӘСИҺӘТНАМӘ»ЛӘРДӘ МӘДӘНИ НИТГӘ МҮНАСИБӘТ

Камил ӘЛИЈЕВ
филоложи елмләр намизәди,
АДУ-нун досенти

Мәдәни нитг вәрдишләри ушаглара биринчи нөвбәдә аиләдә, бағчада вә ибтидаи синифләрдә ашыланыр. Ағыллы валидејнләр, габагчыл тәрбијәчиләр вә мүәллимләр бу барәдә даим дүшүнүр, јени јоллар, јени васитәләр ахтарырлар. Бизә елә кәлир ки, әдәби ирсимизә — классик әдәбијјатымыза «нәсиһәтнамә»ләрә арабир нәзәр јетирмәк бу саһәдә фајдалы олар. Гәтран Тәбризи, Хагани, Низами, Нәсими, Фүзули, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани вә башга классикләримизин әсәрләри, Нәсрәддин Тусинин «Әхлаги-Насири», Хәтаинин «Нәсиһәтнамә»си, А. Бакыхановун «Тәһзиби-әхлаг» вә «Нәсиһәтнамә»си, Мир Мөһсүн Нәввабын «Нәсиһәтнамә»си, Мәһәммәд Тәги Сидгинин «Һәкимәнә сөзләр»и, Мирзә Мәһәммәд Зујинин«Нәсиһәти-Лоғман»и, Мишкатын «Мә'рифәтнамә»си, Фани Чәмаләддин Дағыстанинин «Нәсиһәти-Педәр»и, Мирзә Чәлал Јусифзадәнин «Ата-баба нәсиһәтләри» чох гијмәтли мәнбәләрдир. Н. Туси «Әхлаги-Насири» әсәриндә «данышыг гајдаларына» аид һәтта хүсуси фәсил ајырмышдыр...

Көстәрдијимиз мәнбәләрдә мәнтиги нитг шәхсијјәтин јүксәк мәдәнијјәтинин тәркиб һиссәси, мүдриклијин, дәрин ағлын, камалын көзәллији кими гијмәтләндирилмишдир, мәдәни адам мәдәни нитгсиз, мәдәни давранышсыз тәсәввүр едилмәмишдир. Елә инди дә өз заһири көркәми вә әзәмәти илә башгаларына илк бахышда тә'сир көстәрән адамлар аз дејил. Онлардан бә'зиләри ағзыны ачыб бир-ики кәлмә сөз дејән кими, «һансы јуванын гушу» олдугларыны нүмјиш етдирирләр; бир гәдәр бундан әввәл бәсләдијин һөрмәтдән әсәр-әламәт галмыр; чох чылыз вә мә'нәви чәһәтдән јохсул көрүнүрләр. Әксинә дә ола биләр. Заһири көркәми илә диггәти чәлб етмәјән бир нәфәр, көрүрсән ки, дузлу зарафатлары, мәгамына дүшмүш ширин сөһбәти илә әтрафдакыларын һүсн-рәғбәтини газаныр, мәчлиси әлә алыр, һамыда хош тәәссүрат јарадыр. Белә бир мәһарәт бир тәрәфдән шәхсијјәтин исте'дады илә бағлыдырса, дикәр тәрәфдән мәдәни нитг вәрдиш-

ләринин көрпәликдән ашыланмасындан, тәрбијә едилмәсиндән чох асылыдыр. Классикләримиз вә «нәсиһәтнамә» мүәллифләри мәсәләнин икинчи чәһәтинә дә бөјүк әһәмијјәт вермишләр.

Н.Тусинин фикринчә, кәрәк ушаг көзәл вә зәриф сөзләри евдә валидејнләриндән, мәктәбдә мүәллимләриндән, ичтимаи јерләрдә исә бөјүкләрдән ешитсин. Буна көрә дә һәмишә бөјүкләр нәзакәтлә давранмалы вә нәзакәтлә данышмалыдырлар. Кобуд сөз, сөјүш, тәһгир ушаглара тез сирајәт едир; валидејн, мүәллим, һәр һансы јашлы адам онларын көзүндә кичилир. Зәриф сөзлү, ширин дилли, биликли мүәллим ушагларын севимлиси олур (бах: көстәрилән әсәр, сәһ. 274). Демәли әввәлчә тәрбијә едәнин өзү мәдәни нитгә јијәләнмәлидир!

Мәнбәләри диггәтлә арашдырдыгдан сонра белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, дүнја көрмүш ата-ананын, мәктәбләрдә, мәдрәсәләрдә, тәһсил очагларында бачарыглы мүәллимләрин, ичтимаи јерләрдә, мәчлисләрдә ел ағсаггалларынын тәрбијәси бир-бирини тамамламыш вә «мәдәни данышыг гајдалары» системи јаранмышдыр. Етик нормалардан бири кими көзләнилән һәмин гајдалар ашағыдакылары әһатә етмишдир:

Биринчи шәрт. Данышан адам динләјичиләрдә хош әһвал-руһијјә ојатмалыдыр. Бу тәләб бир нечә инчә чәһәтләри әһатә едир:

а) Сөзү, ифадәни, елә мәһарәтлә де ки, сөһбәтин, нитгин сәни ешидәнләрә ләззәт версин! Фактлара мүрачиәт едәк:

Хәтаи—Јүрү, шаһә мүдам көнлүн ачылсын.
Ләтиф сөјлә, дилиндән дүрр сачылсын (2-чи ч. сәһ. 173).

С. Ә. Ширвани—Хош зәбан ол, оғул, күләр үзлү,
Мәлиһ кефтарлы, шәкәр сөзлү (сеч әсәр., 1937, сәһ. 334).

Зуји—Данышыг мајеи-гәдрилә олсун,
Хәлајиг таки сәндән зөвг булсун (сәһ. 14).

Нәвваб—Сөзү данышан вахт фәсаһәт илә данышын..., мә'налы данышын (сәһ. 31, 34).

б) Фикир јығчам вә ајдын ифадә едилмәлидир: чох билиб, аз данышмаг ағыллылыг әламәтидир,

Хагани—Узунчулуг икид адамларын да
Бир дәфә дадына чатмамыш дарда (сеч. әсәр. сәһ. 44).

Низами—Аз данышын, десинләр сөзүндә күч вар,
Чох сөзү динләјән чох иогсан тутар,
(«Хосров вә Ширин», сәһ. 24).

Фүзули—Еј көнүл, сөз хәзинәсини ачсан,
Динләјән шәхси көзлә, јормајасан (3-чү ч., сәһ. 412).

Scanned with CamScanner

Нәвваб—Сөзү чох узадыб тәкрар еләмә ки, авамлыға дәлаләт едир (сәһ. 28).

в) Данышан, мәчлисдә мәгам көзләмәли вә сөһбәтинин онун руһуна ујғун гурмалыдыр. Сөзү өз јеринә көрә ишләдәндә, даһа тә'сирли олур.

Туси—Һәр бир мәчлисин руһуна ујғун кәлән сөһбәт елә (сәһ. 279).

Нәвваб—Чаваһир кими көзәл кәлиматлары бимөвге јердә вә бивигуф кәсләрә демә ки... бигәдр вә бигијмәт олур (сәһ. 26).

г) Сөзүн күчү доғрулугдадыр. Дәлиллә, сүбутла едилән сөһбәт даһа инандырычы олур. Анчаг тез-тез анд ичмәк дәлил дејил, башгаларында шүбһә ојадыр.

Низами—Гијмәтдән салмышдыр сөзү јаланлар.
Доғруну данышан мөһтәшәм олар
(«Хосров вә Ширин», сәһ. 24—25).

Сидги—Јалан сөз саһибини утандырыб һәммислиләрин ичиндә е'тибардан салар. Јаланчылыгда мәшһур олан адамын доғру сөзүнә дә инанмазлар (сәһ. 6).
Сөз арасында тез-тез анд ичән адам öз јаланынын исбатына чалышыр (сәһ. 17).

ғ) Мә'насы чәтин анлашылан бир сөзү ишләтмә, јахшы билмәдијин бир шеј барәсиндә данышма! (Н. Туси, көстәрилән әсәр, сәһ. 279—281).

д) Руһән сарсыдычы хәбәри саһибинә чох јумшаг тәрздә, долајы јолларла чатдырмаг лазымдыр.

е) Данышанда өзүнү өјәнләр күлүнч вәзијјәтә дүшүрләр.

Хагани—Чаһилдир өзүнү тә'риф едәнләр
«Чох билирәм» демә, билсән дә әкәр
(сеч. әсәр., сәһ. 44).

Икинчи шәрт. Заһири һәрәкәтләр — мимика, жест, мә'налы данышыға ифадәлилик вермәли вә онунла һәмаһәнк олмалыдыр.

а) Јерсиз әл-гол атма, әлләрини үзүнә, башына, көзләринә чәкмә, ағыз-бурнуну тәкәббүрлә сәјритмәк, бармагларыны ојнатмаг, тез-тез асгырыб-өскүрмәк әдәбсизликдир (бах: Н. Туси, сәһ. 279—281; Нәвваб, сәһ. 15—34; Јусифзадә, сәһ. 3 вә с.)

б) Нә чох һүндүрдән, нә чох алчагдан даныш; гој һамы сәни баша дүшсүн (бах: Туси, сәһ. 280).

в) Башгасынын данышыг тәрзини тәглид етмә; өзүнә мәхсус олан әда илә даныш (бах: Јусифзадә, сәһ. 5)

Үчүнчү шәрт. Ешитмәји, динләмәји бачармаг вәрдишләринин ашыланмасы мәдәни нитг тәрбијәсинин мүһүм чәһәтләриндән биридир.

Ағсаггалларымыз бу саһәдә дә кәнчләрә нүмунә олмушлар. Онлар мәчлисләрдә әдәб-эрканла данышдыглары кими, һәмсөһбәтләрини дә әдәб-эрканла динләмишләр; башгасынын сөзүнү кәсмәји, јахуд она мүдахилә етмәји гәбаһәт сајмышлар. Сөһбәтә гошулмаға еһтијач дујулдугда «Сөзүнү оғлунун тојунда кәсим», «Сөзүн кәлам арасында», «Сөзүнү хејирлијә кәсим» вә саир дејәрәк, нәзакәтлә давранмыш вә «Адын нәдир, Рәшид, бирини де, бирини ешит!» мәсәлинә әмәл етмишләр. Бу адәт мүәјјән дәрәчәдә «нәсиһәтнамә»ләрдә дә өзүнә јер тапмышдыр.

«Нәсиһәтнамә»ләрдә ушаглара мәсләһәт көрүлмүшдүр ки, ариф адамларын мәчлисләриндә иштирак етсинләр вә онлара диггәтлә гулаг ассынлар. Чүнки динләјичиләр белә сөһбәтләрдән чох шеј өјрәнир, сөзүн инчәликләрини дујмаға алышыр, кет-кедә арифләширләр...

Хәтаи—Кәмал әһли илә олкил мусаһиб,
Ки, ондан мә'рифәт кәсб ет әчајиб (сәһ. 173).

Јусифзадә—Сәфеһдән кәрәк узаг гачмаг,
Ағыллы мәчлисинә јол ачмаг (сәһ. 6).

Нәвваб—Һәмишә јахшы әшхасслар илә мусаһибәт вә мәчанисәт ет, таинки јахшылардан оласан... Халг данышан вахтында сөзләринин арасына сөз салма ки, биәдәблик нишанәсидир (сәһ. 5, 20, 38).

Дағыстани—Сән фәсаһәтфирушлуг етмә, амма фәсаһәт саһибләрини динлә (сәһ. 6).

Дөрдүнчү шәрт. Динләјичинин суалларына, сөз сорушан һәр һансы бир адама күләр үзлә, хош тәбәссүмлә, тәмкинлә чаваб вермәк лазымдыр. С. Ә. Ширвани ушаглара мәсләһәт көрмүшдүр:

Әдәбин рәсмидир чәваби-хитаб
Бәлкә рә'ји-мәтину гөвли-саваб,
Һәрәкәтдән олур әдәб мә'лум,
Гөвлү көфтардан олур мәфһум...
Бир суала олурса ол ашиг
Вер она сән чавабыны лајиг (сеч. әсәр., 1937, сәһ. 443).

Башгасына аид олан суала чаваб вермәк, гулағы ағыр ешидән шәхслә кинајәли данышмаг гәбаһәт сајылмышдыр.

Көстәрдијимиз бу дөрд шәрт инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир вә «мәдәни нитг»ин әһатә етдији саһәләрдир...

ӘДӘБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

III рүб

10 һәфтә, 2 күн

IV синиф

(һәфтәдә ики саат, чәми 21 саат)

1. С. Вурғун, «Чејран». 2 саат.

а) Ше'рин охунмасы вә вал јазысынын динләнилмәси. Мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

б) Ше'рин јығчам тәһлили: ше'рдә Вәтәнимизин тәбии көзәллијинин—чејранлы, чүјүрлү чөлләринин тәрәннүмү. Тәбиәт көзәллијинин тәсвири. Ше'рин дили, бәдии тәсвир васитәләри. 1 саат.

2. Рабитәли нитгин инкишафы. 1 саат.

С. Вурғунун «Чејран» ше'рини нәсрә чевирмәк вә јазмаг. 1 саат.

3. Р. Рза. «Бал арысы». 1 саат.

Ше'рин охунмасы. Мәзмунун өјрәдилмәси. Јығчам тәһлили: ше'рдә намуслу әмәјин тәблиғи.

4. М. Мүшфиг. «Јарыш». 1 саат.

Ше'рин охунмасы. Јығчам тәһлили. Ше'рдә көзәл бәдии лөвһәләр. Әсәрдәки бәдии тәсвир васитәләри. Ше'рин дили.

5. Н. Рәфибәјли. «Күнәшин чавабы». 1 саат.

Ше'рин охунмасы вә вал јазысынын динләнилмәси. Ше'рин јығчам тәһлили.

6. С. Вурғун. «Октјабр». 1 саат.

Ше'рин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. Әсәрин јығчам тәһлили. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын үмумдүнја тарихи әһәмијјәти. Әсәрин идејасы.

7. Г. Илкин. «Һәдијјә». 2 саат.

а) Һекајәнин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

б) Һекајәнин вал јазысынын динләнилмәси вә мәзмунун өјрәдилмәси. Әсәрин јығчам тәһлили: һекајәдә Азәрбајчан халгынын даһи рәһбәр В. И. Ленинә мәһәббәтинин тәрәннүмү. В. И. Ленинин гајғыкешлији, сәмимијјәти вә садәлији. 1 саат.

8. Рабитәли нитгин инкишафы. 2 саат.

а) «Ленин Азәрбајчан халгынын бөјүк рәһбәридир» мөвзусунда иншa јазмаг. 1 саат.

б) Јазы ишинин тәһлили. 1 саат.

9. Е. Ағајев. «Күнәш доғачаг!». 1 саат.

Һекајәнин охунмасы вә вал јазысынын динләнилмәси. Әсәрин јығчам тәһлили. Ленинин ушаглара мәһәббәти.

10. Е. Ағајев. «Апрел сәһәри». 1 саат.

Һекајәнин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. Әсәрин јығчам тәһлили: Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасы уғрунда кедән мүбаризәләрин тәсвири. Хиласкар Гызыл Орду.

11. М. Дилбази. «Дөјүш күнләри». 2 саат.

а) Әсәрин бир һиссәсинин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

б) Әсәрин бүтөвлүкдә охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. Ше'рин јығчам тәһлили: 26 Бакы комиссарынын гәһрәманлығынын бәдии тәсвири. 1 саат.

12. М. Ибраһимов. «Гырмызы галстук». 2 саат.

а) Әсәрин I һиссәсинин охунмасы. Мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

б) Һекајәнин II һиссәсинин охунмасы. Мәзмунунун өјрәдилмәси вә јығчам тәһлили. 1 саат.

13. С. Рүстәм. «Дуз-чөрәк». 1 саат.

Ше'рин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. Әсәрин јығчам тәһлили: доғручулуг вә дүзлүјүн, әмәјә мәһәббәт һиссләринин тәблиғи.

14. Ә. Әскәров. «Дәниз буруғунда» 2 саат.

а) Һекајәнин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

б) Һекајәнин II һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. Әсәрин јығчам тәһлили: ачыг дәниздә харүгәләр јарадан мәрд вә мүбариз инсанларын тәсвири. Камал сурәти. 1 саат.

15. Синифдәнхарич оху һаггында сөһбәт. 1 саат.

V синиф

(һәфтәдә 2 саат, чәми 21 саат)

1. С. С. Ахундов. «Гарача гыз». 3 саат.

а) Һекајәнин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

б) Һекајәнин II һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

в) Һекајәнин вал јазысынын динләнилмәси вә әсәрин јығчам тәһлили: бәј вә јохсул аиләләринин мүгајисәси. Пири киши вә Туту сурәтләри.

Бәдии портрет һаггында анлајыш. 1 саат.

Синифдәнхарич иш: «Гарача гыз» бәдии телевизија филминә бахыш.

2. Т. Шаһбази (Симург). «Гајчы». 1 саат.

Һекајәнин охунмасы вә вал јазысынын динләнилмәси. Әсәрин јығчам тәһлили: ингилабдан әввәл кимсәсиз ушагларын ағыр вә мәшәггәтли һәјаты. Мәммәд сурәти. Онун ингилабдан сонракы һәјаты.

3. Е. Ағајев. «Тахта гашыг». 1 саат.

Scanned with CamScanner

Һекајәнин охунмасы вә вал јазысынын динләнилмәси. Мәзмунун өјрәдилмәси. Әсәрин јығчам тәһлили: Совет һакимијјәтинин илк илләриндә кимсәсиз ушаглара мүнасибәт. Мирзә Мухтар мүәллим сурәти.

4. С. Вурғун. «Азәрбајчан». 4 саат.

а) Әсәрдән бир парчанын охунмасы. Мәтн үзәриндә иш. сыра, бејт, гафијә һаггында мә'лумат. 1 саат.

б) Әсәрин галан һиссәләринин охунмасы. Мәтн үзәриндә иш. Бәнд, метонимија һаггында илк анлајыш. 1 саат.

в) Поеманын вал јазысынын динләнилмәси вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

г) Әсәрин јығчам тәһлили: поемада Вәтәнимизин поетик тәрәннүмү. Әсәрин бәдии вә мәфкурәви әһәмијјәти. 1 саат.

5. Рабитәли нитгин инкишафы. 2 саат.

а) «Доғма јурдум, Азәрбајчан» мөвзусунда инша јазмаг. 1 саат.

б) Јазы ишинин тәһлили. 1 саат.

6. М. Ибраһимов. «Пәри хала вә Ленин». 4 саат.

а) Һекајәнин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

б) Һекајәнин II һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

в) Әсәрин тәһлили: Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонраки һәјат. Пәри хала вә Вәли сурәтләри. 1 саат.

г) Азәрбајчан халгынын даһи рәһбәр В. И. Ленинә дәрин мәһәббәтинин тәсвири. Һекајәдә В. И. Ленин сурәти. 1 саат.

7. С. Рүстәм. «Чапајев». 2 саат.

а) Ше'рин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

б) Ше'рин вал јазысынын динләнилмәси вә әсәрин тәһлили: ше'рдә Чапајевин әфсанәви гәһрәманлығынын бәдии тәрәннүмү. Өлкәмизин дүшмәнләринә гаршы халгымызын гәзәб вә нифрәт һиссләринин үмумиләшдирилмәси. Ше'рин дили, поетик хүсусијјәтләри.

Тәшбеһ вә тәкрир һаггында илк мә'лумат. 1 саат.

Синифдәнхарич иш: «Чапајев» бәдии филминә бахыш.

8. М. С. Ордубади. «Сержант Иванов адына көрпәләр еви». 1 саат.

Һекајәнин охунмасы вә вал јазысынын динләнилмәси. Мәзмунун өјрәдилмәси. Јығчам тәһлили: һекајәдә совет дөјүшчүләринин гәһрәманлығы вә һуманизми. Сержант Ивановун гајғыкешлији.

9. М. Чәлил. «Гушчуғаз». 1 саат.

Ше'рин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. Әсәрин јығчам тәһлили: ше'рдә вәтәнә мәһәббәтин тәрәннүмү. Шаирин вәтәнпәрвәрлији.

10. С. Рәһимов. «Медалјон». 3 саат.[1]

а) Һекајәнин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

11. Синифдәнхарич оху һаггында сөһбәт. 1 саат.

---

1. Гејд: С. Рәһимовун «Медалјон» һекајәсинин өјрәдилмәсинә ајрылмыш вахтын 2 сааты IV рүбдә тәдрис олуначагдыр.

VI синиф

(һәфтәдә 2 саат. чәми 21 саат)

1. С. Рүстәм. «Азәрбајчана кәлсин». 2 саат.

а) Ше'рин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

б) Әсәрин мәзмунунун өјрәдилмәси. Ше'рин јығчам тәһлили: әсәрдә вәтәнә, халга мәһәббәтин тәрәннүмү. Азәрбајчан халгынын бејнәлмиләлчилик, гонагпәрвәрлик, һуманистлик вә с. хүсусијјәтләриндән ифтихарла бәһс едилмәси. 1 саат.

2. М. Ибраһимов. «Азад». 2 саат.

а) Һекајәнин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

б) Һекајәнин вал јазысынын динләнилмәси. Әсәрин јығчам тәһлили: Азад вә Фәрда халг азадлығы уғрунда мүбаризә апаран гәһрәманлар кими. 1 саат.

3. С. Вурғун. «Ананын өјүдү». 1 саат.

«Халг шаири С. Вурғун» тәдрис филминә бахыш.

Ше'рин охунмасы вә вал јазысынын динләнилмәси. Мәтн үзәриндә иш. Ше'рин јығчам тәһлили: әсәрдә вәтән, мәһәббәт, фашист ишғалчыларына нифрәт мотивләри. Шаирин аналарымыза хас олан нәчиб әхлаги хүсусијјәтләрини јүксәк сәнәткарлыгла үмумиләшдирмәси.

4. С. Вурғун. «Муған» поемасындан парчалар. 3 саат.

а) «Минкәчевир гәһрәманы»нын охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

б) «Гәһрәманын зәфәри» парчасынын охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

в) «Јени шәһәр»ин охунмасы вә вал јазысынын динләнилмәси. Ше'рин мәзмунунун өјрәдилмәси. Поемадан парчаларын јығчам тәһлили. Сарван вә Манја фәдакар зәһмәт адамларынын үмумиләшдирилмиш сурәтләри кими.

Бәдии тәсвир һаггында мә'лумат. 1 саат.

5. Ә. Вәлијев. «Күлшән» 2 саат.

а) Повестдән верилмиш парчанын I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

б) II һиссәнин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. Охунмуш һиссәләрин јығчам тәһлили: Күлшән вә Ханпәри сурәтләринин мүгајисәси. Әсәрдә бирлијин, коллектив әмәјин тәрәннүмү. 1 саат.

6. Рабитәли нитгин инкишафы. 2 саат.

а) «Өлкәмиздә әмәк шәрәф вә шөһрәт ишидир» мөвзусунда инша јазмаг. 1 саат.

б) Јазы ишинин тәһлили. 1 саат.

7. С. Рәһимов. «Кәпәз». 2 саат.

а) Һекајәнин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

б) Һекајәнин II һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. Әсәрин јығчам тәһлили: һекајәдәки профессор Елшад вә Шаһин сурәтләри. 1 саат.

8. Г. Илкин. «Шимал күләји». 3 саат.

а) Һекајәнин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

б) Һекаjәнин II һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

в) Әсәрин јығчам тәһлили: халгымызын азадлыг уғрунда апардығы мүбаризәдә рус халгынын бөјүк гардашлыг көмәjи вә бунун әһәмиjjәти. Јетим, Һејдәр вә Нәркиз сурәтләри. 1 саат.

Синифдәнхарич иш: «Јенилмәз баталјон» бәдии филминә бахыш.

9. Б. Полевој. «Әсил инсан һаггында повест». 5 саат.[1]

а) Әсәрин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

б) II һиссәнин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

в) III һиссәнин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

Синифдәнхарич иш: «Әсил инсан һаггында повест» бәдии филминә бахыш.

10. Синифдәнхарич оху һаггында сөһбәт. 1 саат.

VII синиф

(һәфтәдә 2 саат, чәми 21 саат)

1. С. Рүстәм. «Гафурун гәлби». 3 саат.

а) Әсәрдән бир парчанын охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

б) Әсәрин бүтөвлүкдә охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

в) Поеманын јығчам тәһлили: әсәрдә халглар достлуғу гәләбәмизин һәрәкәтверичи гүввәләриндән бири кими. Гафурун мәрдлиjи вә инсанпәрвәрлиjи, Синетскиjә мүнасибәти. 1 саат.

Әлавә оху үчүн: С. Рүстәм. «Рус гардашыма».

2. Рабитәли нитгин инкишафы. 2 саат

а) «Гафурун гәлби» поемасында халглар достлуғунун тәрәннүмү» мөвзусунда инша јазмаг. 1 саат.

б) Јазы ишинин тәһлили. 1 саат.

3. В. В. Маjаковски. «Совет паспорту». 3 саат.

а) Ше'рин I һиссәсинин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

б) Ше'рин II һиссәсинин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш 1 саат.

в) Ше'рин тәһлили: Әсәрдә совет вәтәнпәрвәрлиjинин тәрәннүмү, империализмин ифшасы. «Москвада В. В. Маjаковски музеjи» диапозитивинин нүмаjиш етдирилмәси.

Әлавә оху үчүн: В. В. Маjаковски. «Ичласбазлар». «26-лар».

4. Мир Чәлал Пашаjев. «Бир кәнчин манифести». 5 саат.

а) «Мир Чәлал. «Бир кәнчин манифести» үзәриндә нечә ишләмишәм» мөвзусундакы вал јазысынын динләнилмәси вә «Бир кәнчин манифести» әсәриндән парчаларын охунмасы. 1 саат.

б) Әсәрдән бир парчанын охунмасы вә охунмуш һиссәләрин мәзмунунун өјрәдилмәси. 2 саат.

в) Әсәрин тәһлили: повестдә Азәрбаjчанда Совет һакимиjjәтинин гәләбәси уғрунда кедән мүбаризәнин тәсвири. 1 саат

г) Мәрдан, Сона, Баһар вә б. сурәтләрин тәһлили. 1 саат.

---

[1] Гејд: Б. Полевојун «Әсил инсан һаггында повест» әсәринин өјрәдилмәсинә аjрылмыш вахтын 2 сааты IV рүбдә тәдрис олунаҹагдыр.

Әлавә оху үчүн: Мир Чәлал. «Дирилән адам».

5. А. Фадеjев. «Кәнч гвардиjа». 5 саат.

а) Әсәрдән парчаларын охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 3 саат.

б) Әсәрин тәһлили: кәнч гвардиjачыларын кизли мүбаризәсинин тәсвири вә фашизмин ифшасы. 1 саат.

в) Романда совет адамларынын јашлы нәслинин вә кәнч гәһрәманларын мә'нәви симасынын тәсвири.

Роман һаггында мә'лумат. 1 саат.

Әлавә оху үчүн: Х. Рза «Краснодон гарталлары».

Синифдәнхарич иш: «Кәнч гвардиjа» бәдии филминә бахыш.

6. Синифдәнхарич оху һаггында сөһбәт. 1 саат.

7. Әдәбиjјат нәзәриjјәси үзрә билиjин системә салынмасы вә тәкрары. 2 саат.

а) Бәдии әдәбиjјатын сөз сәнәти олмасы. Сиjаси, ичтимаи вә тәрбиjәви әһәмиjјәти. Әдәбиjјатда образлылыг. 1 саат.

б) Бәдии әдәбиjјатын мөвзусу, мәзмуну вә идеjасы. 1 саат.

VIII синиф

(һәфтәдә 3 саат, чәми 31 саат)

1. М. Фүзули. «Падшаһи-мүлк...» гит'әсинин синифдә охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

2. «Падшаһи-мүлк...»гит'әсинин вал јазысынын динләнилмәси вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

3. «Падшаһи-мүлк...» гит'әсинин тәһлили: шаирин әдаләтсиз мүһарибәләрә, феодал дүнјасына гаршы е'тиразы. Шаирин ше'р вә сәнәт адамларына вердиjи јүксәк гиjмәт. 1 саат.

4. «Лејли вә Мәчнун» поемасы һаггында мә'лумат. Әсәрдән «Сагинамә» парчасынын охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

5. «Сагинамә»нин вал јазысынын динләнилмәси вә тәһлили. Һәмин парчада ирәли сүрүлмүш әсас идеjа, дөврдән шикаjәтин ичтимаи сәбәбләри. 1 саат.

6. «Лејли вә Мәчнун» поемасындан «Анасынын Лејлиjә нәсиһәти» парчасынын охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

7. «Анасынын Лејлиjә нәсиһәти» парчасынын вал јазысынын динләнилмәси вә тәһлили. 1 саат.

8. «Лејли вә Мәчнун» поемасындан «Лејлинин анасына чавабы» парчасынын охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

9. «Лејлинин анасына чавабы» парчасынын вал јазысынын динләнилмәси вә тәһлили. 1 саат.

10. «Лејли вә Мәчнун» поемасындан «Лејлинин Мәчнуна чавабы» парчасынын охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

11. «Лејлинин Мәчнуна чавабы» парчасынын вал јазысынын динләнилмәси вә тәһлили. 1 саат.

12. «Лејли вә Мәчнун» поемасынын тәһлили: поеманын мөвзусу, мәзмуну вә идеjасы. Поемада Низами ән'әнәләринин давам етдирилмәси. 1 саат.

13. Әсәрин әсас сурәтләри: Лејлинин симасында XVI әср Азәрбаjчан гадынларынын ағыр, һүгугсуз, кölә вәзиjјәтинин тәсвири. Фүзулинин гадын әсарәтинә гаршы е'тиразы. 1 саат.

14. Мәчнун сурәти. Азад севкијә, гаршылыглы вә тәмиз мәһәббәтә, азадлыга әмкан вермәјән мүһитлә мүбаризәдә тәк галмасы вә күчсүзлүјү.

Поеманын бәдии хүсусијјәтләри. 1 саат.

Синифдәнхарич иш: «Лејли вә Мәчнун» бәдии филминә бахыш.

15. Фүзулинин нәсри. Азәрбајҹан әдәбијјаты вә әдәби дили тарихиндә Фүзулинин ролу вә хидмәти. Фүзулинин Азәрбајҹан вә бүтүн Јахын Шәрг әдәбијјатынын инкишафында ролу.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Әруз вәзни, һәзәч вә рәмәл бәһрләри һаггында верилмиш мә'луматын дәринләшдирилмәси. 1 саат.

16. XVII—XVIII әсрләрдә Азәрбајҹан әдәбијјаты. 2 саат.

а) Дөврүн ичтимаи-сијаси вәзијјәти һаггында мә'лумат. Азәрбајҹанда харичи ишғалчылара вә јерли феодаллара гаршы мүбаризә. Бу дөврдә әдәбијјат вә мәдәнијјәт. Фүзули әдәби мәктәбинин давамчылары: Мәсиһи, Саиб Тәбризи һаггында гыса мә'лумат. 1 саат.

б) Ашыг ше'ринин тә'сири илә јетишән халг шаирләри. Хәстә Гасым, Туфарганлы Аббас, Сары Ашыг. Онларын әсәрләриндәки лирик вә ичтимаи мотивләр.

Ханлыглар дөврүндә әдәбијјат. М. В. Видади. 1 саат.

17. Нитг инкишафы. 3 саат.

а) «Лејли вә Мәчнун» поемасында гадын әсаратинә гаршы е'тираз»; «Лејли —XVI әср һүгугсуз Азәрбајҹан гадынларынын үмумиләшдирилмиш сурәтидир»; «Азәрбајҹан гадынлары кечмишдә вә инди» мөвзуларындан бири үзрә иншa јазмаг. 2 саат.

б) Јазы ишинин тәһлили. 1 саат.

18. «Короғлу» дастанындан парчалар. (Һәмзәнин Гыраты апармасы). 4 саат.

а) Дастандан парчаларын охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 2 саат.

б) Әсәрин тәһлили: дастанын идејасы. Короғлу сурәти. Никар. Ејваз. Дәмирчиоғлу вә башга сурәтләр. 1 саат.

в) Дастандакы дүшмән типләр. Әсәрин бәдии хүсусијјәтләри.

Әдәбијјат нәзәријјәси: шифаһи халг әдәбијјаты һаггында билијин тәкрары вә инкишаф етдирилмәси. 1 саат.

Синифдәнхарич иш: «Короғлу» бәдии филминә бахыш.

19. М. П. Вагифин һәјат вә јарадычылығы. 9 саат.[1]

а) М. П. Вагифин дөврү вә һәјаты 1 саат.

б) Јарадычылығы. 1 саат.

в) М. П. Вагифин «Һајыф ки, јохдур» гошмасынын синифдә охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

[1] Гејд: М. П. Вагифин һәјат вә јарадычылығы үчүн ајрылмыш вахтын 5 сааты IV рүбдә тәдрис олуначаг.

г) «Һајыф ки, јохдур» гошмасынын вал јазысынын динләнилмәси вә тәһлили. 1 саат.

20. Совет әдәбијјаты үзрә сөһбәтләр. 2 саат.

а) Азәрбајҹан әдәбијјатында әмәк адамларынын тәрәннүмү: Һ. Һүсејнзадә. «Сибир төһфәләри», Ч. Әлибәјов. «Тајгада көрүш» вә с. 1 саат.

б) ССРИ халглары әдәбијјатындан нүмунәләр: Н. Тихонов. «Ше'рләри», К. Симонов. «Ше'рләри», М. Турсунзадә. «Ше'рләри». 1 саат.

21 Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән билијин тәкрары вә системә салынмасы. 1 саат.

IX синиф
(һәфтәдә 4 саат, ҹәми 41 саат).

1. Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәринин тәһлили. 3 саат.

а) Рүстәм бәј сурәти. 1 саат.

б) Фәхрәддин бәј вә Сәадәт ханым сурәтләри. 1 саат.

в) Фачиәнин драматик мүбаризә хәтти.

Әдәбијјат нәзәријјәси: фачиә һаггында үмуми мә'лумат. 1 саат.

Әлавә оху үчүн: «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк».

2. Нитг инкишафы. 3 саат.

а) «Ган давасынын күнаһсыз гурбанлары». «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсиндә аталарла оғуллар арасында кедән мүбаризә»; «Совет кәнчләри коммунизм гуручулуғунун өн сыраларында кедирләр» мөвзуларындан бири үзрә иншa јазмаг. 2 саат.

б) Јазы ишинин тәһлили. 1 саат.

3. Н. В. Гоголун һәјат вә јарадычылығы. 5 саат.

а) Н. В. Гоголун һәјат вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат.

«Гогол Николај Русијасынын ифшачысыдыр» тәдрис филминә бахыш. 1 саат.

б) «Мүфәттиш» әсәринин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 2 саат.

в) «Мүфәттиш» диафилминә бахыш вә «Мүфәттиш» әсәринин тәһлили. Комедијанын әсас сурәтләри. 1 саат.

д) Гогол јарадычылығынын әһәмијјәти. 1 саат.

3. XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты (1900—1917). 3 саат.

а) Дөврүн игтисади, мәдәни вә әдәби хүласәси. 1 саат.

Синифдәнхарич иш: «Дәли Күр» бәдии филминә бахыш.

Scanned with CamScanner

б) Ингилаби идеjаларын јајылмасында мүтәрәгги мәтбуатын ролу. 1 саат.

в) Әдәби мүбаризәләр. 1 саат.

4. Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылығы. 13 саат.

а) Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә фәалиjјәти һаггында мә'лумат. 1 саат.

Синифдәнхарич иш: «Ч. Мәммәдгулузадә» сәнәдли филминә бахыш.

б) Ч. Мәммәдгулузадәнин јарадычылығы. 1 саат.

в) «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәринин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 2 саат.

г) «Данабаш кәндинин әһвалатлары», әсәринин тәһлили: Худајар бәј вә Мәһәммәдһәсән әми сурәтләри. 1 саат.

ғ) Әсәрдәки гадын сурәтләринин вә дикәр сурәтләрин тәһлили. 1 саат.

д) «Өлүләр» әсәринин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 2 саат.

в) «Өлүләр» әсәринин тәһлили: Шеjх Нәсруллаһ вә Шеjх Әһмәд сурәтләри. 1 саат.

ә) «Искәндәрин монологу»нун вал јазысынын динләнилмәси вә Искәндәр сурәтинин тәһлили. 1 саат.

ж) Һачы Һәсән вә дикәр сурәтләрин тәһлили. 1 саат.

з) «Өлүләр»ин жанр хүсусиjјәтләри. 1 саат.

и) Азәрбајчан әдәбиjјаты вә ичтимаи фикринин инкишафында Чәлил Мәммәдгулузадәнин ролу.

Әдәбиjјат нәзәриjјәси: Јазычы үслубу һаггында мә'лумат. Әдәбиjјат вә инчәсәнәтдә комизм вә фачиәвилик. 1 саат.

5. Рабитәли нитг. 3 саат.

а) «Өлүләр» әсәриндә дин вә фанатизмин ифшасы»; «Өлүләр» әсәриндә јениликлә көһнәлиjин мүбаризәси»; «Халгымыз X бешиллијин тапшырыгларыны јеринә јетирир» мөвзуларындан бири үзрә инша јазмаг. 2 саат.

б) Јазы ишинин тәһлили. 1 саат.

7. М. Ә. Сабирин һәјат вә јарадычылығы. 13 саат.[1]

а) М. Ә. Сабирин һәјат вә фәалиjјәти. 1 саат.

Әлавә оху үчүн: Мир Чәлал. «Јолумуз һајанадыр?».

б) М. Ә. Сабирин јарадычылығы. «Һоп-һоп»дан сәһифәләр» вал јазысынын динләнилмәси. 1 саат.

в) «Беjнәлмиләл» ше'ринин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

г) «Беjнәлмиләл» ше'ринин вал јазысынын динләнилмәси вә әсәрин тәһлили. 1 саат.

д) «Фәһлә» ше'ринин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

е) «Фәһлә» ше'ринин вал јазысынын динләнилмәси вә әсәрин тәһлили. 1 саат.

ә) «Әкинчи» ше'ринин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

[1] Гејд: М. Ә. Сабирин һәјат вә јарадычылығы үчүн ајрылмыш вахтын 5 сааты IV рүбдә тәдрис олуначагдыр.

ж) «Әкинчи» ше'ринин вал јазысынын динләнилмәси вә әсәрин тәһлили. 1 саат

8. Совет әдәбиjјаты үзрә сөһбәтләр: 3 саат.

а) Азәрбајчан нәсриндә Ленин мөвзусу. Мир Чәлал. «Мәшриг», М. Ибраһимов «Салам сәнә, Русија!» вә с. 1 саат.

б) Ә. Мәммәдханлы. «Гаралмаз күнәш»; Г. Илкин. «Чалпапаг» вә с. 1 саат.

в) Сон довр Азәрбајчан драматуркиjасында муасир совет адамларынын образы: Б. Ваһабзадә. «Јағышдан сонра», «Икинчи сәс»; Н. Хәзри. «Сән јанмасан», «Әкс-сәда»; Имран Гасымов. «Нағыл башлананда» вә с. 1 саат.

9. Әдәбиjјат нәзәриjјәсиндән верилән билиjин системә салынмасы вә тәкрары. 1 саат.

X синиф

(һәфтәдә 3 саат, чәми 31 саат)

1. М. С. Ордубади. «Думанлы Тәбриз» романы. 4 саат

а) Әсәрдән парчаларын охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 2 саат.

б) Әсәрин тәһлили: Сәттархан вә Бағырхан сурәтләри. 1 саат.

в) Әбүлһәсән бәј вә Нина сурәтләри. Романын гурулушу. 1 саат.

2. А. Шаигин һәјат вә јарадычылығы. 4 саат.

а) А. Шаигин һәјат вә јарадычылығы һаггында мә'лумат. 1 саат.

б) «Араз» романындан парчаларын охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

в) Әсәрин тәһлили: Араз вә онун ингилабчы достлары. Капиталист Аслан бәј нәслинин малди вә мә'нәви сугуту. 1 саат.

г) Романын композисиjасы. Бәдии хүсусиjјәтләри. 1 саат.

3. С. Рәһимовун һәјаты вә јарадычылығы. 6 саат.

а) С. Рәһимовун һәјат вә фәалиjјәти һаггында мә'лумат. 1 саат.

б) С. Рәһимовун хатирәси јазылмыш вал јазысынын динләнилмәси вә әдибин јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат. 1 саат.

в) «Меһман» әсәринин охунмасы. Әсәрдән бир парчанын вал јазысынын динләнилмәси вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 2 саат.

г) Әсәрин тәһлили: Меһман вә дикәр мүсбәт сурәтләрин тәһлили. 1 саат.

д) «Меһман» әсәриндәки мәнфи сурәтләрин тәһлили: Әсәрин тәрбиjәви әһәмиjјәти. 1 саат.

Әлавә оху үчүн: «Шамо».

Синифдәнхарич иш: «Ганун наминә» бәдии филминә бахыш.

4. М. Раһимин һәјат вә јарадычылығы. 4 саат.

а) М. Раһимин һәјат вә јарадычылығы һаггында мә'лумат. 1 саат.

б) «Мән «Ленинград көјләриндә» әсәри үзәриндә нечә ишләмишәм» мөвзусундакы вал јазысынын динләнилмәси вә «Ленинград көјләриндә» поемасындан парчалар охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.

в) Поеманын тәһлили Һүсејнбала вә Алексеј сурәтләри. 1 саат.

Scanned with CamScanner

г) Поеманын бәдии хүсусијјәтләри. 1 саат.
Әлавә оху үчүн: М. Раһим. «Абшерон торпағында»

5. М. Һүсејнин һәјат вә јарадычылығы. 6 саат.

а) М. Һүсејнин һәјат вә фәалијјәти һаггында мә'лумат. 1 саат.
б) М. Һүсејнин јарадычылығы. 1 саат.
Синифдәнхарич иш. «Сәһәр» бәдии филминә бахыш.
в) М. Һүсејнин «Абшерон» романындан парчалар охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 2 саат.
г) Романын тәһлили: Уста Рамазан, Лалә вә Гудрәт Исмајылзадәләр.
д) Таһир вә дикәр кәнч нефтчи сурәтләринин тәһлили.
Романын совет нәсринин инкишафындакы ролу. 1 саат.
Әлавә оху үчүн: М. Һүсејн. «Гара дашлар».
Синифдәнхарич иш. «Гара дашлар» бәдии филминә бахыш.

6. Рабитәли нитг. 3 саат.

а) М. Һүсејнин «Абшерон» романында кәнч нефтчи сурәтләри», «Абшерон» романында бол нефт угрунда кедән мүбаризәнин тәсвири», «Партија гәләбәләримизин тәшкилатчысы вә илһамчысыдыр» мөвзуларындан бири үзрә иншa јазмаг. 2 саат.
б) Јазы ишинин тәһлили. 1 саат.

7. 1945—1970-чи илләрдә әдәбијјат. 3 саат.

а) Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илләрдә Азәрбајчан совет әдәбијјаты. 1 саат.
б) Мүасир дөврүн әдәбијјатында совет адамларынын әмәк гәһрәманлығына, азадлыг угрунда мүбаризәјә, халглар достлуғуна һәср едилмиш әсәрләр. Әдәбијјатын инкишафында әдәби тәнгидин ролу. 1 саат.
в) Мүасир дөвр әдәбијјатында В. И. Ленин сурәти. Әдәбијјатын инкишафында партијанын истигамәтверичи ролу. 1 саат.
8. Кечиләнләрин тәкрары. 1 саат.

Р. МУСТАФАЈЕВА—Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин баш елми ишчиси, педагожи елмләр намизәди,
И. ЗҮЛФҮГАРОВ—Бакы МТИ-нин кабинет мүдири, республиканын әмәкдар мүәллими.

РУС МӘКТӘБЛӘРИНИН IV--VII СИНИФЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

(1977—78-чи тәдрис или үчүн)

IV синиф

III РҮБ (21 саат)

1) Нитг мәшги («Гыш» мөвзусунда) «Гышда» (§16) (шәкилдән истифадә) мәтни; 141—148-чи чалышмалар үзрә иш—1 саат. 2) Сифәт һаггында мүәллимин мә'луматы; 149—155-чи чалышмалар үзәриндә иш:—«Сәрчә» ше'ри (әзбәр)—1 саат. 3) «Сәһәр тездән» (§17) мәтни; 157—158-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 4) Мәнсубијјәт шәкилчиләри вә сифәтә аид 159—161-чи чалышмалар үзәриндә иш;—«Вағзалда», «Автобусда» диалоглары (охумаг) вә «Јашар» мәтни—1 саат. 5) Нитг мәшги («Бакы» һаггында), «Бакы» (§18) мәтни үзәриндә иш—1 саат. 6) Нитг мәшги: («Бакы» давамы); исим, сифәт вә чәм шәкилчиләринә аид 169—173, 175-чи чалышмалар үзәриндә иш «Бакы» ше'ри (әзбәр)—1 саат. 7) «Пионерләр сарајында» (§19) мәтни, 177—179-чу чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 8) Фе'лин заманларына аид 180, 181, 184, 185-чи чалышмалар вә «Кәрпич кәсән гоча» (Низами һаггында мүәллимин мә'луматы) һекајәси үзрә иш—1 саат. 9) Нитг мәшги: («Гыш»а аид); «Зоопаркда» (§20) мәтни вә 188—190-чы чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 10) **Ким? Кимдир? Ким илә? Нә? Нәдир? Нә илә?** суаллары; 191—195, 198-чи чалышмалар үзәриндә иш вә «Ики хәсис» (Јапон халг нағылы) нағылыны охумаг—1 саат. 11) **Јохлама јазы.** «Гышда» (§16, сәһ. 46)—1 саат. 12) Нитг мәшги: («Совет Ордусу» һаггында) «Совет Ордусу» (§21), «Һәзи Асланов» (сәһ. 64) мәтнләри үзәриндә иш—1 саат. 13) 201—206-чы чалышмалар вә «Бәхтијар Кәримов» мәтни үзәриндә иш—1 саат. 14) «Әмр» (§22) ше'ри; 209—211-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 15) Фе'лин инкар формасынын -ма, (-мә, -м) шәкилчиләри; 212—216-чы чалышмалар үзәриндә иш; «Һикмәтли сөзләр» (әзбәр)—2 саат. 16) «Тәзә достлар» (§23) мәтни; 224, 227, 228-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 17) 8 Март бејнәлхалг гадынлар бајрамы һаггында сөһбәт; (§24) «Ана» (§24) мәтни; 232-чи чалышма үзәриндә иш—1 саат. 18) Кими? нәји? Мән нә едирәм? 233—237-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 19) Имла јазы «Чичәклик» («Имла вә ифадә јазы мәтнләри» мәчмуәси, сәһ. 15)—1 саат. 20) «Ән јахшы көмәкчи» (сәһ. 75) мәтни вә 238—240-чы чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 21) Рүблүк тәкрар—1 саат.

V СИНИФ

III рүб—21 саат.

1) «Сиз гыш тә'тилини нечә кечирдиниз? суалы әтрафында сөһбәт вә «Киршә» (сәһ. 53) мәтни; «Балыг, Өрдәк вә Хәрчәнк» (§30) мәсәли; чинкилтили вә кар самитләр; 177—180-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 2) Нитг мәшги: («Гыш» мөвзусуна даир); «Ленин кими» (§31) ше'ри (әзбәр); 182—186-чы тапшырыглар үзәриндә иш—1 саат. 3) Нитг мәшги : (шакирдләрин күн режими һаггында): «Сөһбәт» (§32) диалогу; 187—191-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 4) «Шанлы партијамыз» (§34) ше'ри (әзбәр); вурғу һаггында мә'лумат вә 200—206-чы чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 5) «Мәним анам» (§35) мәтни; 208—210-чу чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 6) Данышыг мәшғәләси: «Евдә көрүлән ишләр» (сәһ. 93, 95). «Пионер көғмәси» (§36) ше'ри (әзбәр); сөздүзәлдичи шәкилчиләр; 211—214-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 7) «Автомобил вә тәјјарә» (§37) ше'ри; **Көк вә шәкилчиләр** һаггында мә'лумат вә 215—217-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 8) Нитг мәшги: («Гыш» мөвзусуна аид); «Мејвә бағы» (§38) диалогу; 218—220-чи чалышмалар үзәриндә иш

Scanned with CamScanner

—1 саат. 9) «Екскурсија» (§ 39) мәтни; исим; 221—224-чү чалышмалар үзәриндә иш —1 саат. 10) «Јени мәктәб» (§ 40); 228—234-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 11) Имла јазы: «Бакы» («Имла вә ифадә јазы мәтнләри мәчмуәси», сәһ. 20)—1 саат. 12) «Максим Горки» (§41) мәтни; һәр ики дәрсдә «Совет Ордусу» һаггында сөһбәт—2 саат. 13) 233—236-чы чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 14) Бејнәлхалг гадынлар бајрамы һаггында сөһбәт: «Дилбәр» (§42) мәтни; 239—241-чи тапшырыглар үзәриндә иш—1 саат. 15) Нитг мәшги («Азад Совет гадынлары» һаггында сөһбәт); «Серјожа» (§43) мәтни; мәтнә суаллар тәртиб етмәк—1 саат. 16) Исимләрин һалланмасы вә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул етмәси: 244—247-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 17) Јазы иши: «Максим Горки» (5-чи синиф дәрслији сәһ. 68—69) суаллара чаваб—1 саат. 18) «Ики ләтифә» (§44); 250—252-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 19) «Бүлбүл вә гарға» (§45) ше'ри (әзбәр); 256—259-чу чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 20) Рүблүк тәкрар—1 саат.

VI СИНИФ

III рүб—21 саат

1) «Сиз гыш тә'тилини нечә кечирдиниз? суалы әтрафында сөһбәт; гыш һаггында ше'рләр сөјләмәк; мәсдәр. 148—152-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 2) «Мәктәб китабханасында» (§23) мәтни; 154—156-чы чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 3) Фе'л һаггында мә'лумат; шүһуди кечмиш заман; 159—164-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 4) В. И. Ленин һаггында (әјани вәсаит вә техники васитәләрдән истифадә етмәклә) сөһбәт; «Ајы вә шир» (§24) мәтни үзәриндә иш—1 саат. 5) «Ағач» (§25) мәтни; 169—172-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 6) Нитг мәшги (гыш фәслинә аид); Нәгли кечмиш заман; 174—177-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 7) «Јазы дәрсиндә» (§26) мәтни; 178—181-чи чалышмалар үзәриндә иш —1 саат. 8) «Чанлы кушә» (§27) мәтни; 183—185-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 9) Фе'лин индики заманы; 189—193-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 10) Ифадә јазы; «Әсил пионер белә олар» («Имла вә ифадә јазы мәтнләри», сәһ. 73)—1 саат. 11) Совет Ордусу һаггында сөһбәт; «Нефт» (§28) ше'ри; 194—197-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 12) Совет Ордусу һаггында нитг мәшги, «Дәмирчи вә оғлан» (§29) мәтни; 200—203-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 13) Нитг мәшги (Мүәллим лазым билдији мөвзу үзрә); «Бағча» (§30) ше'ри (әзбәр); кәләчәк заманы. 206—213-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 14) 8 Март—Бејнәлхалг гадынлар бајрамы һаггында сөһбәт; «Мәним анам» ше'ри (сәһ.95); «Ана вәсијјәти» (§31) мәтни: 214—216-чы чалышмалар үзәриндә иш;—бајрам мүнасибәтилә шакирдләрә ана, бачы, нәнә вә мүәллимләринә тәбрик јаздырмаг, дивар гәзети, албомлар һазырлатмаг, ше'р вә маһнылар өјрәтмәк—2 саат. 15) «Ики рәфигә» (§32) мәтни; фе'лин гејри-гәт'и кәләчәк заманы, 223—229-чу чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 16) Суаллара чаваб үзрә јазы иши: «Мәктәб китабханасында» (сәһ.47. §23) —1 саат. 17) Нитг мәшги (баһар фәсли һаггында); «Гызыл өлләр» (§33) мәтни; 233—235-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

18) Садә вә дүзәлтмә фе'лләр; 238—241-чи чалышмалар—1 саат. 19) «Бизим кәндимиз» (§34) мәтни; 240—245-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 20) Рүблүк тәкрар—1 саат.

VII СИНИФ

III рүб—21 саат

1) «Сиз гыш тә'тилини нечә кечирдиниз?» суалы әтрафында сөһбәт; «Гошма» (§44), гајда вә мисаллар—1 саат. 2) «Сабаһын усталары» (§45) ше'ри (әзбәр); шәкил үзәриндә иш вә суаллара чаваб—1 саат. 3) Нитг мәшги (гыш мөвзусуна аид); «Илләр кечдикчә» (§43) ше'ри—1 саат. 4) «Јени тикинтиләр» (§46) мәтни; 3—4-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 5) «Һәдијјә» (§47) мәтни; 2—4-чү чалышмалар үзәриндә шифаһи иш—1 саат. 6) «Титрәк бир сәс» (§48) мәтни; 2—3-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 7) «Минкәчевир» (§49) мәтни; суаллара чаваб; 3—4-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 8) «Минкәчевир ахшамлары» (§50) ше'ри (әзбәр); һикмәтли сөзләр (сәһ. 90)—1 саат. 9) «Чәмилә» (§51) мәтни; 1—2-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 10) Нитг мәшги (мүәллимин лазым билдији мөвзу үзрә); «Тәсадүфи танышлыг» (§52) мәтни (роллар үзрә охумаг); 2—4-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 11) Ифадә јазы: «И. В. Мичурин» («Имла вә ифадә јазы мәтнләри», сәһ. 93)—1 саат. 12) «Күмүш вә топлан» (§53) мәтни; 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 13) Совет Ордусу вә Һәрби Дәниз Донанмасы күнү һаггында шакирдләрин сөһбәтини тәшкил етмәк; «Совет Ордусуна» (§14) ше'ри: 1—3-чү тапшырыглар үзәриндә иш— 1 саат. 14) Бағлајычы (§54) гајда; 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 15) «Достлуг (§55) мәтни; 2—4-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 16) 8 Март—Бејнәлхалг гадынлар бајрамына даир шакирдләрлә сөһбәт етмәк: «Бакы метросу» (§56) мәтни; суаллара чаваб; 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 17) «Аналар јоллара чыхдылар» (§9, сәһ. 124) һекајәсини охумаг; «Оғлума» (§57) ше'ри; 2—3-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 18) «Күр» (§58) мәтни; 2—4-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 19) Суаллара чаваб јазы: «Чәмилә» (сәһ. 91, 92)—1 саат. 20) «Әдат» (§59); 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 саат. 21) Рүблүк тәкрар—1 саат.

Ш. ШЫХӘЛИЈЕВА,
Азәрб. ММТИ-нин кабинет мүдири.

Scanned with CamScanner

Сизин китаб рәфиниз

Ә. ӘҺМӘДОВ. VII—VIII СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИ «МААРИФ», 1977

«Маариф» нәшријјаты В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти Ә. Әһмәдовун «VII—VIII синифләрдә Азәрбајҹан дили дәрсләри» китабыны чапдан бурахмышдыр.

Вәсаитин гаршысында дуран әсас мәгсәд VII—VIII синифләрдә Азәрбајҹан дилиндән јени програм вә дәрсликләрлә сәмәрәли ишләмәк үчүн мүәллимләрә нәзәри вә методик саһәдә лазыми мәсләһәтләр вермәк, онлара әмәли көмәк көстәрмәкдән ибарәтдир.

Вәсаитдә «Сөз бирләшмәсинин чүмләдән фәрги», «Сөз бирләшмәси вә чүмләдә сөзләрин әлагәси», «Тә'јини сөз бирләшмәләри», «Васитәсиз вә васитәли нитг», «Мүрәккәб чүмлә», «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат» кими мөвзу вә бөлмәләр үзрә нәзәри мәсәләләрин шәрһиндә һамыја ајдын олан мә'луматлар садаланмыр, әксинә, јени вә әсаслы фикирләр, тәнгиди мүлаһизәләр сөјләнилир, өз билијини вә тәчрүбәсини артырмаг үчүн мүәллимләрә фајдалы мәсләһәтләр верилир.

Мә'лумдур ки, VII—VIII синиф «Азәрбајҹан дили» дәрслији (мүәллифләр М. Ширәлијев вә М. Һүсејнзадә) тәкмилләшдирилмиш јени дәрслик олса да, чалышмаларын һәчминә вә кејфијјәтинә көрә мүасир тәләбләри кифајәт дәрәчәдә өдәјә билмир; бу исә мүәллимләрин һаглы наразылығына сәбәб олур. Дәрсликдәки бир сыра гүсурлары нәзәрә алан мүәллиф мүәллимләрә көмәк мәгсәдилә рабитәли мәтнләрдән, идраки тапшырыг вә проблемли суаллардан ибарәт хејли чалышма нүмунәләри вермишдир.

Китабын марагли чәһәтләриндән бири дә будур ки, вәсаит мүәллими шакирдләрә вериләчәк мүстәгил ишләрин рәнкарәнк форма вә үсулларындан дүзкүн вә мәгсәдәмүвафиг шәкилдә истифадә етмәјә истигамәтләндирир.

Редаксија һеј'әти: **Ә. Әфәндизадә** (редактор), **А. Бабајев** (редактор мүавини), **А. Абдуллајев, Ҹ. Әһмәдов, З. Сәмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.**

Техники редактору **Јусиф Әлијев.**

Чапа имзаланмыш 26/IX 1977-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16}$=3,5 кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги.

ФГ 03762 Сифариш 4470 Тиражы 13460

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси 58. Телефон 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

Scanned with CamScanner

25 гәпик

76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 3

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу
«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку—1977

Scanned with CamScanner